ઠગાઇનો ભોગ

[સામાજિક-ડિટેકિટવ નવલકથા]

લેખક તથા પ્રકાશક :

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

તંત્રી : 'બહુરૂપી' : રાણપુર

આવૃત્તિ ૨જી પ્રત ૪૦૦૦

સંવત ૧૯૯૫ સને ૧૯૩૯

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

મુદ્રક : પ્રકાશક : ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

મુદ્રણસ્થાન : સ્વાશ્રય મુદ્રણાલય રાણપુર

શા માટે?

કોઈ પણ પુસ્તક લખાય, પ્રકટ થાય, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવો જોઈએ—થાય છે, કે તે શા માટે?

લેખક કશું પણ લખતી વખતે, પોતે પોતાના લેખન દ્વારા વાચકના પરિચયમાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે.

લખનાર જ્યારે લખે છે ત્યારે તેના દિલમાં એક બીજી પણ ભાવના હોય છે: હું મારા લેખન દ્વારા વાચકને ઉપયોગી થઈ શકું—ઉપકારક થઈ શકું.

લખનાર પોતાના શ્રમનો બદલો પણ વાંચ્છે છે: પછી તે મૌખિક કદરદાનીના સ્વરૂપમાં હો, કીર્તિના સ્વરૂપમાં હો, કિંવા તેનાથી અર્થપ્રાપ્તિ પણ થઈ શકતી હોય.

આ સિવાય એક બીજું કારણ પણ કલ્પી શકાય છે. તેને આપણે લેખકની ધૂન કહી શકીએ: તમે જો લેખક હો તો એનો તમને કદાચ અનુભવ થયો હશે. તમે શાંતિપૂર્વક બેઠા હો, કાંઈક વાંચતા હો, એ વખતે અચાનક તમને ધૂન ચડે છે. તમે કાગળ અને પેન્સીલ કિંવા ફાઉન્ટપેન લઈને લખવા માંડો છો. અમુક વિષય તમારા મનમાં સ્ફુરે છે. એ વિષય વિષે સીલસીલાબંધ નવા નવા વિચારો તમારા મગજમાં ઉદ્‌ભવતા જાય છે. એને તમે કાગળ ઉપર ટપકાવો છો. પછી તે નવલકથા હોય, નવલિકા હોય, નિબંધ હોય કિંવા કાવ્ય પણ હોય, ઉપયોગી હોય કે નિરૂપયોગી પણ હોઈ શકે.

આવી ધૂન લગભગ દરેક માણસને ચડે છે. જેનો કેવળ લેખનવ્યવસાય હોય છે, જેણે લેખનને પોતાની આજીવિકા માટે ધંધા તરીકે સ્વીકારેલ છે, તેને એવી ધૂન ન ચડતી હોય તો તેણે પેદા કરવી પડે છે.

એ પ્રમાણે પેદા કરેલી ધૂનથી લખાયેલી આ નવલકથા હોવાનો હું સ્વીકાર કરું છું.

આ નવલકથાને તમે સામાજિક કહી શકો, રોમાંચક કહી શકો, રહસ્યપૂર્ણ કહી શકો, તેમ જ ડિટેક્ટિવ નવલકથા પણ કહી શકો.

આ નવલકથા વાંચ્યા પછી તમને લાગશે કે મોટાં શહેરોમાં શ્રીમંતોને માટે અનાચાર તરફ વળવા માટેની કેવી લાલચો રહેલી છે તેનું જ નહિ પણ દુર્બળ નૈતિક માનસવાળા ગરીબ મનુષ્યોને માટે પણ જગતમાં કેવી લાલચો રહેલી છે તેનું દર્શન મુખ્યત્વે કરીને આ કથા કરાવે છે. આ કથાનો નાયક વિનય છે, તે 'ઠગાઇનો ભોગ' થાય છે; પરન્તુ તેને ઠગનાર બનાવટી વિનયને કેટલે અંશે દોષપાત્ર લેખવો એ મનુષ્યના માનસનું પૃથક્કરણ કરવામાં કુશળતા ધરાવનારાઓ માટેનો એક પ્રશ્ન છે. એક મનુષ્ય બદમાશ ન હોય, બદમાશી કરવાની તેની ઇચ્છા ન હોય; કાયદો તેને બદમાશીની છાપ મારીને બદમાશોના કારખાનામાં ધકેલી દે, ત્યાં પણ તે બદમાશી શીખતો નથી, પરન્તુ તેનું દુર્બળ માનસ લાલચના સંયોગો ઉપસ્થિત થતાં તેનો ભોગ થઇ પડે છે! તે ઉપસ્થિત સંયોગોનો લાભ લેવાની લાલચને છોડી શકતો નથી. પ્રબળ નીતિમાન પુરૂષો સિવાય બીજાઓને માટે એવી લાલચને જીતવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે, એટલે વસ્તુતઃ તે દુર્બળ માનસ લાલચનું બલિદાન થાય છે અને પરિણામે અન્ય નિર્દોષ વ્યક્તિ તેની ઠગાઇનો ભોગ થાય છે. ઠગાઇ કાયદાની દૃષ્ટિએ જરૂર દોષપાત્ર છે. પરંતુ એવી રીતે દૂષિત થએલી વ્યક્તિઓ તુરંગમાં જવાથી સુધરે નહિ. તુરંગની ઘટનામાં માનસશાસ્ત્રીઓની સલાહ નહિ લેવાતી થાય ત્યાંસુધી દુર્બળ માનસવાળા મનુષ્યો અનિચ્છાએ લાલચનો ભોગ થઇને બદમાશોની સંખ્યા વધારતા જ રહેશે. આ નવલકથામાં ડૉ. અરવિંદ જેટલા પ્રેમથી સ્મૃતિભ્રંશવાળા દર્દીની સારવાર કરે છે, તેટલા પ્રેમથી અપ-

રાષીઓના માનસની સારવાર થશે, ત્યારે જગતમાં બદમાશી અને ઠગાઈ ઘણે અંશે ઓછી થએલી માલૂમ પડશે.

હું સને ૧૯૧૮થી સને ૧૯૨૬ સુધી વઢવાણુ શહેરમાં કેવળ પુસ્તકલેખન ઉપર જ મારો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. મેં મૌલિક થોડું લખ્યું છે, કવચિત્ જ લખ્યું છે, મોટે ભાગે તો મારી નવલકથાઓને માટે મેં મરાઠી અને અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે.

સને ૧૯૨૬માં એક અંગ્રેજી પુસ્તક મારા વાંચવામાં આવ્યું. તે પછી થોડા સમયે તે જ પુસ્તકનો મરાઠીમાં થયેલો અનુવાદ મારા જોવામાં આવ્યો, મને એ નવલકથાનું વસ્તુ બહુ જ પસંદ પડી ગયું. આપણા સમાજમાં એવા પ્રકારની ઠગાઇ થતી જોવા-જાણવામાં આવેલી-અત્યારે પણ એવા બનાવો તો બન્યા જ કરે છે-એટલે એ પ્રકારના વસ્તુગુંથનને વાચક સમક્ષ રજૂ કરવાની ધૂન મારા મગજમાં પેદા થઇ. મેં અંગ્રેજી નવલકથા વાંચી હતી, તેનો મરાઠી અનુવાદ હું વાંચી ગયો અને તેને આધારે આવશ્યક ફેરફાર સાથે આ નવલકથા મેં તૈયાર કરી.

ત્યારબાદ સને ૧૯૨૭-૨૮માં હું અમદાવાદમાં હતો તે વખતે આ નવલકથાને 'પ્રજાબંધુ'ની સને ૧૯૨૮ની ભેટ તરીકે પ્રકટ કરાવવાની તક હું પ્રાપ્ત કરી શકયો.

અર્થાત્ આ નવલકથાની પહેલી આવૃત્તિ સને ૧૯૨૮ માં પ્રકટ થઇ હતી એ વખતે તે વાચકોની સારી પ્રશંસા મેળવી શકી હતી અને તેના કેટલાક વાચકો તરફથી મળેલા પત્રો મને આત્મસંતોષ આપનારા બન્યા હતા.

એ પ્રથમાવૃત્તિ તો કે દિવસની એ ખલાસ થઇ ગઇ છે. તે અત્યારે અપ્રાપ્ય છે, પરંતુ તેમાં આવેલા પ્રસંગો અત્યારના જમાનાને

પણ સંપૂર્ણ અનુરૂપ હોઇ આ નવલકથા આપણા ઉગતા શહેરીઓને અનેક રીતે માર્ગદર્શક અને સાવધાન બનાવનારી થશે એમ માનીને તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય તો સારૂં એવું મને લાગ્યું.

ગ્રંથપ્રકાશનના સર્વ હકક મેં તો 'પ્રજાબંધુ'ના માલિકને આપી દીધા હતા. તેનો આર્થિક બદલો મને મળી ચૂકયો હતો. એટલે બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો અધિકાર મારો ન હતો. એ માટે મારે મંજુરી મેળવવી જોઇએ. તેથી એ વિષયમાં મેં 'પ્રજાબંધુ' અને 'ગુજરાત સમાચાર'ના તંત્રી શ્રી ચંન્દ્રવદન બળવંતરાય ઠાકોર પાસે મારો પ્રસ્તાવ મૂકયો. તેમણે મારી વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો અને કશો પણ બદલો લીધા સિવાય તેમણે આ નવલકથાની બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાની મને મંજુરી આપી છે, તે માટે હું તેમનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

ઉગતા વાચકને આ નવલકથાનું વસ્તુ માર્ગદર્શક બનશે. પ્રૌઢ વાચકને પોતાના જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોનું તેમાં દિગ્દર્શન કરવાનું મળશે. વૃદ્ધ વાચકનો અવકાશનો સમય મનોરંજનપૂર્વક ગાળવાનું આ નવલકથા સાધન બનશે.

હવે મારે વિશેષ કહેવાનું નથી. જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આ દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકટ કરવાની તક હું મેળવી શકયો છું, તે ચિદ્દ્ઘનાનન્દ પરમાત્માના ચરણમાં શિર ઝુકાવી, વાચકોનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ સદોદિત જાગૃત રહે એવી પ્રાર્થના સાથે આ નવલકથા તેમના કરકમળમાં સમર્પી, તેમની શુભાશીષ વાંચ્છું છું.

રાણપુર
દેવશયની એકાદશી
સંવત ૧૯૯૫

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કારાગૃહમાં	૩
૨	વસ્ત્રોનો ફેરફાર	૧૩
૩	મડદાની પિછાન	૨૩
૪	મુંબઈ જવાની તૈયારી	૩૫
૫	નાટ્યશાળામાં પરિચય	૪૦
૬	હોસ્પિટલમાં	૪૭
૭	પૂર્વજ્ઞાનનો ભ્રંશ	૫૩
૮	બે તાર	૫૯
૯	બંદર ઉપર મુલાકાત	૬૭
૧૦	મહેન્દ્રસેનનો પત્ર	૭૫
૧૧	પૂનઃ લલિતપુરમાં	૭૯
૧૨	અજ્ઞાન રોગી	૮૫
૧૩	રત્નપુરના ઉપવનમાં	૯૦
૧૪	નવીન યુગલ	૯૭
૧૫	જાળ તૈયાર થાય છે	૧૦૬
૧૬	વિનયની વિલાસિતા	૧૧૩
૧૭	'આવે છે! આવે છે!'	૧૨૦
૧૮	પ્રિયંવદાનું આગમન	૧૨૭
૧૯	વિનયનું સાચું સ્વરૂપ	૧૩૬
૨૦	પ્રિયંવદાના આશંકા	૧૪૪
૨૧	અપરિચિત રોગીની પરીક્ષા	૧૫૪
૨૨	રાજમાર્ગ પર	૧૬૨
૨૩	મૈત્રિણીનું આમંત્રણ	૧૬૮
૨૪	સરલાનું ગૃહસૌખ્ય	૧૭૮
૨૫	મહેન્દ્રસેનની મુલાકાત	૧૮૭
૨૬	અરવિંદનો પત્ર	૧૯૯
૨૭	સખીઓનું સંભાષણ	૨૦૭
૨૮	પ્રેમસ્પર્ધા	૨૧૯
૨૯	જયાલક્ષ્મીનું લગ્ન	૨૨૪
૩૦	જૂના મિત્રો	૨૨૭
૩૧	બન્ને સમજી ગયા	૨૩૭
૩૨	મહારાજાની મુલાકાતે	૨૪૩
૩૩	ભેદ ખૂલ્યો	૨૪૯
૩૪	ઉપસંહાર	૨૬૨

ઠગાઇનો ભોગ

ઠગાઇનો ભોગ

પ્રકરણ ૧લું

કારાગૃહમાં

'આ મનુષ્ય ઉપર શો આરોપ છે?' ન્યાયાધીશે પોતાના ચશ્મા ઉંચા કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

'પોલીસ અધિકારી ઉપર હુમલો તથા તેની સાથે મારામારી કરવાનો.' પોલીસ પ્રોસિક્યુટરે જવાબ આપ્યો.

'તેણે ક્યારે અને કેવી રીતે હુમલો કર્યો તથા તે પછી શું બન્યું તે વિગતવાર જણાવો.' ન્યાયાધીશે ચશ્મા પુનઃ પોતાના નાક ઉપર મૂકીને આજ્ઞા કરી.

પ્રસ્તુત દેખાવ લલિતપુરના ન્યાયાધીશની કોર્ટમાં ચાલતો હતો. કેદીના પાંજરામાં એક મનુષ્યને હાથમાં કડી નાંખીને ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેની પાસે બે પોલીસના સિપાઇઓ ઉભા હતા અને પોલીસ પ્રોસિક્યુટર આ આરોપીની વિરૂદ્ધ ન્યાયાધીશ સમક્ષ પુરાવો રજુ કરવાને માટે તૈયાર થઇ રહેલો દેખાતો હતો.

ન્યાયાધીશની આજ્ઞા થતાં તે વિનયપૂર્વક નમન કરીને બોલ્યો: ' ગઇ કાલે રાત્રે પોલીસ જમાદાર દીનાનાથ કર્ઝનરોડ ઉપર પહેરાપર હતો, તે સમયે ત્યાં એક બાંકડાપર આ માણસ સૂતેલો દૃષ્ટિએ પડયો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી દીનાનાથે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની સૂચના કરી. આરોપી ઉંઘમાં હોવાથી તેને ઢંઢોળ્યો અને તેનો હસ્ત પકડી, તેને ઉઠાડવા માંડયો. એટલામાં આરોપીએ એકદમ ઉછળીને જમાદારપર આક્રમણ કર્યું, તથા તેને એક ધપ્પડ મારીને તે યદ્વા તદ્વા બકવા લાગ્યો. એટલે દીનાનાથે સીટી બજાવીને બીજા પોલીસને પોતાની મદદે બોલાવ્યા તથા આરોપીને પકડી, કોર્ટ સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. '

ન્યાયાધીશે પુનઃ પોતાના ચશ્મા બાજુએ કર્યા અને પાંજરામાં ઉભેલા આરોપી તરફ દૃષ્ટિ કરી. આરોપી ૨૧-૨૨ વર્ષનો તરૂણ હતો. તે ઉંચો અને મજબૂત કાઠાનો હતો. તેનો ચ્હેરો તેજદાર હોવા સાથે તે કોઇ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ પામેલો હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ બે ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં હજામત કરાવેલી નહિ હોવાથી તેનું દાઢું વધેલું હતું અને તેથી ચ્હેરા પરની કાંતિમાં એક પ્રકારની ઉણપ આવી હતી. ન્યાયાધીશને તેના દેખાવપરથી એટલું લાગ્યું કે આ બીજા સામાન્ય ગુન્હેગાર માંહેલો નથી. આ તરૂણના શરીર પર ફાટયાંતુટયાં

વસ્ત્રો હતાં. પગમાં કશું પણ ન હતું એમ કહીએ તો ચાલે, કેમકે જે ફાટેલા જોડા હતા તે એટલા ગલિચ અને સત્તર જગ્યાએ ઉપસેલા હતા કે એકાદ કૂતરો પણ જો તે ચોરી જઈને ખાઈ જાય તો તેને ત્રણ દિવસ પેટમાં દુઃખવા આવ્યા સિવાય રહે નહિ. આરોપીના હાથમાં કડી નાંખવામાં આવી હતી. તેના ચ્હેરા પર ગાંભીર્ય જણાતું હતું.

ન્યાયાધીશ સાહેબ બોલ્યાઃ 'તું કાંઈ ગુન્હેગાર જાતિનો દેખાતો નથી. તારા દેખાવપરથી જણાય છે કે તું કોઈ ખાનદાન કુટુંબનો હોવો જોઈએ.'

'મેં આપને ક્યાં કહ્યું છે કે હું ગુન્હેગાર જાતિનો છું?' કેદી સભ્ય પણ સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યોઃ 'એ તો આ પોલીસ પ્રોસિક્યુ-ટર એમ કહે છે. હું કબૂલ કરૂં છું કે મેં જમાદારને થપ્પડ લગાવી હતી. પરંતુ તેણે મને ગાળો દીધી એટલે મેં તેને લગાવ્યો. વળી તે વખતે મારી ઉંઘ પૂરી ઉડી ન હતી. એટલે હું શું કરૂં છું તેનો મને ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ મારા કથન ઉપર કોર્ટ વિશ્વાસ રાખે એમ થોડુંક જ છે!'

ન્યાયાધીશે પુનઃ પોતાના ચશ્મામાંથી કેદી તરફ તિક્ષ્ણ નજરે જોયું અને પાછી પોલીસ પ્રોસિક્યુટર તરફ દૃષ્ટિ કરી. પ્રોસિક્યુટરનો તેને સારો પરિચય હતો. તે કદિ પણ અસત્ય બોલે નહિ અને દીનાનાથ જેવો શાંત વૃત્તિનો જમાદાર કદિ પણ પોતાના અધિકાર બહાર જાય નહિ એમ ન્યાયાધીશ માનતો હતો. છતાં પણ તેણે આરોપીને અન્યાય ન થાય તે માટે કહ્યું : 'કહે, તારે જે કહેવું હોય તે કશા પણ સંકોચ વગર જણાવ.'

'તારૂં નામ શું?' ન્યાયાધીશના શિરસ્તેદારે આરોપીને પ્રશ્ન કર્યો. ન્યાયાધીશોને આવી ન્હાની ન્હાની બાબતો તરફ

લક્ષ આપવાની ટેવ હોતી નથી. એટલે એવી બાબતમાં તેમના શિરસ્તેદારો કે કારકુનો જ તેમની સંભાળ રાખે છે એ અનુભવની વાત છે.

'મારૂં નામ દેવદત્ત સત્યપ્રસાદ.' પાંજરા માંહેનો કેદી બોલ્યોઃ 'ગઇ કાલે જ હું આ મોટા શહેરમાં આવ્યો હતો. કાંઇ કામ મળી શકે તો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. કાલ સ્હાવારથી સાયંકાળસુધી આખા શહેરમાં ફર્યો પણ મહેનત સફળ થઇ નહિ. કોઇએ મને મજૂર તરીકે પણ રાખ્યો નહિ. મારા ગજવામાં ચાર પૈસા સીલીક હતા તેના ગાંઠીયા લઇને ખાધા અને રસ્તાપરની ચકલીમાંથી પાણી પીને ફુટપાથ ઉપર પડેલા બાંકડાપર હું આડે પડખે થયો. થાક પુષ્કળ લાગેલો હોવાથી એકદમ નિદ્રા આવી ગઇ. તે વખતે એકાએક પેલી મેર ઉભા તે જમાદાર સાહેબે એક ધોકો મારી કેડમાં લગાવ્યો અને સહન ન થઇ શકે તેવા પ્રકારનું ગાલીપ્રદાન કરવા માંડ્યું. આજસુધીમાં કોઇના મુખેથી એક શબ્દ પણ મેં સાંભળ્યો નથી. એટલે તેના અપશબ્દોથી મને અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો તથા એ ગાલીપ્રદાન કરનારા મુખને રંગી કાઢવું એવો વિચાર મને આવ્યો. મેં તેને એક થપ્પડ લગાવી. એટલામાં બીજા સિપાઇઓ દોડતા આવ્યા તથા એ બધા મળીને મને મારવા લાગ્યા.'

'તું અગાઉ કદિ પણ આ ગામમાં આવ્યો હતો ખરો ?' ન્યાયાધીશે પૂછ્યું.

'નહિ ! કદિ પણ આવ્યો નથી.' કેદીએ ઉત્તર આપ્યો.

'આ માણસ ખોટું બોલે છે. તદ્દન જૂઠું બોલે છે.' જમાદાર દીનાનાથ વચ્ચે બોલ્યો : 'અગાઉ પણ મેં આને કર્ઝનરોડ ઉપર તથા દરિયાકિનારાપર અનેક વાર જોયો છે, સાહેબ !'

કેદી તિક્ષ્ણ દષ્ટિપૂર્વક જમાદાર સામે જોઇ રહ્યો. ન્યાયાધીશનાં નેત્રો કેદી તરફ જ હતાં. કેદીનો ચ્હેરો સંભાવિત મનુષ્યના જેવો લાગતો હતો. તથાપિ તેનાં નેત્રો ઉપરથી તેનામાં રહેલી ક્રૂરતા સ્પષ્ટ થતી હતી.

ન્યાયાધીશ શાંતપણે અને રૂવાબદાર અવાજે બોલ્યાઃ 'દેવદત્ત! તારી હકીકત મને ખરી લાગે છે, પરંતુ તે અંશતઃ! તું કામ શોધવાને માટે ગામમાં ભટકતો હોઇશ એ વાતનો હું સ્વીકાર કરૂં છું અને તેથી જો તને કેવળ રસ્તાપર રખડવાના કારણે કોર્ટ સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો હોત તો હું તને છોડી મૂકત. પરંતુ પોલીસ અધિકારી પોતાની ફરજ ઉપર હતો અને તે તને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહેતો હતો તે નહિ સાંભળતાં તેં તેને થપ્પડ મારીને તેનું અપમાન કર્યું એ મારી દષ્ટિએ ભયંકર ગુન્હો છે. કારણ કે જે રાજ્યમાં પોલીસનું માન જળવાય નહિ, તે રાજ્યનો માલિક પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરી શકે જ નહિ. એટલે એવો ભયંકર ગુન્હો કરનારને છોડી દેવામાં આવે તો ન્યાયદેવતાનું અપમાન કરેલું લેખાય; માટે હું તને ત્રણ મહિનાની સખ્ત મજૂરી સાથે કેદની શિક્ષા કરૂં છું. તું ભવિષ્યમાં તારૂં વર્ત્તન સુધારીશ એમ તારો ચ્હેરો મને કહે છે, અને તેથી જ હું તને આટલી થોડી સજા કરૂં છું.'

કેદીએ પોતાના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ કાઢયો નહિ. તેનો ચ્હેરો ન્યાયાધીશ તરફથી દ્વાર તરફ વળ્યો. તેણે કાલાવાલાનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેણે તદ્દન નિઃસ્પૃહીપણાનો દેખાવ ધારણ કર્યો હતો.

તે જ દિવસે સ્હાંજે ચાર વાગે દેવદત્ત લલિતપુરની સેન્ટ્રલ જેલમાં બીજા કેદીઓની સાથે કેદીના પોષાકમાં મસ્તકપર લાદના ટોપલા સારતો દેખાતો હતો. તેની મુખચર્યા ઉપરથી

જણાતું હતું કે તેણે એકાદા સાધુસંત કિંવા રાજકીય કેદીની માફક મોટી શાંત વૃત્તિપૂર્વક તુરંગવાસનો સ્વીકાર કર્યો છે. તુરંગમાં દાખલ થતાંની સાથે જ તેની હજામત કરાવવામાં આવી હતી. એટલે કેદીનો પોષાક હોવા છતાં પણ તેનો ચ્હેરો અગાઉ કરતાં ખૂલતો દેખાતો હતો. જે ટોળીમાં દેવદત્તને કામ કરવાને માટે જોડવામાં આવ્યો હતો, તે ટોળીમાંહેના એક બીજા કેદીનું લક્ષ તેની તરફ ગયું હતું. આ કેદીનો ચ્હેરો ભયંકર અને ક્રૂર હતો. સભ્યતાનો તેને ખ્યાલ પણ ન હતો. તેનાં નેત્રો લાલબુંદ હતાં, અને આ જેલ તેને મન મહેલ-સમ હોય એવું તેના લાલ ભુંદી જેવા તગડા શરીર ઉપરથી અનુમાન થઈ શકતું હતું. તેણે કામ કરતાં કરતાં નજીક આવીને ધીમા સ્વરે દેવદત્તને પ્રશ્ન કર્યો: ‘મહાશય! આપ અહીં કેવી રીતે આવ્યા ?’

‘કાયદો મને અહીં લાવ્યો છે.’ દેવદત્તે ઉત્તર આપ્યો.

‘હું પણ અહીં કાયદેસર રીતે આવ્યો છું, અને બીજા બધા કેદીઓ પણ કાયદાના પ્રતાપે જ અહીં આવે છે. એમાં તેં મને નવું શું કહ્યું ? હું તો પૂછું છું કે તું કાંઈ બદમાશ ભામટા જેવો દેખાતો નથી. તો પછી તું અહીં કેવી રીતે આવ્યો ? ક્યાંય ઝડપ લગાવી હતી કે શું ?’

‘હા, તારા જેવા એક જાડા પાડાના મુખ ઉપર ઝડપ લગાવી હતી.’ દેવદત્ત સ્મિત કરતો કરતો બોલ્યો.

‘એમ ! ત્યારે તો ઠીક પડશે.’ ઝેરીમલ બોલ્યો: ‘તારા જેવો હાજરજવાબી અને હિમ્મતવાન દોસ્ત મળવાથી મને પણ આનંદ થયો છે.’

એ વખતે આ ટોળી ઉપર દેખરેખ રાખનાર વોર્ડરે ‘ખબરદાર !’ એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરીને તેમને શાંત બનાવી દીધા.

બધા ગુપચુપ કામ કરવા લાગ્યા. આ ઝેરીમલ ચાલાક ચોર, અદ્‌ભુત લૂટારો અને અઠંગ ઉઠાઉગીર હતો. ખીસ્સા કાતરવામાં તેના જેવો કુશળ બીજો કોઇ ભાગ્યે જ હશે. તેને કારાગૃહ-વાસની કાંઇ નવાઇ ન હતી. આ તે ત્રીજી વાર લલિતપુરની તુરંગમાં દાખલ થયો હતો. તેનો પરિચય આગળ વાચકોને થનાર હોવાથી અત્યારે તો આટલી જ ઓળખાણ બસ છે.

લલિતપુરમાં એક ખ્રિસ્તિ મતાનુયાયીઓનું મીશનરી ખાતું હતું. તે ખાતાનો વડો પાદરી કોઇ કોઇ વાર આ તુરંગની મુલાકાત લેતો અને તેના કેદીઓને ઉપદેશ આપી, સન્માર્ગે ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તે પ્રમાણે એ પાદરી એક રવિવારે તુરંગમાં આવ્યો. રીવાજ મુજબ તેણે ચોગાનમાં સર્વ કેદીઓને એકત્ર કરીને ઉપદેશ આપ્યો, ખ્રિસ્તિ ધર્મનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. તે આ ઉપદેશ આપતો હતો એ વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું લક્ષ દેવદત્ત તરફ ગયું, તેનો ચ્હેરો બીજા કેદીઓ કરતાં વિશેષ આકર્ષણ કરનારો લાગવાથી તેણે દેવદત્તને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું :

‘ બેટા ! તું અહીં તુરંગમાં કેવી રીતે આવ્યો ? તારા ચ્હેરા ઉપરથી તું કાંઇ ગુન્હેગાર જાતિનો હોય એમ લાગતું નથી. ’

કેદીના હસ્ત તેનાં નેત્રો તરફ ગયા. નેત્રો પર ચમકતાં અશ્રુબિન્દુને લૂછી નાંખીને તે રૂદ્ધ કંઠે બોલ્યો : ‘ આપનું અનુમાન સાચું છે. ખરેખરી રીતે મેં કશો ગુન્હો કર્યો નથી. હું કશું કામ મળી શકશે એમ માનીને અહીં લલિતપુરમાં આવ્યો હતો. પરંતુ મારા નસીબમાં આ તુરંગમાં કરવાનું કામ માંડેલું હશે તે કેમ મિથ્યા થાય ? હે પ્રભુ ! હું જગતમાં છુટો રહીને કામ કરવાને નારાજ ન હતો તો પછી તેં મને

આ કારાવાસમાં શા માટે ધકેલ્યો? હું પ્રભુના સોગન ખાઇને કહું છું કે આમાં મારો કશો અપરાધ નથી. હું અહીં કેવી રીતે આવ્યો તે આપને કહું?'

'હા—હા, કહે!' પાદરી ઉત્કંઠાપૂર્વક બોલ્યો.

'મારાં વસ્ત્રો! એ વસ્ત્રો જ મને અહીં લાવ્યાં છે.' દેવદત્ત નેત્રોમાં આંસુ લાવીને બોલ્યો.

'શું! તેં કોઇનાં કપડાં ચોર્યાં હતાં?'

'શિવ! શિવ! શિવ! ચોરી! કદિ પણ નહિ. મેં એ ફાટેલાં વસ્ત્રો શરીરપર ધારણ કર્યાં હતાં. એ જ મારો ગુન્હો! જો હું સારાં ભપકાદાર વસ્ત્રો ધારણ કરીને ફરતો હોત તો હું ધારૂં છું કે ગમે તે સ્થળે મને સહેલાઇથી કામ મળી શકયું હોત. પરંતુ તેને બદલે મને મારા દેખાવ ઉપરથી પરહેજ કરવામાં આવ્યો અને કશા પણ દોષ વગર આ સ્થળે ધકેલવામાં આવ્યો. જગતનો પણ કેવો વિચિત્ર ન્યાય છે? ગરીબાઇ એ મારો ગુન્હો!' એ પ્રમાણે કહીને દેવદત્તે પોતાના વદનપર દુ:ખની છાયા લાવીને જોરથી એક નિ:શ્વાસ મૂકયો.

એથી આ દયાળુ અને વૃદ્ધ પાદરીનું દિલ પિગળ્યું. તે બોલ્યો: 'તેં શું કહ્યું? જો તને સારાં વસ્ત્રો પહેરવાને મળ્યાં હોત તો કામ મળી શકયું હોત?'

'હા. એમાં જરા પણ સંશય નથી.'

'વારૂ, ગત વસ્તુનો શોક કરવો નકામો છે, પરંતુ અહીંથી તું મુકત થાય ત્યારબાદ પુન: એવું ન બને તે માટે હું ગોઠવણ કરીશ. જ્યારે તું છૂટે તે વખતે તને આપવાને માટે હું કારાધ્યક્ષને સારાં કપડાં આપીશ. તે તને આપશે. ઇશ્વર તારૂં કલ્યાણ કરો.' એમ કહીને વૃદ્ધ પાદરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજે રવિવારે એક શ્રીમંત પરંતુ દયાળુ બાઈ સાચા ધર્મનો પ્રચાર કેદીઓમાં થાય એવા હેતુથી આ તુરંગની મુલાકાતે આવી. તે કેદીઓની તપાસ કરતાં કરતાં દેવદત્ત પાસે આવી. તેનો ચ્હેરો જોતાં જ તેના અંતરમાં દયાનો સંચાર થયો. તે બોલી :—

‘ છોકરા ! કયાં કર્મોવડે આ સ્થાનમાં તારે આવવું પડયું છે ? તારા દેખાવ પરથી તું કાંઈ ચોર કે પાપાત્મા લાગતો નથી.’

‘ હું ચોર નથી, પાપાત્મા નથી, તેમ દિવાનો પણ નથી. માત્ર મારૂં પ્રારબ્ધ મને અહીં લાવ્યું છે, એમ મારે કહેવું પડે છે. બાઈ સાહેબ મને કેવળ ત્રાસ આપવામાં આવ્યો છે !’

‘ ત્રાસ ! કોના તરફથી ? ’

‘ આ લલિતપુરના શ્યામ વસ્ત્રધારી યમદૂતો તરફથી. એક વાર મારી આર્થિક સ્થિતિ ઠીક હતી. તે વખતે મારી બધી મિલકત મેં મોજશોખમાં ઉડાવી દીધી. પોલીસના ઘણા કોન્સ્ટેબલોને મેં બક્ષિસ આપેલી હશે. પરંતુ હું ખરચીખૂટ બની ગયો. એટલે કોઈ સ્થળે કામ કરીને આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. પરંતુ જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યાં ત્યાં આ પોલીસના માણસો મારી પાછળ પડતા અને મારા માલિકને કહેતા કે આ બદમાશ છે, ઉડાઉ છે, ઉડાઉગીર છે; માટે તેનાથી ચેતતા રહેવું ! એથી એક પાઈ પણ મેળવ્યા વગર મારે નિકળી જવું પડતું. મારૂં મન એટલું બધું નિરાશ બની ગયું કે મને જીવવાની પણ ઇચ્છા રહી નહિ. એવી સ્થિતિમાં એક વાર હું પોલીસના સપાટામાં આવી ગયો, અને તેમણે મને આ તુરંગ દર્શાવી. ખરેખર, જો આ સ્થાનમાં મને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તો જગતમાં રહીને જે ત્રિવિધ તાપ મારે ભોગવવા પડે તે કષ્ટ ભાવીમાં ભોગવવું પડે નહિ.’

'છોકરા ! તેં કદિ ભગવદ્ ગીતા વાંચી છે ખરી ? તારા જેવા નિરાશ બનેલા તરૂણ છોકરાએ તો તે ખાસ વાંચવી જોઇએ.'

'સાચું છે. એક વખત મારી પાસે ગીતાનું એક ન્હાનું પુસ્તક હતું. પરંતુ તે ખોવાઇ ગયું અને બીજું પુસ્તક લેવાને માટે મારી પાસે પૈસા નથી.'

'કાંઈ હરકત નહિ. તું અહીં હવે કેટલો સમય રહેવાનો છે ?'

'આશરે બે મહિના.'

'એમ કે ? બહુ સારૂ. તું છૂટે ત્યારે તારી પાસે થોડાક પૈસા તથા ભગવદ્ ગીતાનું પુસ્તક હોય એવી હું વ્યવસ્થા કરીશ.'

'આપનો મારા ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર !' દેવદત્ત ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યો.

તે બાઇના ગયા પછી પેલો ઝરીમલ તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યોઃ 'દીકરા દેવદત્ત ! તારૂં દૈવ મોટું બળવાન દેખાય છે. તને આવ્યાને હજી પંદર— વીશ દિવસ થયા હશે, ત્યાં તો કોઇ તને પૈસા આપે છે, કોઇ નવીન પોષાક આપે છે, કોઇ વેદાંત શિખવે છે ! એ પણ નસીબ નહિ તો બીજું શું ? જો ને, મને અહીં આવ્યાને ચાર—પાંચ માસ થઇ ગયા, છતાં મારી સામે કોઇ ઢુકીને જોતું ય નથી !'

* * *

આજે દેવદત્તના કારાવાસની મુદત પુરી થઇ. તેને કારાધ્યક્ષની ઓફીસમાં લાવવામાં આવ્યો. તેની મુક્તિ થઇ તે દરમ્યાન પુનઃ તેને પેલો ધર્મોપદેશક વૃદ્ધ પાદરી કિંવા ગીતાનું પુસ્તક લાવી આપવાનું કહેનારી ધર્માત્મા બાઇ મળ્યાં ન હતાં. દેવદત્તને લાગ્યું કે 'એ બન્ને મને વિસરી ગયાં હશે !' પરંતુ તેની કલ્પના સાચી ન હતી. કારાધ્યક્ષે એક હસ્તમાં તેને લૂગડાનું પોટકું તથા બીજા હસ્તમાં ન્હાની ડબ્બીમાં બંધ

કરેલી એક વસ્તુ આપી. પેલા પોટકામાં એક ખમીશ, ગંજીફ્રાક, અને ધોતીયું, એક કોટ તથા બૂટની એક જોડી હતાં. પેલી ડબ્બીમાં રેશમી પુંઠાવાળું ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત સુંદર ગીતાનું પુસ્તક હતું. કારાધ્યક્ષે દેવદત્તને કેદીનો પોષાક કાઢી નાંખીને આ પોષાક ધારણ કરવાનું કહ્યું. આ નવીન પોષાકમાં દેવદત્ત એક ખાનદાન કુળના યુવક જેવો લાગતો હતો. વસ્ત્રો ધારણ કરીને તે તૈયાર થઇ ગયો એટલે કારાધ્યક્ષે તેને પચાશ રૂપીઆની એક નોટ આપી. દેવદત્ત સભ્યતાને સમજતો હતો અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની રીતભાતથી માહિતગાર હતો, એટલે તેણે કારાધ્યક્ષનો આભાર માન્યો અને તે પછી તુંરગમાંથી નિકળીને શહેર તરફ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨જું

વસ્ત્રોનો ફેરફાર

દેવદત્ત તુંરગમાંથી બહાર નિકળીને લલિતપુર શહેર તરફ જવા લાગ્યો; પણ હવે કયાં જવું, શું કરવું, એ વિચાર તેના મનને મુંઝવવા લાગ્યો; કારણ કે જો તે અહીં રહે તો પુનઃ પોલીસ તેને હેરાન કરે એવી ભીતિ હતી. તેના ગજવામાં પચાશ રૂપીઆની નોટ હતી. એ રકમ કાંઇ બહુ મોટી ન કહેવાય. એટલે બીજે કોઇ સ્થળે જઇને કામધંધો મળી શકે ત્યાંસુધી કરકસરથી પચાશ રૂપીઆમાં નભાવવું જોઇએ. છેવટે આજે રાત્રિસુધી શહેરમાં આમથી તેમ આંટા મારવા અને રાત્રે એકાદા લોજમાં વિશ્રાંતિ લઇને ત્યાં શાંત ચિત્તે ચોક્કસ નિર્ણયપર આવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આખો દિવસ

તેણે આમતેમ ફરવામાં ગાળ્યો. રાત્રિ પડવા આવી એટલે તે લોજની શોધમાં ચાલ્યો.

જ્યાં જાય ત્યાં ત્રણ અને ચાર રૂપીઆ લોજના માલિકો બતાવવા લાગ્યા. એક રાત્રિને માટે એટલી બધી રકમ ખર્ચી નાંખવાનું તેને ઠીક નહિ લાગવાથી તે એક વિશીમાં ગયો. આ વિશીના માલિકે ઉતારૂઓને માટે રાત્રે રહેવાની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. વિશીનાં દ્વાર પાસે એક ગાદી તકીયો પડેલાં હતાં. ત્યાં કારકુન જેવો દેખાતો માણસ બેઠો હતો. તેણે પુછ્યું: ‘ કેમ ભાઇ ! આપને જમવું છે ? ’

‘ મારો તો જમવુંયે છે અને રાત્રે અહીં રહેવું પણ છે. ’ દેવદત્તે જવાબ આપ્યો.

‘ રહેવાની પણ સગવડ છે. પરંતુ સીંગલ ઓરડી જોઇએ કે ડબલ ? ’

‘ ડબલ ઓરડી એટલે શું ? ’

‘ ડબલ ઓરડીનો અર્થ એ કે એક ઓરડીમાં બે બિછાનાં હોય. તેમાં એક બિછાનાપર તમારે સૂવાનું અને બીજા બિછાના ઉપર બીજો ઉતારૂ સૂઈ શકે. તેનો ચાર્જ ઓછો આવશે; જ્યારે સીંગલ ઓરડી લેશો તો વધારે પડશે. ’

‘ ત્યારે તો મને ડબલ ઓરડીમાં જ એક બિછાનું આપો. ’

‘ જમવાની સાથે એક રાત્રિના આઠ આના અને આખા દિવસનો એક રૂપીઓ પડશે. ’

‘ બહુ સારૂ, એ કાંઇ વધારે ન ગણાય. ’

‘ જાઓ, ઉપલા માળે દશમા નંબરની ઓરડી છે. તેમાં હજી કોઇ આવેલ નથી. અત્યારે તો તમે એકલા જ છો તમારી સાથે કાંઇ સામાન છે ? ’

'મારી પાસે સામાન કશો પણ નથી. કોઇ બીજો આવશે તો પણ મને વાંધા જેવું નથી.'

દેવદત્ત દાદર પર ચડીને ઉપર ગયો. ઉપર ગેલેરીમાં દીવો નહિ હોવાથી દશમા નંબરની ઓરડી શોધી કાઢતાં સ્હેજ વખત લાગ્યો. પણ છેવટે તે ઓરડી મળી. આ બહુ મોટી ન હતી, તોપણ તેમાં બે માણસોનો સમાવેશ સારી રીતે થઇ શકે તેમ હતું. એક બાજુએ ચોકડી પર પાણીને માટે માટીની એક માટલી તથા તેના ઉપર એક લોટી અને બે પ્યાલા મૂકયા હતા. બે બાજુએ બે લોઢાના ન્હાના ન્હાના પલંગ હતા. દિવાલપર એક ન્હાની ચીમની વાટ ધીમી કરીને રાખેલી હતી. ઉપર જાળાં ઝાપટાંનો પાર ન હતો. દિવાલ પરનો ચૂનો તદ્દન ભુંસાઇ ગયો હતો. એ પરથી આ મકાન પ્રત્યે તેના માલિકની બિલકુલ કૃપા નહિ હોય એવું અનુમાન થઇ શકતું હતું. એક ખૂણામાં ન્હાનું ટેબલ હતું તેના ઉપર પણ ધૂળ ચડી ગઇ હતી. તેની પાસે બે અર્ધભાંગેલી ખુરશીઓ પડી હતી. દિવાલપર ટાંગેલો ન્હાનો અરીસો એટલો મેલો હતો કે હાથમાં લેવાનું પણ મન ન થાય. એ સિવાય ત્યાં વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવું કશું ન હતું. બન્ને પલંગપર પાથરેલાં ગાદલાંમાં એટલા ગાંઠા હતા તથા ઓશીકાં એટલાં સખ્ત હતાં કે એક રાત્રિ તેના પર સૂવાનો અનુભવ લેનાર માણસ પુનઃ કદિ પણ આ વિશીમાં આવવાનું પસંદ કરે નહિ. છતાં પણ ચાર્જ ઘણો સસ્તો હોવાથી વિશીના માલિકને કાયમ ગ્રાહકો મળી રહેતા હતા.

દેવદત્તને પોતાના પૈસાની ચિંતા હતી. તે નોટ રાખવાને તેના કોટના ખીસ્સા સિવાય બીજું એક પણ સાધન ન હતું. આ ઓરડીમાં કોઇ ગુપ્ત સ્થાન છે કે કેમ એ તે તપાસવા

લાગ્યો. પણ એવું સ્થળ મળ્યું નહિ. તે બડબડયો: 'મારા બૂટમાં નોટ છુપાવું?' પણ વિચાર થયો કે ચોર કદાચ બૂટ જ ઉપાડી જાય તો? એટલે એ સ્થળ પણ સુરક્ષિત લાગ્યું નહિ. છેવટે કોટને ઓશિકા નીચે મૂકીને સૂવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તે વિચાર અમલમાં મૂકતાં પણ વાર લગાડી નહિ. આખો દિવસ ફરવાથી થાકેલો હોવાને લીધે ભોજન કરી લીધા પછી બિછાનામાં પડતાંની સાથે જ તેને નિદ્રા આવી ગઇ.

રાત્રિના બે વાગી ગયા હતા. આ વિશીના દ્વાર પાસે ગાદી પર બેઠેલો કારકુન ઝોકાં ખાતો હતો. તે વખતે એક સભ્ય પોષાક ધારણ કરેલો મનુષ્ય આ વિશીમાં આવ્યો અને ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો: 'મારે એક ઓરડી જોઇએ છે.'

મોટા અવાજથી કારકુન આંખો ચોળતો ચોળતો જાગૃત બની ગયો. નવીન આવેલા ગૃહસ્થ સામે જોઇને તે બોલ્યો: 'કાંઇ ટંટોબખેડો થયેલો છે કે શું? ખૂબ માર લાગ્યો છે, નહિ? ડાકટરને બોલાવું?'

'ના–ના, એવું કાંઇ નથી. એક ઓરડી જોઇએ છે. મારૂં ઘર છે, પણ આજની રાત્રિ બહાર ગાળવાનો વિચાર છે.'

'સીંગલ ઓરડી ખાલી નથી. ડબલ છે. આપું?'

'ડબલ હોય તો ડબલ. આજની રાત્રિ કાઢવી છે. જલ્દી બતાવ. પુષ્કળ થાક લાગ્યો છે.'

કારકુનની આંખો ઘેરાતી હતી. તેણે આ માણસ તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. તે ઉઠયો અને વિશીનું દ્વાર બંધ કરીને બોલ્યો: 'મારી સાથે ઉપર ચાલો.'

બન્ને જણા ઉપર ગયા. દશમા નંબરની ઓરડીનાં દ્વાર ખૂલ્લાં જ હતાં. કારકુને કહ્યું: 'આ ઓરડીમાં એક બિછાનું ખાલી છે.'

નવીન આવેલો મનુષ્ય ઓરડીમાં દાખલ થયો અને કારકુન તેનું દ્વાર ખાલી બંધ કરી નીચે ચાલ્યો ગયો. આ મનુષ્ય અંદર બિછાના ઉપર પડયાને થોડો સમય થયો નહિ હોય ત્યાં ઘોરવા લાગ્યો. તેનાં નસ્કોરાંમાંથી નિકળતા વિલક્ષણ અને ભયપ્રદ અવાજથી દેવદત્ત જાગી ગયો. તે પલંગપર બેઠો થઇને આસપાસ જોવા લાગ્યો. દીવો જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં બળતો હતો. માત્ર પોતાની બાજુમાં પલંગપર એક મનુષ્ય ઘોરતો પડેલો દેખાયો. તેણે અપ-ટુ-ડેટ પોષાક ધારણ કર્યો હતો.

' ગધેડો નહિ તો ! ખૂબ પીધેલો લાગે છે. અરે ભલા માણસ ! જરીક મૂંગો મરી રહે તો સારૂં.' એટલું બોલીને દેવદત્ત પુનઃ પોતાનું અર્ધું ધોતીયું મ્હોંપર ઓઢીને સૂઇ ગયો. પરંતુ આ મનુષ્યનાં નસ્કોરાં બંધ થયાં નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે ઘોરતા ઘોરતા સુસ્કારા નાંખતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે 'અરર-ઉં-હું-હું-હું' પણ કરતો હતો. એથી દેવદત્ત પુનઃ જાગૃત થયો, જોરપૂર્વક બોલ્યોઃ ' મહેરબાન ! તમારૂં આ સંગીત બંધ કરો તો ઠીક ! તમને થાય છે શું ?'

તે મનુષ્યની છાતી ઉંચી નીચી થતી હતી. તેણે મોઢેથી એક સીસ્કારો નાંખ્યો.

' ઝખ મારવા એટલો બધો પીધો હતો ? હું આઠ આના આપીને કાંઇ તારૂં આ સંગીત સાંભળવાને અહીં આવ્યો નથી, સમજ્યો ? ઠીક કહું છું-ઘોરવું બંધ કરી દે.'

છતાં પણ તેને કશો જવાબ મળ્યો નહિ, જો કે સીસ્કારા અને નસ્કોરાં તો ચાલૂ જ હતાં.

' હજી પણ નથી માનતો ? તો લે !' એમ બોલીને દેવદત્તે પોતાનો બૂટ ઉપાડીને તેના ખભાપર લાગે તેવી રીતે

ફેંક્યો. પરંતુ બૂટ ખભાપર લાગવાને બદલે તેની નાળવાળી બાજુ તે માણસના તાલકા ઉપર લાગી. તે સાથે જ નવીન આવેલા માણસે બૂમ પાડી: 'અરે હું નહિ! હું નહિ!'

એ શબ્દો સાંભળતાં દેવદત્તની નિદ્રા ઉડી ગઇ. તે એકદમ ઊભો થઇ ગયો. તેને લાગ્યું કે આ મનુષ્ય દારૂ પીને છાકટો બનેલો નથી.

'નહિ...હું...તું...તે કરી...શકવાનો...નહિ!' એ મનુષ્યના મુખમાંથી એવી જ નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં ઉદ્‌ગાર નિકળ્યો. તેનો શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારે તેનો ઘરેડો બોલવા લાગ્યો, બે—ત્રણ ડચકાં આવ્યાં અને તુરત જ તેના રામ રમી ગયા.

એ જોઈને દેવદત્ત તેના બિછાના પાસે ગયો.

'અરે આ તો તદ્દન મડદું બની ગયો! મારા બૂટના આઘાતથી તેનું મૃત્યુ થયું.' દેવદત્ત બબડ્યો અને તેનું શરીર પગથી તે મસ્તક પર્યંત ધ્રૂજવા લાગ્યું. થોડી વારે તે શાંત થયો. મરેલા મનુષ્યનું શરીર તપાસતાં તેને ધીરજ આવી અને તે મનોગત બોલ્યો: 'છટ, આ કાંઇ મારી પાદુકાનો પ્રતાપ નથી, કારણ કે તેના તાળવાપર મારો બૂટ લાગ્યો હોય એવું નિશાન સરખું પણ નથી. આ મહેરબાને કોઇ ઠેકાણે સજ્જડ ઠોક ખાધો લાગે છે. પરંતુ લોકો શું કહેશે? પોલીસ તો મને જ ખૂની ગણશે. તેને એ માટે જોઇએ તેટલા સાક્ષી પણ મળી રહેશે. સંયોગ પણ તેવા જ છે.' તેણે આ મનુષ્યનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું અને તે પુનઃ બોલવા લાગ્યો: 'આ રાજમાન રાજેશ્રી છે કોણ? તેના હાથ ઉપર મૂલ્યવાન સુવર્ણની કાંડા-ઘડિયાળ છે. વળી આ હીરાની વીંટી પણ કેટલી તેજદાર છે? આ વસ્તુઓ સેવકને મળી જાય તો કેટલી બહાર આવે? તેના ખીસ્સામાં

શું ભર્યું છે ? તપાસવામાં શી હરકત છે ? આપણે જ અત્યારે ડિટેક્ટિવ બની જઈએ.' તે આ મનુષ્યનાં ખીસાં તપાસવા લાગ્યો. અંદરથી ચાવીઓનો ઝુમખો, નોટો, રૂપીઆ અને થોડુંક પરચુરણ મળી આવ્યાં. નોટો ગણી જોતાં તે ૩૦૦ રૂપીઆની થઈ. પછી તેણે પેલી વીંટી આંગળીમાંથી કાઢી લીધી. ઘડિયાળ પણ કાંડામાંથી સરકાવી લીધી. પછી તેના કોટના અંદરના ખીસ્સામાં હાથ નાંખ્યો તો તેમાંથી એક પત્ર મળી આવ્યો.

'આ પત્ર ઉપરથી આ માણસનો પત્તો લાગશે ખરો.' એ પ્રમાણે મનમાં ઉદ્દગાર કરીને તે દીવા પાસે ગયો. પત્ર ઉપર નીચે મુજબ શિરનામું હતું:—

'રાવ બહાદુર હરસુખરાય સત્યવાદી,
'નંબર. ૯. હોર્નબી રોડ
'ફોર્ટ-મુંબઈ.'

'અરે! આ તો દૂરનું શિરનામું લાગે છે!' પરંતુ આ માણસ કોઈ મુંબઈગરા જેવો લાગતો નથી. તેના પહેરવેશ ઉપરથી તે આ તરફનો વતની જણાય છે. વારુ, આ પત્રની અંદર શું છે તે તો વાંચીએ ત્યારે ખબર પડે.' એમ બોલીને તેણે તે પત્રનું કવર સાચવીને ખોલ્યું તથા અંદરનો કાગળ બહાર કાઢી, ઉઘાડીને તે વાંચવા લાગ્યો:

'પરમ પ્રિય મિત્રમહોદય હરસુખરાય,

'આજસુધી મેં તારા કથન તરફ બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. તે માટે મને ખરેખર ખેદ થાય છે. મારું લગ્ન થયા પછી મારે મારા બાહુબળ ઉપર જ મારો ઉદરનિર્વાહ કરવો, કુતરાની માફક બીજાએ આપેલા ટુકડાથી આનંદ માનીને રહેવામાં કશો અર્થ નથી, એમ મને લાગવાથી, સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને કેવળ પહેરેલાં વસ્ત્રોભેર હું ત્યાંથી નિકળ્યો હતો. પરંતુ એકંદરે હું

સુખી થયો છું એમ હું કહી શકતો નથી, અને મારા એકના એક પુત્રની મારા જેવી સ્થિતિ ન થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છાને યોગ્ય રીતે પરિતૃપ્ત કરવાની જવાબદારી, હરસુખ ! હું તારા ઉપર—મારા વિશ્વાસુ અને પરમપ્રિય મિત્ર ઉપર મૂકું છું.

'અહીં હમણાં વિનયનું વર્તન બરાબર લાગતું નથી. અહીં પ્રિયંવદા નામની એક નટી છે. તેણે વિનયને તદ્દન મુગ્ધ બનાવી દીધો છે. એ નટી પ્રત્યેના મોહને તે પ્રેમ સમજે છે. પ્રારંભમાં તે કોઇના કહ્યા વગર સાયંકાળે બહાર ચાલ્યો જતો અને પરોઢમાં બે—ત્રણ વાગે ઘેર આવતો. ત્યારબાદ રાત્રે બિલકુલ ઘેર પણ આવતો નહિ. એ ઉપરથી મને સંશય આવવા લાગ્યો કે તેની મનોવૃત્તિ અત્યંત વિલક્ષણ બની ગઇ છે. તે આખી રાત્રિ બહાર શું કરે છે એ જાણવાની ઇચ્છાથી એક સાંજે હું પણ તે ન જાણે તેવી રીતે તેની પાછળ ગયો તો ઉપર જણાવેલી હકીકત મારા જાણવામાં આવી.

'એ પછી મેં તેને અનેક વાર સીધી અને આડકતરી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેનો કશો ઉપયોગ થયો નહિ. ઉલટો તે મારા ઉપર ગુસ્સે થયો અને એક વાર તો ત્યાંસુધી બોલ્યો કે 'તમે જેને નાચનારી કહો છો, તે તો મારી ધર્મ પત્ની થવાની છે !'

'હરસુખ ! કહે આથી વિશેષ વિપરીત મારા નસીબમાં બીજું શું લખેલું હશે ? મેં વિનયને મુંબઈમાં તારી પાસે આવવાનું સૂચન કર્યું છે. તેણે મારા તરફના માનને ખાતર એ સૂચનનો સ્વીકાર કર્યો છે ખરો, તથાપિ સાથે સાથે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે ત્યાં જવાથી યે તેના વિચારમાં કશો પણ ફરક પડવાનો નથી.

'પરંતુ મને લાગે છે કે તેને તારી પાસે મોકલવાથી મોટો ફરક પડશે. તું તેની બુદ્ધિને જુદું જ વલણ આપીશ અને

તેનું મગજ રોકાયેલું રહે તે માટે તારા હાથ નીચે કાંઇક કામ પણ આપીશ. વળી ત્યાં આપણા વર્ગમાં તે જતો આવતો થશે એટલે તેના વિચારમાં ફેરફાર થયા વગર રહેશે નહિ.

'તે અહીંથી રવાના થાય તે પહેલાં હું તેની સાથે વાતચીત કરવા ઇચ્છું છું. પરંતુ અત્યારે તો તે ગુસ્સામાં છે. મને લાગે છે કે મેં પણ જરીક ઉતાવળ કરી છે ખરી, પરંતુ અમારા કુટુંબમાં વંશપરંપરાથી તરંગીપણાનો વારસો ઉતરતો આવ્યો છે, તેમાં હું અપવાદ રૂપ કેવી રીતે થાઉં !

'અસ્તુ હરસુખ! મને નથી લાગતું કે હવે હું આ જગતમાં વિશેષ દિવસ રહું; એટલે જ મારી પાછળ વિનયનું શું થશે તેની મને ચિંતા રહ્યા કરે છે.

'જો વિનય ત્યાં રહીને સુધરે તથા સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય તો તેણે મારા તરંગી સ્વભાવ અને મૂર્ખતાથી મેં ગુમાવેલી ગણેશગ્રામની જાગીર પાછી મેળવવી. એ જાગીર મેં વેચી નાંખી તેથી મહેન્દ્રકાકાને મારા ઉપર જે ક્રોધ ચડયો છે તે હજી જેવો ને તેવો જ છે. જો કે તેની હું કશી દરકાર કરતો નથી. મારી આશા અને મહત્ત્વાકાંક્ષા તું જાણે છે, એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. પરંતુ વિનયને તેં જોયો નથી અને તેના સ્વભાવની તને માહિતી નથી એટલે આ પત્ર લંબાણથી લખ્યો છે. તેના સંબંધમાં હું તદ્દન નિરાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે અત્યારે છે તેના કરતાં ઓછો લાગણીવાળો હોત તો હું માનું છું કે તેણે પોતાનું નામ કાઢયું હોત. ગમે તેમ હોય પણ ઇશ્વરની સાક્ષીથી હું હવે મારા પુત્રને તારા હાથમાં મૂકું છું, તું જ તેને તાર કે માર !

'એ વિષયમાં નિશ્ચિંત તારો મિત્ર

'વીરેન્દ્ર દેસાઇ.'

આ પત્ર વાંચી રહ્યા પછી દેવદત્તે આ શબનું એક વાર પુનઃ નિરીક્ષણ કરી લીધું અને પછી મનમાં ને મનમાં અમુક પ્રકારનો ચોક્કસ નિર્ણય કરીને તે બોલ્યો : ‘એમ કરવામાં કશી હરકત નથી. તે પણ મારી જ ઉમરનો છે. વળી આ કાર્ય સહેલાઇથી થઇ શકે તેમ છે. ગરીબ બિચારો પ્રાણી ! પત્ર લઇને મુંબઇ જવાને માટે નિકળ્યો હશે. પણ વચ્ચે યમદેવે તેને બોલાવી લીધો. તેનું પ્રારબ્ધ જ એવું એમાં તે શું કરે ? પણ હું પોતે જ આ મનુષ્ય બની જાઉં અને તેનો લાભ લઉં તો તેમાં ખોટું શું છે ? દૈવે થાળી પીરસીને મૂકી છે તેને શા માટે પાછી ઠેલવી ? આ પત્ર ઉપરથી વિનયને મુંબઇમાં કોઇ પણ ઓળખતું હોય એમ લાગતું નથી. જો હું તેનું નામ ધારણ કરૂં અને રાવ બહાદુર હરસુખરાયને આ પત્ર આપું તો મારા સંબંધમાં કોણ શંકા લે તેમ છે ? પરંતુ એ રાવ બહાદુરને લખું કે હું આવું છું ? કદાચ તે અક્ષર વિનયના નથી એવી તેને શંકા આવે તો ? લખવાની જરૂર પણ શી છે ? બસ, એમ જ કરવું. કારણ કે હવે આપેલી આ તકને લાત મારૂં છું તો આડી આ માનવ પ્રાણીના થયેલા ખૂનનો આરોપ મારે શિરે આવી, ફાંસીએ લટકવાનો સમય આવશે. એટલે હવે બીજો-ત્રીજો વિચાર નહિ કરતાં આજથી મારે જ વિનય બની જવું.’

તે એક ક્ષણભર આ વિચારથી દિગ્મૂઢ બનેલો દેખાયો. પરંતુ તેનામાં એક ગુણ મોટો હતો કે એક વાર કોઇ પણ કાર્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછી તેનો જીવ જાય તો પણ તે એ કાર્યથી પરાવૃત્ત થતો નહિ.

તેણે તુરત જ એ પ્રેત ઉપરથી કપડાં ઉતારવાની શરૂઆત કરી. તેનાં તમામ વસ્ત્રો પોતે ધારણ કર્યાં અને પોતાનાં વસ્ત્રો

પ્રેતના શરીરપર ચડાવ્યાં. તેમ કરવામાં તેને ત્રાસ થયો ખરો પણ અંતે તેમાં તેને સફળતા મળી. નવીન પોષાકમાં દેવદત્ત આબેહૂબ આ પ્રેતના જેવો જ દેખાતો હતો, કેમ કે બન્નેની ઉંચાઇ, શરીરનું કાઠું, મૂછો, આંખો વગેરેમાં સામ્ય હતું. એ પ્રમાણે કર્યા પછી તેણે પુનઃ પ્રેતને બિછાના પર સુવાડ્યું, અને પોતે નીચે ઉતરી વિશીના દ્વાર પાસે આવ્યો. કારકુન ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો ઘોરતો હતો. દેવદત્તે વિશીનું દ્વાર ખોલ્યું અને તે બહાર નિકળ્યો તથા લેશ પણ વિલંબ કર્યા વગર લલિતપુર જેવા વિશાળ શહેરના બીજા છેડે એટલે વિશીથી લગભગ બે–ત્રણ માઇલ દૂર નિકળી ગયો.

પ્રકરણ ૩ જું

મડદાની પિછાન

બીજે દિવસે સવારે હમેશના રીવાજ મુજબ વિશીના કામ કરનારા નોકરોએ ઓરડીઓ સાફ કરવાની શરૂઆત કરી. તેમાંનો એક નોકર સાફ કરતો કરતો દશમા નંબરની ઓરડી પાસે આવ્યો. ઓરડીનું દ્વાર ખોલતાં અંદરનું દૃશ્ય જોઇને તે ગભરાઇ ગયો.

'આ શું ? તડકો ચડ્યો તો પણ ઉઠવું નથી કે શું ?' તે મોટા સ્વરે બોલ્યો. તથાપિ અંદર પલંગપર સૂતેલા મનુષ્ય તરફથી તેના એ પ્રશ્નનો કશો પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. એટલે તે નોકરે અંદર જઇ એ મનુષ્યના મુખ ઉપરથી ધોતીયાનો છેડો દૂર કરી તેને જોરથી હલાવ્યો, પરંતુ મુખ ઉપરનું કપડું સરકાવતાં જ ખરૂં સ્વરૂપ તેના સમજવામાં આવી ગયું.

એટલે તે ભયભીત બનીને એકદમ દોડયો અને નીચે જવા લાગ્યો. જતાં જતાં પોતે એકી સાથે દાદરનાં બબ્બે પગથીયાં ઉતરે છે કે ત્રણ ત્રણ એ તરફ તેનું લક્ષ ન હતું. તે એકદમ નીચે પહોંચીને દિવસે કામ કરનારા કારકુન પાસે જઇને ઉભો રહ્યો અને મોટેથી બૂમ પાડીને બોલવા લાગ્યો: 'તમે અહીં બેઠા બેઠા શું કરો છો? ઉપર તો મડદું છે મડદું!'

'તું આ શો બડબડાટ કરી રહ્યો છે?' કારકુને આશ્ચર્યપૂર્ણ સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

'અરે! ઉપર દશમા નંબરની ઓરડીમાં કોઇ માણસનું મડદું પડેલું છે. જૂઓ તો ખરા!'

કારકુન પણ એ સાંભળીને ગભરાયો. તે આ નોકરને કશો વિશેષ પ્રશ્ન નહિ કરતાં ઉતાવળો ઉતાવળો ઉપર ગયો. તેણે દશમા નંબરની ઓરડીનું દ્વાર ખોલ્યું તો તેની દૃષ્ટિ તુરત જ બિછાના તરફ ગઇ. નોકરે કહેલી વાત સાચી છે એવી તેની પણ ખાત્રી થઇ. તે પુનઃ નીચે આવ્યો. રજીસ્ટર લઇને તપાસ કરતાં રાત્રે આ ઓરડીમાં માત્ર એક જ મનુષ્યને જગ્યા આપ્યાની નોંધ કરવામાં આવી હતી અને તે માણસનું નામ દેવદત્ત હતું. કારકુને એક નોકરને આ વિશીના માલિકને ઘેર મોકલી આ બનાવની માહિતી તેને પહોંચાડી.

વિશીના માલિકે આ ધંધામાં સારા પૈસા પેદા કર્યા હતા. પ્રથમ તો તે જાતે વિશી ઉપર લક્ષ આપતો. પરંતુ હવે તે માણસોથી કામ લેતો અને પોતે માત્ર દેખરેખ રાખતો હતો. તે હમણાં જ સ્નાન કરીને ચહા પીતો હતો તથા 'લલિતપુર સમાચાર' નામના પત્રનો આજ સ્હવારનો હમણાં જ આવેલો અંક વાંચતો હતો, એ વખતે પેલો નોકર તેની પાસે આવ્યો. નોકર ગભરાયેલા જેવો લાગતો હતો. આવતાં વાંત ટેબલને

તેનો ધક્કો લાગવાથી તેના ઉપર મૂકેલો ચાહનો કપ જમીનપર પડી ગયો. એથી તેના શેઠની શાંતિનો ભંગ થયો. તે બોલ્યો : 'આંધળો છે કે શું ? અત્યારે કેમ અહીં આવ્યો છે ?'

'શેઠ સાહેબ ! માફ કરો. પણ આપણી વિશીમાં દશમા નંબરની ઓરડીમાં એક મડદું પડેલું છે.'

તે સાંભળતાં જ શેઠે 'લલિતપુર સમાચાર'નો અંક બાજુએ ફેંકી દીધો અને તે વિશેષ કશું પણ નહિ પૂછતાં નોકરની પાછળ જવા માટે નિકળ્યો. વિશીમાં આ ગરબડ સાંભળીને પુષ્કળ માણસો એકઠા થયા હતા. કોઈ કહે-રાત્રે મેં એક માણસને છૂપી રીતે જતો જોયો હતો. બીજાએ કહ્યું-તે માણસ આ વિશી માંહેનો જ હતો. ત્યાં ત્રીજાએ અનુમાન કર્યું-આ ઓરડીમાં જ્યારે એક જ માણસ હતો ત્યારે તેણે આત્મહત્યા કરેલી હોવી જોએઇ. તો ચોથો બોલ્યો કે-એમ હોય નહિ, કોઇએ તેનું ગળું દબાવીને પ્રાણ લીધો હશે. એ પ્રમાણે જેટલાં મગજ તેટલા તર્કો ચાલવા લાગ્યા. શેઠે એકદમ આ હકીકત પોલીસમાં જાહેર કરવાની આજ્ઞા કરી.

દશ મીનીટમાં જ બે પોલીસ કૉન્સ્ટેબલ તથા બે સાદા પોષાકવાળા ડિટેક્ટિવો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ આ દશમા નંબરની ઓરડીમાં દાખલ થયા.

'આ મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે મૃત્યુ પામેલો લાગે છે.' એકે શબની તપાસ કરીને અભિપ્રાય આપ્યો.

'નહિ, આ માણસનું ચોક્કસ ખૂન થયેલું છે ! જુઓ, તેના ગળા ઉપરનું આ નિશાન.' બીજાએ જણાવ્યું.

'હા, એમ છે ખરૂં.' ડિટેક્ટિવો માંહેના એકે કહ્યું.

'મને લાગે છે કે તમે ત્રણેય ભૂલ કરો છો. આ માણસ પુષ્કળ મદ્યપાન કરીને બેહોશ બની ગયો હશે અને તેની

અસર તેના હૃદય ઉપર થવાથી હૃદય ચાલતું અટકી ગયું હશે. જૂઓ, હજી પણ મહુડીની વાસ આવે છે.' ચોથાએ પૂરાવા સાથે જણાવ્યું.

બીજા ડિટેક્ટિવે એ શબના મુખ આગળ પોતાનું મુખ લઈ જઈને ખાત્રીભર્યા સ્વરે જણાવ્યું : 'એમાં કશી પણ શંકા નથી. આ ચિહ્ન મારામારીનું નથી.'

'પરંતુ એ માણુસ ઘણો દારૂ પીવાથી મરી ગયો હોય તો તેનાં કપડાં અસ્તવ્યસ્ત કેમ નથી ?' એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલે કહ્યું : 'બાજુના બિછાના પર કોઈ સૂતો હોય એમ લાગે છે. કદાચ ખૂની માણુસ ત્યાંજ સૂતો હશે.'

'છટ્ ! બિલકુલ શક્ય નથી.' વિશીના માલિકે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું : 'મેં આખું રજીસ્ટર તપાસી જોયેલ છે. તેમાં આ ઓરડીમાં માત્ર એકજ મનુષ્યને જગ્યા આપવાની નોંધ કરવામાં આવી છે. અમે રજીસ્ટરમાં નોંધ કર્યા વગર કોઈ પણ માણસને અહીં ઉતરવા દેતા નથી. દેવદત્ત નામના એક માણસે એક રાત્રિને માટે જ આ ઓરડી રાખી હતી અને તે જ આ માણુસ.'

'તેનાં ખીસ્સાં તપાસો.' મુખ્ય કોન્સ્ટેબલે હુકમ કર્યો. ડિટેક્ટિવોએ તપાસ કરવા માંડી. એક ખીસ્સામાંથી તેમને માત્ર ગીતાનું પુસ્તક મળ્યું.

'હા ! મળ્યું ખરૂં !' એક જણે ઉદ્ગાર કર્યો.

'પણ શું મળ્યું ?' બીજાએ પૂછ્યું.

'આ માણુસની ભાળ મળી, જૂઓ; આ પુસ્તક ઉપર 'શ્રી કૃષ્ણોપદેશ પ્રચારક મંડળ તરફથી શ્રીયુત દેવદત્ત સત્યપ્રસાદને અર્પણ' એવું કોઈએ લખેલ છે.'

'એ ઉપરથી સૂર્યના પ્રકાશ જેટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ મરણ પામેલો મનુષ્ય દેવદત્ત જ હોવો જોઇએ. પરંતુ તે કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો તે સમજાતું નથી.'

તે ચારે જણા એક બીજાની સામે સ્તબ્ધપણે જોઇ રહ્યા. તે વખતે એક તરૂણ દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

'અહો! આ તો ડોક્ટર સૂર્યકાન્ત!' એક ડિટેકિટવ નવીન આગંતુકને જોઇને બોલ્યો.

'શી હકીકત છે?' આગંતુકે પ્રશ્ન કર્યો.

'જે આપ જુઓ છો તે જ; તેમાં કશું વિશેષ નથી કે ઓછું પણ નથી.'

એક કોન્સ્ટેબલે ઉત્તર આપ્યો: 'આ માણસ આવી મૃત અવસ્થામાં અહીં જોવામાં આવ્યો હતો.'

ડોક્ટર સૂર્યકાન્તે શબનું હૃદય તપાસ્યું. પછી ગંભીર ચહેરો કરીને તે બોલ્યો: 'આ મનુષ્ય મરણ પામેલો છે.'

'ખરૂં છે, ડોક્ટર સાહેબ!' એક ડિટેકિટવ માર્મિક સ્વરે બોલ્યો: 'પણ એ તો આ વિશીના નોકરે એક કલાક પહેલાં નક્કી કરીને જાહેર કર્યું છે. માત્ર તે કેવી રીતે મરણ પામ્યો છે તે જ જાણવાની અમારી ઇચ્છા છે.'

'એમાં વળી જાણવા જેવું શું છે? કોઇ માણસે તેને ઠાર કર્યો એટલે તે મરી ગયો.' એક કોન્સટેબલે જણાવ્યું.

'નહિ, તેનું મૃત્યુ મદ્યપાનને લીધે થયું છે.' બીજા ડિટેકિટવે જણાવ્યું.

'આ માણસ કોણ છે અને કયાંથી આવ્યો એ કોઇના જાણવામાં છે કે નહિ?' ડાકટરે પૂછયું.

'શ્રી કૃષ્ણોપદેશ પ્રચારક મંડળના સેક્રેટરીને મળીને તપાસ કરો.' મુખ્ય કોન્સ્ટેબલે એક ડિટેકિટવને સૂચન કર્યું.

ડિટેક્ટિવ તે તપાસ માટે ગયો. બીજા ત્યાં રોકાયા. ડોકટરે શબની શારીરિક તપાસ કરવા માંડી.

લગભગ પોણા કલાકે પેલો ડિટેક્ટિવ 'શ્રી કૃષ્ણોપદેશ પ્રચારક મંડળ'ની ઓફિસમાંથી પાછો આવ્યો. તેનો ચ્હેરો મ્લાન બનેલો દેખાતો હતો.

'કેમ ! શી હકીકત મળી ?' મુખ્ય કોન્સ્ટેબલે પ્રશ્ન કર્યો.

'આ માણુસ ભામટા માંહેનો જ એક છે. ગયા ત્રણ મહિનાથી તે અહીંની તુરંગમાં હતો. તેણે આજીજી કરીને એક શ્રીમંત બાઈ પાસે આ ગીતાનું પુસ્તક માગ્યું હતું અને એ બાઈએ આ મંડળના સેક્રેટરી પાસેથી તેને અપાવ્યું હતું.'

આ માહિતી ઉપરથી ડોકટરને કોઈ આધાર મળ્યો હોય એમ લાગ્યું. તે પુનઃ ગંભીર ચ્હેરો કરીને બોલ્યોઃ 'તેના મુખ ઉપર અને મસ્તક ઉપર ઉઝરડાનાં નિશાન છે. કોઈ સ્થળે ધક્કામુક્કી થઈ હશે. જો આ દારૂડીઓ હશે તો તુરંગમાંથી છૂટયા પછી ખૂબ દારૂ પીધો હશે. થોડી મુદતને માટે દારૂ બંધ હોવાથી તે પછી એકદમ એકી સાથે વધારે પીવામાં આવે તો તેની અસર હૃદય ઉપર થયા સિવાય રહે નહિ, પરંતુ એ બધા કરતાં મને જે વિચાર આવે છે તે આ માણુસનાં આ નવાં કપડાંનો. એ તેને કોણે આપ્યાં હશે ?'

'એમાં લાંબો વિચાર કરવા જેવું કશું નથી. એક દાતાએ ગીતા આપી તેમ બીજા દાતાએ કપડાં આપ્યાં હશે.' એક ડિટેક્ટિવે જણાવ્યુંઃ 'આપણા દાતારો પણ તરંગી સ્વભાવના છે. આવા ભામટા અને બદમાશ કેદીઓને તેઓ ઉત્તેજન આપે છે અને પછી એ લોકો જગતમાં બદમાશી પ્રસરાવે છે.'

'ના, ના, આવાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો તુરંગના કેદીને કોણ આપે ?' બીજો ડિટેક્ટિવ બોલ્યો.

પરંતુ જો આ ઓરડીમાં એક જ માણુસ સૂતો હોય તો આ બીજા બિછાના ઉપર પણ કોઇ સૂતો હોય એમ લાગે છે તેનો ખુલ્લાસો શો?' મુખ્ય કોન્સ્ટેબલે પ્રશ્ન કર્યો.

ડોકટર બોલ્યો: ' આ માણુસ દારૂ પીને ઝુલતો ઝુલતો આવતો હશે. રસ્તામાં અનેક સાથે બોલાચાલી થઇ હશે, મારામારી પણ થઇ હશે. અહીં આવ્યા બાદ તે કપડાં ઉતારીને પેલા બિછાનામાં પડયો હશે. કદાચ પરોઢમાં તેની પ્રકૃતિ વિશેષ બગડી હશે, એટલે તેણે ડાકટર પાસે જવાનો વિચાર કરીને કપડાં પહેર્યાં હશે. જતાં જતાં તેને અંધારાં આવવાથી આ બિછાનું ઓરડીના દ્વારની નજીકમાં હોવાથી તે આરામ લેવાને માટે આના ઉપર પડયો હશે; અને તે મૂર્છિતાવસ્થામાં જ મરણને શરણ થયો હશે.'

'તમારી તર્કપરંપરા તદ્દન સરલ અને સાચી લાગે છે.' એક ડિટેકિટવે કહ્યું: ' પણ આ વિષયમાં આપણે અહીં રાત્રે હાજર રહેનાર માણુસને કેટલાક પ્રશ્નો કરવાની જરૂર છે.' તે વિશીના માલિકને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: ' રાત્રે તમારી ગેરહાજરીમાં અહીં કોણ રહે છે?'

' મારી વિશીમાં બે કારકુનો રાખ્યા છે. તેમાં એક સ્હવારના છથી સ્હાંજના છ વાગ્યાસુધી અને બીજો સ્હાંજના છથી સ્હવારના છ વાગ્યાસુધી રહે છે.'

' એ રાત્રિનો કારકુન કયાં હશે?'

' અત્યારે તો તે ઘેર ગયો હશે.'

' તેનું ઘર કયાં આવ્યું?'

' મહારાજા રોડ, ૧૦ મી ગલી, નં. ૨૪૫.'

' ઠીક હું હમણાં જ તેની મુલાકાત લઉં છું.'

' ભલે, પણ હવે અહીંથી આ શબને ઉપાડી જાઓ તો સારૂં.' માલિકે કહ્યું.

'હા, તેને હવે અહીં રાખવાની કશી જરૂર નથી. એક લારી લાવો એટલે તેને ચોકી ઉપર લઇ જઇએ.' મુખ્ય કોન્સ્ટેબલે હુકમ કર્યો.

પેલા ડિટેક્ટિવે રાત્રિના કારકુનને મળીને આ હકીકત તેને જણાવી, એટલે તે બિચારો તો બહુ જ ગભરાઇ ગયો. આ ખૂનનો આરોપ પોતાના ઉપર આવશે કે શું એ વિચારથી તેના આખા શરીરપર પસીનો આવી ગયો.

'હું એટલું જ જાણવા માગું છું કે તે કોટડીમાં રાત્રે પેલા દેવદત્ત સિવાય બીજો કોઇ શખ્સ ગયો હતો ખરો?' ડિટેક્ટિવે તેને પ્રશ્ન કર્યો.

રાત્રિનો કારકુન માથું ખજવાળવા લાગ્યો. સિંગલ કે ડબલ એ શબ્દ ઉપર પોતાને અને દેવદત્તને થયેલા વાદનું તેને સ્મરણ થયું, તેમ જ પોતે પોતાની ગસ્ત જોવાને ગયેલો હોવાથી દિવસે બિલકુલ સૂતેલો ન હોવાને લીધે રાત્રે તેને ઝોકાં આવતાં હતાં એ પણ યાદ આવ્યું. રાત્રે બે વાગે એક વ્યક્તિ ડોલતી ડોલતી અંદર આવી અને તેનું નામઠામ પૂછ્યા વગર પોતે તે વ્યક્તિને દશમા નંબરની ઓરડીમાં દાખલ કરી હતી, એનું પણ તેને સ્મરણ થયું. પરંતુ જો એ ખરી વાત કહેશે તો પોતાનો શેઠ એવી બાબતમાં બહુ જ કડક હોવાથી તુરત પોતાને પાણીચું મળશે, એવી તેને ભીતિ લાગી. એટલે આ બધી બાબતનો વિચાર કરીને તે ઓરડીમાં બીજું કોઇ ગયું ન હતું એમ જણાવવાથી કશી પણ હરકત આવશે નહિ એમ તેને લાગ્યું અને તેવો ઉત્તર આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તે જવાબ આપવા જતો હતો ત્યાં ડિટેક્ટિવ વચ્ચે બોલ્યો: 'આ દેવદત્ત એક ભામટો અને ઉઠાઉગીર હતો. પણ તે મૃત્યુ પામેલો હોવાથી તેની તપાસ કરવી જોઇએ. બાકી

તેમાં તમારે ગભરાવાનું કારણ નથી. કારણ કે આ મનુષ્ય દુનિયામાંથી જવાથી સમાજને એટલા પૂરતી શાંતિ મળી છે.'

આ શબ્દોથી કારકુનને ઉત્તેજન મળ્યું અને તેણે જણાવ્યું. 'આ દેવદત્ત રાત્રે વિશીમાં આવ્યો હતો. તે આવ્યો તે વખતે જ લથડીયાં ખાતો હતો. જો કે તેણે દારૂ પીધો હતો કે કેમ એ હું કહી શકતો નથી. મેં તેને ડોકટરની જરૂર છે કે કેમ એ વિષે પૂછ્યું હતું, પણ જરૂર નથી એવું તેણે જણાવ્યું. માત્ર 'મારે સુવાને માટે એક ઓરડીની જરૂર છે, કારણ કે હું બહુ જ થાકી ગયો છું.' એમ તેણે કહ્યું હતું. પછી રાત્રે કશી પણ ગરબડ થઇ ન હતી.'

આ જવાબ ઉપરથી ઓરડીમાં દેવદત્ત એકલો જ હતો એ નક્કી થયું. પરંતુ એથી તેનું ખૂન નથી થયું એમ પણ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ ન હતું. આવી અચોક્કસ સ્થિતિમાં કોઇને પકડવાનું પોલીસને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તે શબને તપાસને માટે કોરોનરની સન્મુખ રજૂ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ ત્યાં પણ આ વ્યક્તિ ખરેખર કોણ છે તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. એટલે તમામ વર્તમાન પત્રોમાં આ બનાવને લગતો હેવાલ પોલીસ ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં આવ્યો, બે દિવસ સુધી શબને જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં ચોકી ઉપર ઓળખાણને માટે રાખવામાં આવ્યું. પહેલે દિવસે દેવદત્તના શબને ઓળખવાને માટે આશરે સવાસો માણસો આવી ગયા. બીજે દિવસે પણ પચાશ—સાઠ માણસો આવ્યા હશે. ત્રીજે દિવસે તો શબના રંગમાં તથા ચેહેરામાં પણ પુષ્કળ ફરક પડી ગયો. ચોથે દિવસે એક પાદરી ચોકી ઉપર આવ્યો, અને પોલીસ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : 'મેં આજે વર્તમાનપત્રમાં દેવદત્તના મૃત્યુની હકીકત વાંચી છે. તે તુરંગમાંથી છૂટયો ત્યારે

તેને નવાં કપડાં મારા તરફથી જ મળ્યાં હતાં એટલે તેના શબને જોવાને માટે હું આવ્યો છું.'

'આપે તેને આપેલાં તે કપડાં આ જ ને!' અધિકારીએ શબ ઉપરથી આચ્છાદન દૂર કરીને પૂછ્યું.

'હા હા, આ જ કપડાં મેં દેવદત્તને આપ્યાં હતાં.'

'વારુ, ત્યારે આ માણસ કોણ છે અને તે ક્યાંનો રહીશ છે એ તમે કહી શકો છો?'

'ના, મેં તેને માત્ર એક વખત જ જોયો હતો. વળી તેના આગલા જીવનની મને કશી પણ માહિતી નથી. ભાગ્યહીણ મનુષ્ય! તેના ચ્હેરા ઉપરથી તે સારું નામ કાઢત એમ લાગતું હતું; કારણ કે એ કાંઈ ગુન્હેગાર જાતિનો કિંવા હલકા વર્ગનો મનુષ્ય ન હતો. માત્ર તેનું દુર્ભાગ્ય જ તેને સુરંગમાં ઘસડી ગયું હતું. ગમે તેમ હોય પણ તે બિચારો આ જગતમાંથી ચાલ્યો ગયો! પ્રભુ! તારી કળા અકળિત છે!'

એટલું બોલી, એક દુ:ખપૂર્ણ નિ:શ્વાસ નાંખીને પાદરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. ત્યારબાદ થોડી વારે એક વૃદ્ધા ત્યાં આવી. આ સ્ત્રીએ કહ્યું: 'મારું નામ સ્નેહમયી છે. હું 'શ્રી કૃષ્ણોપદેશ પ્રચારક મંડળ' ની સભાસદ છું. હું ગરીબ બાપડા દેવદત્તને જોવાને માટે આવી છું.'

'જુઓ, બાઈ સાહેબ! તેનું શબ આ રહ્યું.' એમ કહીને અધિકારીએ શબ ઉપરથી ચાદર ખેંચી.

તેની તરફ લક્ષપૂર્વક જોયા પછી તે બાઈ બોલી: 'અત્યારે હું તેને ઓળખી શકું એમ મને લાગતું નથી. કારણ કે તેના રંગ અને ચ્હેરામાં પુષ્કળ ફરક પડી ગયો છે, તેમજ મેં તો આને એક જ વાર જોયો છે. છતાં પણ મેં એક વસ્તુ તેને આપી હતી. તે વસ્તુ એટલે ભગવદ્ ગીતાનું ન્હાનું પુસ્તક. જો એ પુસ્તક તમારી પાસે હોય તો તેને હું ઓળખી શકીશ.'

'જુઓ, તે પુસ્તક આ તો નહિ?'

'હા, તેજ. ત્યારે તો આ દેવદત્ત જ હોવો જોઇએ. ગરીબ છોકરો! તેને મેં પહેલાં જોયો ત્યારે જ મારી ખાત્રી થઇ હતી કે આ માણસ કોઇ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવો જોઇએ. તેની વાણી ઉપરથી તેને સારૂં શિક્ષણ મળેલું લાગતું હતું. પરંતુ તેની પાસે આ એક ગીતાનું જ પુસ્તક હતું કે બીજું કાંઇ હતું?'

'માત્ર આ એક પુસ્તક જ હતું, બાઇસાહેબ!'

'એ જરા વિલક્ષણ ખરૂં. મેં તેને ગીતાની સાથે મારા પદરની એક પચાશ રૂપીઆની નોટ પણ આપી હતી. જો કે અમારા મંડળને એ મેં જણાવ્યું ન હતું.'

'શું કહો છો? પચાશ રૂપીઆની નોટ!'

'હા, તેને આપવાને માટે મેં કારાધ્યક્ષને પચાશની નોટ આપી હતી, જેની પહોંચ પણ તેણે મને આપેલ છે.'

આ માહિતીથી પોલીસના વિચારને એક નવીન દિશા મળી. જો દેવદત્ત સહવારે તુરંગમાંથી છૂટ્યો એ વખતે તેની પાસે પચાશ રૂપીઆ હોય તો તેણે પુષ્કળ દારૂ પીધો હશે અથવા તો કોઇએ તેની પાસેથી એ રકમ છીનવી લીધી હશે. પોલીસ અધિકારીએ કહ્યું: 'બાઇસાહેબ! એ પહોંચ આપની પાસે સાચવી રાખજો. તેની કદાચ કોર્ટમાં જરૂર પડશે.'

ત્યારપછી સ્નેહમયી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. પરંતુ થોડી વારે એક બીજો માણસ ત્યાં આવ્યો. તે ભયંકર દેખાવનો અને ક્રૂર સ્વભાવનો હતો. આ વ્યક્તિનો વાચકોને પરિચય થયેલો છે. તે દેવદત્તનો તુરંગ માંહેનો સહચારી ઝેરીમલ હતો. તેને ચોકી પાસે આંટાફેરા મારતો જોઇને પોલીસ અધિકારીએ પ્રશ્ન કર્યો: 'કેમ, મહેરબાન! આપનું અહીં પધારવું શા માટે થયું છે?'

'મારા મિત્રનાં છેવટનાં દર્શન કરવાને માટે.'

'શું દેવદત્ત તમારો મિત્ર થાય છે? ત્યારે તો તમારો ને તેનો લાંબા કાળનો પરિચય હશે.'

'ના જી, અમારી ઓળખાણ હમણાં થોડા સમય પહેલાં તુરંગમાં જ થઈ હતી.'

'એમ તો તેને ઘણા માણસો ઓળખે છે, પરંતુ તે તુરંગમાં ગયો તે પહેલાં કોણ હતો તે તમે જાણો છો?'

'ના, તે વિષે મને કશું જ્ઞાન નથી. પણ એક વખત મને તેનાં દર્શન કરવા દેશો?'

શબ ઉપરનું કપડું દૂર થયું અને ઝેરીમલ તેના તરફ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યો. તે આ શબને જોઈને ચમકયો! તેના શરીરપરના તમામ વાળ ખડા થઈ ગયા, અને તેના ચ્હેરા પર ગભરામણ પ્રસરી રહી. છેવટે તેણે અધિકારી સામે દૃષ્ટિ કરી.

'આ દેવદત્ત જ છે ને?' અધિકારીએ પ્રશ્ન કર્યો.

ઝેરીમલે ઉત્તરમાં હકારદર્શક મસ્તક ધૂણાવ્યું અને તે કશું પણ બોલ્યા સિવાય ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. બહાર નિકળ્યા પછી તે મનોગત બડબડયો:

'ભાઈસાહેબ બીજાનો પોતાના નામ ઉપર ભોગ આપીને પસાર થઈ ગયા લાગે છે!'

તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હવે આપણે પણ આ શબને છોડીને દેવદત્તની દશાનું નિરીક્ષણ કરીએ.

પ્રકરણ ૪થું

મુંબઇ જવાની તૈયારી

'આ હાથમાં આવેલો શિકાર જવા દઉં તો મારા જેવો મૂર્ખ બીજો કોણ?' દેવદત્ત રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પોતાના મન સાથે બબડ્યો. તે અત્યારે બંદરકિનારા તરફ જતો હતો. તેનો ઇરાદો અહીંથી મુંબઇ જવાનો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ લલિતપુરથી મુંબઇ પાંચસો માઈલ દૂર હતું અને રેલ્વે રસ્તે જવાથી વચ્ચે બે-ત્રણ સ્થળે ટ્રેનની બદલી કરવી પડતી હતી, તેમજ એ રસ્તે જવામાં જોખમ પણ હતું; એટલે દેવદત્તે લલિતપુરથી સ્ટીમરમાં મુંબઇ જવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે પેલી વીશીમાંથી બહાર પડ્યો તેને આજે ત્રણ દિવસ થયા હતા. બે દિવસ સુધી તે એક ન્હાની વાડીમાં છુપાઇ રહ્યો હતો. તુરત પસાર થવાથી પોતાના ઉપર શક આવે એવી તેને ભીતિ હોવાથી બે દિવસ અહીં રહીને પછી તેણે પલાયન થવાનો વિચાર રાખ્યો હતો અને તે માટે તે સ્ટીમરની તપાસ કરવાને સારૂ અત્યારે બંદરકિનારા તરફ જતો હતો.

બંદરપર જઇને તે બી. બી. લાઇનની ઓફિસમાં ગયો. ત્યાં એક કારકુન બેઠેલો હતો તેને ઉદ્દેશીને દેવદત્ત બોલ્યો: 'મારે સ્ટીમર રસ્તે મુંબઇ જવું છે. તેની ટીકીટ મને ક્યાં મળશે?'

'અહીં જ મળશે. પણ કઇ સ્ટીમરમાં જવું છે?'

'જે સહુથી પહેલી નિકળતી હોય તેમાં.'

'એ બની શકે તેમ લાગતું નથી. 'સરસ્વતી' નામની સ્ટીમર આવતી કાલે સ્હવારે અહીંથી મુંબઇ જવાને માટે રવાના થવાની છે. પરંતુ તેના ઉપર પહેલા વર્ગની કેબિન ખાલી નથી.'

દેવદત્તે પોતાનો ચ્હેરો સહેજ ચિંતાતુર બનાવ્યો. જાણે કેમ તે પહેલા વર્ગની કેબિનમાં જ જવાનો હોય નહિ! તેણે કહ્યું: 'મારે જેમ બને તેમ જલદી મુંબઈ જવું છે. એટલે જો પહેલા વર્ગની કેબિનમાં જગ્યા મળી શકે તેમ ન હોય તો પછી બીજા વર્ગમાં જઈશ. તેમાં ખાલી છે?'

કારકુને રજીસ્ટર તપાસીને કહ્યું: 'હા, તેમાં જગ્યા મળી શકશે વીશ રૂપીઆ પડશે.'

દેવદત્તે તુરત જ ગજવામાંથી દશ—દશ રૂપીયાની બે નોટો કાઢીને કારકુનની સામે ટેબલ ઉપર મૂકી. કારકુને તેનું નામ રજીસ્ટરમાં નોંધ્યું અને તેમાં દેવદત્તે 'વિનયકુમાર વી. દેસાઈ' એવી અંગ્રેજીમાં સહી કરી.

પછી કારકુને પૂછયું: 'વારૂ, સૂવાની વ્યવસ્થા—'

'હા—હા, એ તો ખરી જ તો.'

'હું એમ પૂછું છું કે આપ આજે રાત્રિએ આવીને સ્ટીમર પર સૂવાના છો કે નહિ? કેટલાક ઉતારૂઓ સવારે સ્ટીમર ન ચુકાય એટલા માટે અગાઉથી આવીને સૂઈ રહે છે.'

'હું પણ ઘણું કરીને રાત્રે જ આવીશ.'

એ પ્રમાણે નક્કી કરીને દેવદત્ત ત્યાંથી બહાર પડયો. રસ્તા-પર ચાલતો મનમાં વિચારવા લાગ્યો: 'આજે મારે પુષ્કળ કામ કરવાનું છે. પ્રથમ તો આ વીરેન્દ્ર કોણ છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ. નહિ તો મુંબઈમાં રાવબહાદુર હરસુખરાયને ત્યાં રહેવાને જાઉં અને મારા આ કહેવાતા બાપ વિષે કશું જણાવી શકું નહિ! એ થયા પછી બીજાં વસ્ત્રો ખરીદી લેવાં. આ વસ્ત્રોનો જલ્દીથી ત્યાગ કરી દેવો તે જ ઉત્તમ છે. ત્યારબાદ આ મીસ પ્રિયંવદા કે શું! બની શકે તો એક વાર તેને પણ જોઈ લેવી, કારણ કે તેના સંબંધમાં પ્રશ્ન થાય અને કશો જવાબ ન આપી શકું તો તો પૂરી ફજેતી થાય.'

દેવદત્તને મૂળથી જ દરેક બાબતનો શાંતપણે વિચાર કરવાની ટેવ હતી. દરેક વાતના સંબંધમાં સાધકબાધક પ્રમાણથી વિચાર કરીને તે સાધ્ય થશે કે નહિ તેનો પણ તે વિચાર કરતો અને ત્યારપછી તે કાર્યને સિદ્ધ કરવાને ઉદ્યુક્ત થવાનું સાહસ કરતો. પરંતુ તેણે આ વિનયકુમારનો નવીન સ્વાંગ લીધો તે વખતે વિચાર કરવાને માટે તેને બિલકુલ સમય જ મળ્યો નહિ. તે વખતે તેનો સાહસિક સ્વભાવ વિશેષ ઉચ્છૃંખલ બન્યો હતો. સ્વાંગ લેતી વખતે તેને લાગ્યું કે ‘ ઉંહ ! એમાં શું છે ? આ ખેલ ખેલવાનું કામ તો ઘણું જ સહેલું છે, તેમાં મેળવવાનું છે, ગુમાવવાનું નથી.’ પરંતુ થોડો વિચાર કર્યા પછી તેના માર્ગમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ તેની સામે ખડી થવા લાગી છતાં પણ તે ડગમગી જાય તેવો મનુષ્ય ન હતો. કદાચ તેનો આ ગોટાળો પ્રકટ થાય તો એથી તેનું વિશેષ ખરાબ શું થવાનું હતું ? દેવદત્ત તરીકે જાહેરમાં ફરવાથી તેને કંગાળ સ્થિતિમાં જીવન ગુજારવું પડે તેમ હતું. એ તેને ગમતું નહિ, એટલે આ સ્વાંગ લઇને તે નભે તેટલા વખતસુધી આનંદમંગલ ઉડાવવામાં શો વાંધો છે ? એવો વિચાર કરીને તે પોતાના નવીન માર્ગમાં આગળ વધવાને તત્પર થયો હતો.

પ્રથમ તે પોસ્ટ ઓફિસમાં ગયો. ત્યાં ડિલીવરી કારકુન આગળ એક રૂપીઓ ફેંકીને તે જરીક ભપકાથી જ અંગ્રેજીમાં બોલ્યો: ‘ વીરેન્દ્રસેન દેસાઇ નામનો મનુષ્ય કોણ છે અને ક્યાં રહે છે તેના પત્તો પોસ્ટમેન પાસેથી કૃપા કરીને મેળવી આપો તો સારૂં. મારે તેનું ખાસ જરૂરી કામ છે.’

ડિલીવરી કારકુને તપાસ કરી. અંતે આ માણસ એક અંગ્રેજી પેઢીમાં એકાઉન્ટન્ટ છે અને તે મહેતા સ્ટ્રીટમાં ૧૫૪૩ નંબરવાળા મકાનમાં રહે છે તથા તેનો દીકરો વિનયકુમાર દેસાઇ પણ તેની સાથે જ રહે છે અને તે એ જ પેઢીમાં નોકર છે, એવી બાતમી મળી.

દેવદત્ત મનોગત બોલ્યો : ' વારુ, આ વીરેન્દ્રસેન એકાઉન્ટન્ટ છે અને તેનો દીકરો તેના હાથ નીચે કારકુની કરે છે ચાલો તેના મકાનપર જઇએ. ત્યાં વીરેન્દ્રસેનના ચીરંજીવી તો આપણને મળવાના નથી જ, પરંતુ તેના બાપને આ વાતની માહિતી મળી છે કે નહિ એ જાણવાનું બની શકશે. '

દેવદત્ત સાહસિક હતો, પરંતુ કેટલીક વાર તેનું સાહસ વધારે પડતું થઇ જતું. વીરેન્દ્રસેનને ત્યાં જવાનું સાહસ કરવામાં ડહાપણ ન હતું. કદાચ મરનારનું શબ ઓળખાયું હોય અને વીરેન્દ્રસેનના મકાનપર પોલીસે દેખરેખ રાખી હોય તો ? એ વિચાર તેને નહોતો આવ્યો એવું ન હતું. તથાપિ એક વખત મનમાં ધાર્યું એટલે તે પૂરું કર્યા વગર રહેવું નહિ એવા આગ્રહી સ્વભાવને વશ થઇને તે એક ગાડી ભાડે કરીને મ્હેતા સ્ટ્રીટ તરફ જવા લાગ્યો.

મકાન પાસે આવ્યા બાદ તેણે પૂછ્યું : ' શ્રીમાન્ વીરેન્દ્રસેન અહીં રહે છે કે ? '

' હા, પણ તેઓ ઘેર નથી. ' જવાબ મળ્યો.

' તેમની મુલાકાત ક્યાં થશે ? મારે તેમનું જરૂરી કામ છે. '

' હું તે કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ કદાચ અમારા ભટ્ટજી કહી શકશે. '

એમ કહીને નોકર અંદર ગયો અને એક મીનિટ બાદ તેની સાથે એક બ્રાહ્મણ બહાર આવ્યો. તે વીરેન્દ્રસેનને ત્યાં રસોઇ કરતો હતો.

તેણે પૂછ્યું : ' આપને કોનું કામ છે ? વીરેન્દ્રસેનનું કે વિનયકુમારનું ? '

' વિનયકુમાર ! એટલે એ તો વીરેન્દ્રસેનના ચીરંજીવી ને ? બાપ—દીકરા બન્નેનું કામ છે.' દેવદત્તે તત્કાળ જવાબ આપ્યો.

રસોયાએ જવાબ આપ્યો : 'વીરેન્દ્રસેન ઓફીસમાં ગયા છે. અને વિનયકુમાર ત્રણ દિવસથી બહારગામ ગયા છે. બાપ-દીકરા વચ્ચે બોલાચાલી થઇ હતી અને વીરેન્દ્રસેને ક્રોધાવેશમાં તેમના દીકરાને મુંબઇ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું હતું, એટલે વિનયકુમાર કદાચિત મુંબઇ ગયા હશે, કારણ કે તે અહીંથી ગયા પછી પાછા ઘેર આવ્યા નથી.'

'વિનયકુમાર મુંબઇ જવાના છે એ હું જાણતો હતો, પરંતુ તે પહેલાં એક વાર તેમને મળવાની મારી ઇચ્છા હતી.'

'આપને વિશેષ કામ હોય તો મેસર્સ જેમ્સ એન્ડ વ્હાઇટવેની કંપનીમાં જાઓ ત્યાં વીરેન્દ્રસેન આપને મળશે.'

'બહુ સારૂ, ત્યાં જાઉં છું. મળે તો ઠીક છે, નહિ તો કહેજો કે વિનયકુમારનો એક મિત્ર તેમને મળવાને માટે આવ્યો હતો. મીસ પ્રિયંવદાના સંબંધમાં મારે તેમને કેટલીક વાત કરવાની હતી.'

તે ત્યાંથી બહાર પડ્યો અને મનોગત બબડવા લાગ્યો: 'આ વીરેન્દ્રસેન કાંઇ શ્રીમત હોય એમ લાગતું નથી. તે નોકરી કરીને પોતાનું પેટ ભરતો લાગે છે અને આ વિનય-ના, ના, હું-મારા બાપના હાથ નીચે કારકુન-એમ જ ને ? હા, એમ જ. આટલી માહિતી એ બેઉના સંબંધમાં પૂરતી છે.'

તે બજારમાં ચાલ્યો. તેણે મોજાં, બુટ, કોલર, ટાઇ, હાથરૂમાલ, સેન્ટ, બ્રશ વગેરેની ખરીદી કરી અને પછી એક દુકાનમાંથી એક ચામડાની મોટી પોર્ટમેન્ટો ખરીદીને તેમાં આ તમામ વસ્તુઓ ભરી દીધી.

પ્રકરણ ૫મું

નાટ્યશાળામાં પરિચય

ત્યાંથી તે એક તૈયાર કપડાં વેચનારની દુકાને ગયો. એ દુકાનેથી તેણે બે સાદા સૂટ, એક રેશમી સૂટ અને અર્ધો ડઝન ખમીસની ખરીદી કરી. ઉપરાંત પોતાના સંગ્રહમાં એક ઓવરકોટની પણ જરૂર લાગી; અને જરૂર લાગી પછી વાર શી? સુંદર ઓવરકોટ પણ ખરીદ કર્યો હવે બિછાનું જોઇએ તેનું શું? તેની પણ અહીંથી જ સગવડ કરી લીધી. આ પ્રમાણે વસ્ત્રોની ખરીદી કરીને ખાલી પોર્ટમેન્ટોમાં દેવદત્તને ભરતો જોવાથી દુકાનદારને સહેજ આશ્ચર્ય થયું. તેના ચહેરાપરથી પોતાના સંબંધમાં તેને શંકા આવી છે એવું દેવદત્ત કળી ગયો. એટલે તેણે વગરપૂછે ખુલાસો કર્યો કે 'અહીંથી બાર ગાઉ પર તારાગઢ નામનું એક ન્હાનું ગામ છે ત્યાંથી હું આવું છું. મારો આફ્રિકા જવાનો વિચાર છે, એટલે અહીંથી આ વસ્ત્રો ખરીદ કરવાની જરૂર પડી છે. હું ધારૂં છું કે એમાં આપને કશું શંકા જેવું લાગશે નહિ.'

'એમાં શંકા શાની? આપ ગમે તે સ્થળેથી ગમે તે વસ્તુ ખરીદી શકો છો.' દુકાનદારે પોતાને કશી પણ શંકા ઉદ્‌ભવી નથી એવો ભાવ પ્રકટ કર્યો.

પછી દેવદત્ત એક વિક્ટોરિયામાં પોતાનો સામાન મૂકીને બંદરપર ગયો. ત્યાં પેલા કારકુનને મળી તેની સાથે 'સરસ્વતી' આગબોટ ઉપર ગયો અને સેકન્ડ કલાસની કેબિનમાં પોતાનો સામાન મૂક્યો. પછી તે ગામમાં આવ્યો. એક ઉપાહારગૃહમાં જવાનો વિચાર કરીને તે એવું કોઇ સારૂં સ્થાન શોધતો હતો, ત્યાં એક ભપકાબંધ ઉપાહારગૃહ મળી આવ્યું. તેના દ્વાર

પાસે રસ્તાપર એક છોકરો વર્ત્તમાનપત્ર વેચતો હતો. તેની પાસેથી એક નકલ ખરીદીને તે અંદર દાખલ થયો અને નોકરને પોતાને માટે પુરી, શીખંડ, શાક, ભજીયાં વગેરે લાવવાનું જણાવ્યું. તે આવી પહોંચે એ દરમ્યાન તેણે પેલું વર્ત્તમાનપત્ર વાંચવા માંડયું. પ્રથમ જાહેર ખબરના કોલમ તરફ તેની દૃષ્ટિ ગઈ તો તેમાં એક સ્થળે મીસ પ્રિયંવદાના સંગીતનો જલસો 'રતિકાન્ત વિજય નાટ્યશાળા'માં થવાનો છે એવી જાહેર ખબર તેના વાંચવામાં આવી. 'ઓહો !' તે મનોગત બોલ્યોઃ 'આ ઠીક થયું. જતાં જતાં આ લપ પણ એક વખત નજરે પડી જશે. આ દીકરો વિનય પણ આવી નાચકાને ખાતર પોતાના બાપદાદાની આબરૂને લાત મારવાને તૈયાર થયો હશે ! પણ એ પ્રિયંવદાનો વિનય ઉપર ખરો પ્રેમ હશે ? અને જો પ્રેમ હોય તો તેના પ્રેમનુ પાત્ર પેલી વીશીમાં મૃતાવસ્થામાં પડેલું છે એવું તેના જાણવામાં આવે તો તેને શું થાય ? જો એ વાત તેના જાણવામાં આવે તો એ રંગીલી રમણીના સંગીતમાં પણ કાંઈ મજાહ રહે નહિ. પણ દેવદત્ત ઉર્ફે વિનય ! જો સાચા વિનયને ઓળખનાર મનુષ્ય તે વીશીમાં આવી ચડયો હશે તો પછી તારા તો બાર જ વાગી ગયા સમજવા !'

એ પ્રમાણે વિચારસરણી તેના મનમાં ચાલુ હતી. દરમ્યાન છોકરાએ તેણે કહેલી તમામ વસ્તુ લાવીને ટેબલ પર મૂકી. તેણે પણ નિર્ભય અને નિશ્ચિંતપણે શીખંડ, પુરી અને ભજીઆંપર હાથ મારી, ઉપરથી આઇસક્રીમની બે પ્લેટ અને જીંજરઆઇસનો એક ગ્લાસ ઉદરમાં પધરાવી દીધા.

આ તરફ તેની ઉદરપૂજા ચાલતી હતી તે વખતે નજીકના ટેબલપર બે માણસો કાંઈ વાતચીત કરી રહ્યા હતા. તેમાંનો એક મોટેથી બોલતો હતો. તેના અમુક શબ્દો કર્ણપર પડ-

વાથી દેવદત્તનું લક્ષ એ તરફ ગયું. જો કે પોતે ખાવામાં મશગુલ બની ગયો છે એવા ભાવપૂર્વક તેણે આ બન્ને જણા વચ્ચે ચાલતું તમામ સંભાષણ શ્રવણ કર્યું.

'પોલીસને પણ આ એક ઠીક કામ મળી આવ્યું!' પહેલો બોલ્યો.

'શું! કાંઇ નવાજૂની છે? મેં તો બે ત્રણ—દિવસથી પેપર પણ જોયાં નથી.' બીજાએ કુતૂહલપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

'પેલા કર્ઝન રોડ ઉપર ચોથી ગલીમાં વીશી છે ને? ત્યાં એક માણસનું મડદું મળી આવ્યું છે. પણ તેમાં ખૂબી એ છે કે એ મડદાને કોઇ ઓળખતું જ નથી.'

'એ મડદા ઉપર ઓળખાણને માટે કાંઇ ચિહ્‌ન કે વસ્તુ નથી મળી આવ્યાં? પણ એવું તો લલિતપુર જેવા શહેરમાં અવારનવાર બન્યા કરે છે.'

'હા, પણ કહે છે કે આ તો કોઇ ભામટો હતો.'

'ભામટો! એ કોણ?'

'તેનાં કપડાં અને ગીતા નામના પુસ્તક ઉપરથી એનો પત્તો લાગ્યો છે. તેની હકીકત વિચિત્ર છે. આજથી ત્રણ માસ પહેલાં ન્યાયાધીશ સાહેબે તેને જેલમાં પત્થર ફોડવાને માટે મોકલી આપ્યો હતો. આ માણસનું ખરૂં નામ તો ગમે તે હોય પણ તેણે ન્યાયાધીશ પાસે પોતાનું નામ 'દેવદત્ત સત્યપ્રસાદ' જણાવ્યું હતું ત્યારબાદ કોઇ પાદરીએ તેને નવાં વસ્ત્રો તથા કોઇ સ્ત્રીએ ગીતાનું પુસ્તક આપ્યું હતું. વળી પુસ્તકની સાથે પચાશ રૂપીયા પ આપ્યા હતા. એવી માનિનતા છે કે આ વ્યક્તિએ ખૂબ દારૂ પીધો હશે અથવા તો કોઇ રાહદારીની સાથે તેને ચકમક ઝરી હશે. ગમે તેમ હોય પણ તે એક ભામટો હતો. એટલે તેના મૃત્યુથી લલિતપુર શહેરને ખળભળવાનું કિંવા તમાં 'ઇન્ટરેસ્ટ' લેવાનું કશું કારણ નથી. એવા તો રોજ કેટલાય

મરતા હશે. આવા ભામટાઓનો એકી સાથે નિકાલ આવી જાય તો લલિતપુરની પાછળ લાગેલી ચોરીચપાટીની ભીતિ ઘણે અંશે ઓછી થઇ જાય.'

આ તમામ શબ્દો દેવદત્તના કાનપર આવ્યા. તે મનોગત બોલ્યો: 'આ જાણે કે ઠીક થયું! મારો માર્ગ નિષ્કંટક થયો.'

તે જ રાત્રે દેવદત્ત નાટયશાળામાં ગયો. તેણે બીજા વર્ગની ટીકીટ કઢાવી અને તે ત્યાં જઇને એક ખુરસીપર બેઠો. નાટયશાળાની ખુરસી એટલે માંકડનો ત્રાસ અસહ્ય હતો. છતાં તે સહન કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. કારણ કે પ્રિયંવદાને જોવાની તથા તેનું ગાણું સાંભળવાની ખાસ જરૂર હતી. આજે નાટયશાળા ચિક્કાર ભરેલી હતી. આ લોકો માંકડના ચટકાનો ત્રાસ શી રીતે સહન કરી શક્તા હશે, એવો દેવદત્તને વિચાર આવ્યો. પરંતુ તેને ક્યાં ખબર છે કે જેઓ નાટક, સીનેમા કે આવા જલસાના ચડસા હોય છે તેઓ માંકડનો ત્રાસ સહન કરીને, ઉંઘ વેચીને, આરોગ્યને નુકસાન પહોંચાડીને પણ પોતાના મનની ક્ષણિક તૃપ્તિ કરવામાં જ પોતાની સફળતા સમજે છે!

એવો જ એક વિલાસી મનુષ્ય તેની પડખેની ખુરસીપર બેઠો હતો. આ મનુષ્ય તરૂણ હતો. તેણે વસ્ત્રો ટાપટીપથી પહેર્યાં હતાં. પરંતુ તેના ચહેરા ઉપર તેજ ન હતું. આંખો ઉંડી ગઇ હતી અને કામી પુરૂષની માફક તેનાં નેત્રો ચોતરફ ફરતાં હતાં તથા નાટયશાળામાં આવેલી લલિતાંગી લલનાઓનાં દર્શન માત્રથી પોતાના અંતરમાં પ્રદીપ્ત થયેલી કામવાસનાને વધારી, તેમાં કોઇ અલૌકિક આનંદ સમજતો હતો. આ માણુસ જરીક વાચાળ વધારે હતો. તેના હસ્તમાં આજે મીસ પ્રિયંવદા જે ગાયન ગાવાની હતી તેનું માહિતીપત્ર હતું. દેવદત્ત અંદર આવતાં એ લેવાનું વિસરી ગયો હતો, એટલે તેણે સભ્યતાપૂર્વક આ તરૂણને કહ્યું: 'આપ આ પ્રોગ્રામ મને જોવા દેશો?'

'ઘણી જ ખુશીથી. આપ તે આપની પાસે જ રાખો. મને તો આ બધાં ગાયન મોઢે છે. પણ પેલી કર્ઝનરોડ ઉપરની વીશીમાં થયેલા ગોટાળાની હકીકત આપના જાણવામાં આવી જ હશે ?' કાંઈ પણ વાત આગળ ચલાવવાના હેતુથી આ તરૂણ બોલ્યો.

'શો ગોટાળો ? હું તો આજે જ બહારગામથી આવું છું. મને કશી ખબર નથી.' દેવદત્તે પોતાનાં નેત્રોને પહોળાં કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

'એમાં કશું વિશેષ નથી. કોઈ દેવદત્ત નામનો બદમાશ ત્રણ મહિનાથી જેલમાં પત્થર ફોડતો હતો. તે છુટ્યો એટલે કોઈએ તેને નવીન પોષાક આપ્યો તો બીજાએ ગીતાનું પુસ્તક અને પચાશની નોટ આપી ! એ મૂર્ખાએ સઘળા રૂપીઆ મદ્યપાનમાં ઉડાવી દીધા અને તે એ વીશીમાં રાત્રે જઈને મરી ગયો ! કેમ, તમને શું લાગે છે ? કેવી ગમત ! એક દિવસમાં પચાશ રૂપીઆનો દારૂ ! દારૂડીઓ પણ જેવો તેવો નહિ. આપણી તો એટલી બધી હિમ્મત ન ચાલે.'

'પણ આ દેવદત્ત હતો કોણ ?' દેવદત્તે પ્રશ્ન કર્યો.

'ભામટો, ચોર, ખીસ્સાકાતરૂ.'

એ જ વખતે સંગીતની શરૂઆત થઈ અને આ બે જણા વચ્ચેની ચર્ચા અહીંથી જ બંધ રહી. દેવદત્ત પાસે જે પ્રોગ્રામ હતો, તેમાં નં. - થી તે નં. ૭ ના ગાયન ઉપર મીસ પ્રિયંવદાનું નામ છાપેલું હતું. પહેલાં બે ગાયન કોરસ હતાં. કોરસ પૂરૂં થતાં આશરે વીશેક મીનિટ થઈ. ત્યાંસુધી લોકોની ગરબડ પણ ચાલુ જ હતી. કોરસમાં ગાનાર છોકરા તથા છોકરીઓ અંદર ગયા પછી 'મીસ પ્રિયંવદા ! મીસ પ્રિયંવદા' એ પ્રમાણે ચોતરફથી બૂમો પડવા લાગી. પ્રથમ તો આ ધ્વનિ સૌમ્ય હતો. પરંતુ દશેક મીનિટ થવા છતાં યે તે બહાર

આવી નહિ, એથી લોકો બૂમો પાડવા, સીટીઓ મારવા અને જમીનપર લાકડીઓ ઠોકવા લાગ્યા. એથી આખી નાટયશાળા ધમધમી ઉઠી.

'મીસ પ્રિયંવદા ઉપર લોકો ગાંડા ઘેલા બની ગયા લાગે છે.' દેવદત્તે પોતાની પાસે બેઠેલા વિલાસી તરૂણને કહ્યું.

'તમને શું કહું? તેની સુંદરતા ઓર છે.' તરૂણે જવાબ આપ્યો: 'અને તેનું ગાયન સાંભળતાં જાણે આકાશમાંથી ઉર્વશી ઉતરી આવી હોય એમ લાગે છે.'

એ વખતે રંગભૂમિ ઉપર એક મનુષ્ય આવ્યો અને ભાષણ કરવા લાગ્યો:

'સન્નારીઓ અને સજ્જનો! આપને અત્યંત પ્રિય થઇ પડેલી મીસ પ્રિયંવદા અત્યારે અચાનક અસ્વસ્થ થવાથી તે આજે ગાયન માટે આપની સમક્ષ રજુ થઇ શકશે નહિ. તો પણ આપ અસંતોષ પ્રકટ ન કરતાં શાંત રહેશો તો આપને નિરાશ થવાનું કારણ ન મળે એવો જ આજનો પ્રોગ્રામ ગોઠવેલો છે.'

આ શબ્દો સાંભળવાથી કેટલાક નિરાશ થયા; કેટલાક બોલ્યા: 'અમારી ટીકીટના પૈસા અમને પાછા આપો.' કેટલાકે કહ્યું: 'જો અગાઉથી આવું જાણતા હોત તો આવત જ નહિ.' કેટલાકે આ પણ પૈસા કમાવાની એક યુક્તિ જ છે એવી ટીકા કરી. એટલામાં છેલ્લા વર્ગમાંથી કોઇએ બૂમ મારી કે 'પ્રિયંવદા માંદી હોય કે મરી જતી હોય પણ અમારે તો તેને જોવી છે અને તેનું ગાયન સાંભળવું છે!'

પણ તે વખતે એક ગવૈયો રંગભૂમિ ઉપર આવ્યો અને તેનું સંગીત શરૂ થયું એટલે બધી ગરબડ ધીમે ધીમે શાન્ત થઇ ગઇ.

દેવદત્તને જે જોવાનું હતું તે નહિ મળવાથી તે ઉઠયો અને બહાર નિકળ્યો. તે દરવાજામાંથી બહાર પડે છે ત્યાં કોઇએ

પોતાના ખભા ઉપર હાથ મૂકયો હોય એવો તેને ભાસ થયો. તે પાછું વાળીને જૂએ છે તો જે વ્યક્તિ પોતાની બાજુમાં બેઠી હતી એ તેની દૃષ્ટિએ પડી.

‘ કમ એલોંગ મીસ્ટર ! લેટ અસ હેવ સમ ડ્રિંક. (ભાઈ, ચાલો આપણે કાંઈ પાન કરીએ.) ’ એ ગૃહસ્થે કહ્યું.

‘ ઓ, થેંક્યુ, બટ આઇ એમ નોટ એડિકટેડ ટુ ધેટ હેબિટ. (અહો, હું આપનો આભાર માનું છું. પરંતુ મને તેની ટેવ નથી.) ’ દેવદત્તે જવાબ આપ્યો.

‘ તો થોડો સોડાઆઈસ અને શરબત લ્યો, તેમાં શી હરકત છે ? ’

એટલું સંભાષણ થયા પછી બન્ને જણા નજીકની હોટેલમાં ગયા.

દેવદત્તના નવીન સ્નેહીએ ઓર્ડર આપ્યો અને ખુરશીપર બેસતાં બેસતાં તે બોલ્યો: ‘ તમે આ મીસ પ્રિયંવદાનું સંગીત સાંભળ્યું હોય એમ લાગતું નથી. અહા, શું મજેદાર ! જાણે બુલબુલ ! અને મીસ્તર ! તેનો વોઇસ તો એટલો પીઅર્સિંગ છે કે તમને શું કહું ? હું તેનું એક ગાયન તમને સંભળાવું ? ’ એમ કહી પોતાના કર્ણકઠોર અને ખોખરા અવાજથી તેણે એક પદ ગાવાની શરૂઆત કરી.

‘ તમે તમારા વિલક્ષણ અવાજથી આ ઉત્તમ પ્રકારના સંગીતને મારી નાંખો છો. ’ દેવદત્ત તેના બેતાલા અને બેસુરા સંગીતથી કંટાળીને બોલ્યો.

તેનો સંગાથી ગાતો બંધ થઈ ગયો. બન્ને જણાએ બરફ-મિશ્રિત સોડા અને શરબતનું પાન કર્યું. પછી ‘ લ્યો, સાહેબજી ! રજા લઈશ, ભૂલશો નહી. ’ એટલું કહીને દેવદત્તે આ નવીન સહચારીની રજા લીધી.

' આવા પદ ઉપર હજારો લોકોના ઝુંડના ઝુંડને પોતાની તરફ આકર્ષવા જેવું મીસ પ્રિયંવદામાં શું હશે વારૂ? દુનિયા પણ ઝુકતી હૈ, ઝુકાને વાલા ચાહીએ!' એ પ્રમાણે વિચાર કરતો તે બંદર તરફ જવા લાગ્યો, થોડી વારે બંદરપર આવી લાગ્યો, સ્ટીમરપર ચડયો અને પોતાની કેબિનમાં જઇને સૂઈ ગયો. તેની મનોવૃત્તિ એવા પ્રકારની હતી કે તેને કોઇ પણ સ્થળે ગાઢ નિદ્રા આવી જતી હતી. તેની દુષ્ટતા માટે તેને કદિ પશ્ચાત્તાપ થતો નહિ કિંવા કાયદાની તેને ભીતિ લાગતી નહિ. સ્હવારે સ્ટીમર ઉપડતા પહેલાં એક તાજું વર્તમાનપત્ર તેણે ખરીદી લીધું. તેમાં તેણે પોતાના શરીરને અગ્નિદાહ દીધાના સમાચાર વાંચ્યા!

' ઇશ્વર જે કરે છે તે સારૂં જ કરે છે. ખરો વિનય ભસ્મીભૂત થયો અને આ બનાટી વિનયનો માર્ગ ખુલ્લો થયો!' તેણે ઉદ્દગાર કાઢયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

હોસ્પિટલમાં

પેલી વીશીની દશમા નંબરની ઓરડીમાં વિનયનું શબ જે સ્હવારે જોવામાં આવ્યું તે જ રાત્રિએ ગાર્ડનરોડ ઉપર એક પોલીસ અધિકારી પહેરો ભરતો હતો. રાત્રિના દશ વાગ્યાથી તે પહેરો ભરતો હતો. અત્યારે પરોઢના બે વાગી ગયા પરંતુ તેના મનની શાંતિમાં વિઘ્ન નાંખે એવો કશો પણ બનાવ અત્યારસુધી બન્યો ન હતો. તે દરમ્યાન પોલીસના જે માણસો રાઉન્ડપર હતા તેમની અને તેની ત્રણ વાર મુલાકાત થઇ હતી અને એક બીજાએ ખેરીયત જણાવી હતી.

આ અધિકારી ઉદાર મનનો મનુષ્ય હતો. એ ગુણથી તેના ઉપરી અધિકારીઓની તેના ઉપર મહેરનજર હતી. જે પ્રમાણે તે પોતાના ઉપરીઓને પ્રિય હતો તેવી જ રીતે તેણે પોતાના તાબાના માણસો ઉપર કદિ પણ અધિકારનો મદ દર્શાવ્યો ન હતો, એટલે તાબાના માણસોનો પણ તેના ઉપર પ્રેમ હતો. તે આમથી તેમ પહેરો ભરતો હતો તે વખતે તેના મગજમાં પોતે જે ઈમાનપૂર્વક નોકરી કરે છે તેની કદરદાનીમાં પગારનો વધારો ક્યારે થશે એ વિચાર ચાલતો હતો. આ ગાર્ડનરોડની પેલી મેર દશ—બાર વાર દૂર રેલ્વેની સડક અને સ્ટેશનની હદ હતી. ગામના લોકોને સામી બાજુએ જવા આવવાને માટે નીચે ખૂલ્લી જગ્યા રાખીને પૂલ ઉપર રેલના પાટા નાંખ્યા હતા. એક વાર આ પોલીસ અધિકારી એ પૂલ પાસે આવ્યો. પહેલાં તો કોઈ કણસતું હોય એવો તેને ભાસ થયો. જરાક વિશેષ લક્ષ આપતાં 'અરરર મરી ગયો' એવો અવાજ તેના કાન ઉપર આવ્યો. તુરત જ તે આગળ વધ્યો, તો જમીનપર બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડેલા એક માણસની સાથે તેનો પગ અથડાયો. પુનઃ આ માણસના મુખમાંથી જોરપૂર્વક એક સિત્કાર સરી પડયો.

'ઘણુ કરીને પીધેલો હોવો જોઈએ.' આ વ્યક્તિની પરીક્ષા કરીને પોલીસે સ્વતઃ અભિપ્રાય આપ્યો અને તો તેને ઉપાડીને વીજળીના દીપકના પ્રકાશમાં લાવ્યો. અત્યારે તેની કશી પણ હીલચાલ જોવામાં આવતી ન હતી. પ્રકાશમાં આવ્યા બાદ દૃષ્ટિ કરી તો આ મનુષ્યનો પોશાક સામાન્ય છાક । માણસના જેવો લાગ્યો નહિ. પોલીસે કલ્પના કરી કે આ માણસ મરી ગયો હશે. પરંતુ પુનઃ તેણે નાડી તપાસી તથા હૃદય ઉપર હાથ મૂકયો. તે સહેજ ઉષ્ણ હોય એમ તેને લાગ્યું તેને કયાં ઘ વાગ્યું છે કે કેમ એ તપાસતાં મસ્તકના પાછળના ભાગમાં એક

મોટો જખમ પડેલો દેખાયો. તેમાંથી રક્ત વહે છે એવો તેને ભાસ થયો. કારણકે તે વ્યક્તિના ગળા ઉપર અને કપડાના પાછળના ભાગપર લોહીના રેલા દેખાતા હતા. વળી તેના ગળા આગળનું કપડું ફાટેલુ હતું; અને કોઇએ તેનું ગળું દબાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું ગળા ઉપર પડી રહેલાં આંગળીઓનાં ચિહ્ન ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું એ તપાસ પૂરી થયા બાદ તેણે જોરપૂર્વક સીટી મારી. થોડી વારમાં જ રાઉન્ડ ઉપરની પોલીસ ત્યાં હાજર થઇ. તેમને આ અધિકારીએ સ્ટેટ હોસ્પિટલમાંથી 'એમ્બ્યુલન્સ કાર' લઇ આવવાની સૂચના કરી અને પોતે આ બેશુદ્ધ વ્યક્તિનું રક્ષણ કરતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો. આશરે વીશેક મીનિટમાં એક મોટરકાર ત્યાં આવી અને તેમાં આ બેશુદ્ધ વ્યક્તિને નાંખીને તેને સ્ટેટ હોસ્પિટલમાં લઇ જવામાં આવી. તે વખતે જે આસિસ્ટંટ ડ્યુટી ઉપર હતો, તેણે આ વ્યક્તિની થોડીક તપાસ કરી.

'સખ્ત માર લાગ્યો છે—લાકડીનો ફટકો જોરથી થયો હોવો જોઇએ. મને લાગે છે કે કોઇએ આ મનુષ્યનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.' આસિસ્ટંટે અભિપ્રાય આપ્યો. તેનો આ અભિપ્રાય સાંભળીને પોલીસ અધિકારી ત્યાંથી નિકળીને પુનઃ એ રેલ્વેના પૂલ પાસે આવ્યો. તે વખતે તે પોતાની સાથે એક મીણબત્તી પણ લેતો આવ્યો હતો. એ મીણબત્તીને સળગાવી તેના પ્રકાશની મદદથી તેણે તમામ જગ્યાની બરાબર તપાસ કરી, પરંતુ કોઇનાં પગલાં અથવા કશું પણ ચિહ્ન તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે પુનઃ પુનઃ તપાસ કરી પરંતુ સફળતા મળી નહિ. છેવટે નિરાશ થઇને આ બાબતને લગતો સાદો રિપોર્ટ પોતાના ઉપરીને કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સ્ટેટ હોસ્પિટલમાં અરવિન્દ નામનો એક જુવાન ડોકટર હતો. જેઓ તેને ઓળખતા હતા તેમના સિવાય બીજા કોઇને આ

ડૉક્ટર હોય એમ લાગતું નહિ. કેમકે હજી તો પોતાને ઘણું શિખવાનું બાકી છે એમ જ તે કહેતોઃ પરંતુ જેમની નીચે તે કામ કરતો હતો તેઓને તેની વિદ્વત્તા અને જ્ઞાનનો પૂર્ણ પરિચય હતો. તેના ધંધાને લગતી તેની માહિતી, એક જ રોગ ઉપર જુદા જુદા આઠ-દશ ઉપચારો કરી જોવાનો તેનો પ્રયત્ન, ગંભીર પ્રસંગોમાં પણ શાંતિ નહિ ગુમાવતાં સ્થિર ચિત્તે ઓપરેશન પાર પાડવાની તેની શાંત પ્રકૃતિ, એ સર્વનો તેના ઉપરીઓને પરિચય હતો. આ ડૉક્ટર જેવી રીતે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કુશળ હતો તેવી જ રીતે તેનું શરીર પણ સુઘટ્ટ અને દેખાવડું હતું. તેનું વય ૪-૨૫ વર્ષનું હતું. ગમે તેવો રોગી આવ્યો હોય તો પણ તે કદી મુંઝાતો નહિ. તેને બદલે તેના ન સમજી શકાય તેવા રોગોનું રહસ્ય ઉકેલવામાં તે કલાકોના કલાક વિચાર કરતો બેસી રહેતો. તેના એ શ્રમના બદલાની તે કદિ પણ આશા કરતો નહિ. ટૂંકમાં કહીએ તો તે વિઝિટ ફી ઉપર અને સર્ટિફિકેટ ઉપર જીવનારો ડૉક્ટર ન હતો.

તેના આ સ્વભાવને માટે બે કારણ આપી શકાય તેમ છે. એક તો એ કે પોતે આ શાસ્ત્રમાં અધિકાધિક નિષ્ણાત બનવું અને ખરૂં જ્ઞાન સંપાદન કરવું એવી તેની મનોભાવના; અને બીજું કારણ એ કે તેને કૌટુમ્બિક ઉપાધિ ન હતી, તથા તે એક સુખી કુટુમ્બમાં રહેતો હોવાથી પૈસા સંબંધી તેને ગરજ ન હતી. તેની આ સ્થિતિનું જેમને જ્ઞાન હતું તેમને એમ થતું કે અરવિંદે આવો ધંધો શા માટે પસંદ કર્યો હશે ? તે પોતે શ્રીમંત હતો, પરંતુ તે ઉપરાંત તેના મામાની મીલકત પણ તેને જ મળવાનો સંભવ હતો. તેના મામા શંકરપ્રસાદે પોતાના ભાણેજને ન્હાનપણથી જ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, કારણ કે અરવિંદનાં માતાપિતા બને તેને ચાર વર્ષનો મૂકીને થોડા થોડા અંતરે પ્લેગનો ભોગ થઈ પડયાં હતાં.

શંકરપ્રસાદ મોટો વેપારી હતો. તેણે ભાણેજની તમામ મીલકત વેપારમાં રોકી હતી અને અત્યારે તેમાં પણ પુષ્કળ વધારો કર્યો હતો. વળી પોતાને કશું સંતાન હતું નહિ, એટલે તેણે અરવિંદના નામનું વિલ કરી રાખ્યું હતું.

અરવિંદે અત્યારે મગજના વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો અને એ વિષયમાં તે ઘણો આગળ વધ્યો હતો. તે ગરીબ મનુષ્યોને ખાસ સહાય કરતો અને તેમને માટે ઔષધ કરવામાં કેટલુંક ગાંઠનું પણ ખર્ચ કરતો.

અત્યારે અરવિંદે ડૉ. શશિકાન્તને પૂછ્યું: ‘આ રોગીના સંબંધમાં આપનો મત શો છે?’

‘મને લાગે છે કે કોઈએ આ ગૃહસ્થને ઠાર મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. તેના મસ્તકના પાછલા ભાગમાં મોટો ઘા પડ્યો છે અને તેના આખા શરીર ઉપર માત્ર તે એક જ જખમ છે. પણ તે શાથી થયો હશે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી કોઈએ તેનું ગળું દબાવ્યું હોય એવું પણ અહીં ચિહ્ન છે. આ માણસ જ્યારે મળી આવ્યો ત્યારે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં હતો. એ વખતે તેનાં નેત્રો ખુલ્લાં હતાં, જ્યારે અત્યારે બંધ છે એવું કમ્પાઉન્ડરનું કહેવું છે.’

‘આ માણસ કોઈ સારા કુટુમ્બનો લાગે છે. કોઈએ તેને લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.’ અરવિંદે જણાવ્યું.

‘મને એમ પણ લાગે છે કે આને કદાચ હિસ્ટીરીઆની તાણ આવી હોય અને તેના જોરમાં તેણે પોતે ન સમજી શકે તેવી રીતે આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય!’

‘પણ જો એમ હોય તો પાછળ જખમ થવાનું શું કારણ? આત્મહત્યા કરનારો મનુષ્ય કાંઈ પોતાની લાકડીનો પાછળ ઘા કરી શકે નહિ.’

"એ વાત સાચી છે, પરંતુ આ મનુષ્યે ગળામાં ફાંસો નાંખીને મરણ પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, તેથી તે બેશુદ્ધ બની ગયો હશે અને બેશુદ્ધાવસ્થામાં જમીન ઉપર પડવાથી તેને પાછળની બાજુ આ જખમ થયો હશે. જો કે એ વિષયમાં પોલીસખાતા તરફથી રીપોર્ટ આવશે એટલે બધું સમજાશે. વારૂ, આ રોગીનો તમે ચાર્જ સંભાળો. હું ઘેર જઈ આવું." એમ કહીને શશિકાન્ત પોતાના ઘર તરફ જવાને નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૭મું

પૂર્વજ્ઞાનનો ભ્રંશ

શશિકાન્તના ગયા પછી અરવિંદે પુનઃ એ રોગીની તપાસ શરૂ કરી. તેનો શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતો હતો અને એથી તેનું પેટ ઉપર નીચે થતું હતું, એટલી જ તેના શરીરની હલનચલનની ક્રિયા હતી. તેનો ચ્હેરો ફીક્કો પડી ગયો હતો. હાથ ઠંડાગાર હતા. માત્ર નાડી ધીમી પણ નિયમિત હતી. ડોકટર અરવિંદે આ વિભાગની નર્સને બોલાવીને પૂછ્યું: 'ડો. શશિકાન્તે મને આ કેસ સમજાવ્યો છે ખરો; પણ રોગીને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો કે નહિ એ મને કહ્યું નથી.'

'શશિકાન્તભાઇએ પોતાનાથી બની શકયું તેટલું કરી જોયું પરંતુ તેનું કશું ફળ આવ્યું નહિ. તેમને આ કેસ જરીક ચમત્કારિક લાગ્યો હતો.'

'હા, એવું છે ખરૂં.'

ત્યારપછી ત્રણ કલાકે શશિકાન્ત, અરવિંદ, પેલો પોલીસ અધિકારી અને એક હોસ્પિટલ આસિસ્ટંટ એટલા એક હોલમાં એકત્ર થયા અને તેમની વચ્ચે આ નવીન આવેલા રોગીના સંબંધમાં સંભાષણ શરૂ થયું:

'મારા ગયા પછી કશો વિશેષ ફરક પડયો હતો?' શશિકાન્તે આસિસ્ટંટને પ્રશ્ન કર્યો.

'ના કશો ફરક પડયો નથી. જેની તે સ્થિતિ છે.'

'આપે તેની પુરી તપાસ કરી?' પોલીસ અધિકારીએ પૂછ્યું.

'તપાસ!' શશિકાન્તે ઉદ્‌ગાર કાઢયો.

'એટલે કે તેના રોગની તથા જખમની તપાસ નહિ પણ તેના ગજવાની.' પોલીસ અધિકારીએ સમજાવ્યું.

'ના, એ તપાસ કરવાનો વખત-જ મળ્યો નથી.'

'ત્યારે જો આપને હરકત ન હોય તો હું તપાસ કરી જોઉં.' એમ કહીને તેણે રોગીનાં તમામ ગજવાં તપાસી જોયાં પણ તેમાંથી કશું મળ્યું નહિ.

'આ માણસનો પોષાક સારો છે, અને તે નવીન વેચાતો લીધેલો લાગે છે. આવા માણસ પાસે ગજવામાં એકાદી ઘડીયાળ અને પૈસા હોવા જોઇએ, પરંતુ તે કશું દેખાતું નથી. એ ઉપરથી કોઇએ તેને લૂંટેલો હોવાનું અનુમાન થઇ શકે છે. આ કપડાં કયા દરજીએ સીવ્યાં છે તેની તપાસ કરવાની જરૂર છે. પુલની પત્થરની દીવાલ પર એક ઠેકાણે વાળ તથા લોહીના ડાઘ મારા જોવામાં આવ્યા હતા.' એમ કહીને પોલીસ અધિકારીએ પોતાના ગજવામાંથી ન્હાની ડબી કાઢી અને તેમાં રાખેલા વાળની રોગીના વાળ સાથે તે તુલના કરવા લાગ્યો.

'હા બન્ને વાળ સરખા છે.' તે બોલ્યો: 'વારૂ, હવે આ કોટ હું લઇ જાઉં છું અને કોઇ દરજી ઓળખે છે કે કેમ તે જોઉં છું.'

'તમે કોટ લઇ જાઓ કે બીજું કાંઇ લઇ જાઓ, પણ હવે આ રોગી અહીંથી પાછો જાય તેમ નથી.' શશિકાન્તે જણાવ્યું.

બપોરે ચાર વાગે પોલીસ અધિકારી એક જુવાન દરજીને લઇને આવ્યો. તેણે આ રોગીને ઓળખવાનું કહ્યું, પરંતુ વ્યર્થ. દરજી રોગી તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા પછી બોલ્યો: 'આ ગૃહસ્થ મારી પાસે આવ્યો હતો અને તેણે બહારગામ જવાનું હોવાથી એક સારા સૂટની માગણી કરી હતી. મારી પાસે કોટ પાટલૂન તૈયાર હતાં. તેણે મને રોકડા પૈસા આપ્યા અને મેં તેને બે વસ્ત્ર આપ્યાં. એટલે તેનું નામઠામ નોંધવાની જરૂર ન હતી. પરંતુ તેની વાતચીત ઉપરથી અગાઉ તેણે કદિ પણ આવાં તૈયાર વસ્ત્રો ખરીદ્યાં હોય એમ લાગતું ન હતું.'

'ચાલો, એક વાતનો તો નિકાલ આવી ગયો. અત્યારસુધી એવી આશા હતી કે આ માણસ કોણ છે, કયાંનો છે, તે શોધી કાઢીશું, પણ તે હવે રહી નથી. આ ઉપરથી એટલી કલ્પના થાય છે કે તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા હોવા જોઇએ અને તેટલા માટે જ કોઇ ચોરે તેના ઉપર હલ્લો કરેલો હોવો જોઇએ. પણ તને જે ગૃહસ્થ મળ્યો હતો, તેની પાસે ઘડિયાળ હતું ?' પોલીસ અધિકારીએ હરજીને પ્રશ્ન કર્યો.

'હા, ઘડિયાળ કિંમતી હતું અને એક લાંબી સોનાની ચેઇન પણ હતી.'

'એ દેખાતાં નથી એટલે તે પણ ચોરાયેલાં હોવાં જોઇએ, પણ તેનો પત્તો કેવી રીતે લગાડવો ? આ કેસ ગુંચવણભર્યો છે ખરો.'

'ભારે ગુંચવણભર્યો છે.' શશિકાન્તે કહ્યું : 'પણ તેનું રહસ્ય ઉકેલવામાં અમારા ડોકટર અરવિંદ તમને સહાયક થઇ પડશે.'

'જરૂર, ડૉ. અરવિંદની એ ખ્યાતિ મારા કાન ઉપર આવી છે. પરંતુ આ રોગી શુદ્ધિમાં આવશે એટલે તમામ હકીકત આપણા જાણવામાં આવશે.'

'જરી ધીરા પડો ! કદાચ તમારી આ તમામ કલ્પનાઓ ભૂલભરેલી પણ હોય.' શશિકાન્તે જણાવ્યું : 'કદાચ આ માણસને વાઇ આવતી હોય. એવા માણસો આ કરતાંયે વધુ વખત સુધી બેશુદ્ધ રહે છે. કદાચ તેને એ ફીટ જોરથી આવી હશે. તેણે પોતે જ શ્વાસોચ્છ્વાસ સારી રીતે લેતાં પોતાનું ગળું દબાવીને ખુલ્લું મૂકયું નહિ હોય તેની ખાત્રી શી ? અને તે સ્થિતિમાં સમતોલપણું ગુમાવવાથી તે પૂલની પત્થરની દિવાલ સાથે અફળાયો હોય તો ના કેમ કહેવાય ? અને તે

બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડ્યો હોય ત્યારબાદ કોઈએ આવીને તેના ગજવામાંથી ચોરી કરી હોય એ શું સંભવિત નથી લાગતું ?'

'પરંતુ એ મનાતું નથી. મારે બદલે બીજો કોઈ પહેરાપર હોત તો જુદી વાત. પણ હું હાજર હોવા છતાં એમ બને ખરૂં ?'

'ગમે તેમ હોય, કોનો તર્ક ખરો અને કોનો ભુલભરેલો તે નક્કી કરવાને માટે અત્યારે એક પણ માર્ગ નથી. એટલે આ માણસ સારો થાય ત્યાંસુધી રાહ જોવી પડશે.'

'પણ આ માણસ શુદ્ધિમાં આવશે ખરો ?'

'આવશે એટલે ? તે કાંઈ આટલા જખમથી મરવાનો નથી. આ જખમનો ધક્કો જોરથી લાગ્યો હશે, પણ તેથી મૃત્યુ નીપજવાની લેશ પણ ભીતિ નથી.' શશિકાન્તે જણાવ્યું.

અરવિંદ અત્યારસુધી મૌન હતો. તે હવે બોલ્યો: 'આ જખમથી તેના મગજને ધક્કો લાગ્યો છે, તે કદાચ વિશેષ અપાયકારક ઠરવાનો સંભવ છે. મને એમ લાગે છે કે મેં આવા જેટલા કેસ જોયા છે તે કરતાં આ કેસ વિલક્ષણ છે અને આ દરદી સારો થતાં બહુ લાંબો વખત જોઈશે.'

'મગજમાં ફાટ પડી હોય તો તે અનિશ્ચિત ગણાય છે.' શશિકાન્તે કહ્યું: 'કદાચ તેમાંથી કેટેલેપ્સી પણ થાય; અને તેમ થાય તો ઘણો લાંબો સમય લાગે.'

'મારૂં પણ તે જ કહેવું છે.' અરવિંદે જણાવ્યું.

અને ખરેખર તેમ જ થયું. ત્રણ દિવસ થવા છતાં રોગી શુદ્ધિમાં આવવાનું દેખાયું નહિ. પોલીસ અધિકારી હંમેશ બે વખત આવી જતો, પણ રોગી બેશુદ્ધનો બેશુદ્ધ. માત્ર શ્વાસનલિકા ચાલ્યા કરતી હતી.

'આ હકીકત વર્તમાનપત્રમાં કેમ પ્રગટ કરતા નથી ? તે પ્રગટ થાય તો રોગીનો કોઈ સ્નેહી તેને જોવાને માટે પણ આવે.' શશિકાન્તે એક દિવસ કંટાળીને કહ્યું.

'એથી ચોર ચેતી જાય અને પલાયન કરી જાય એવી ભીતિ રહેતી હતી, પણ હવે તે પ્રસિદ્ધ કર્યા વગર છૂટકો નથી.' પોલીસ અધિકારીએ જણાવ્યું.

બીજે દિવસે આ હકીકત તમામ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થઇ. ઘણા માણસો હોસ્પિટલમાં આવ્યા અને ગયા, પરંતુ આ મનુષ્યને કોઈએ ઓળખ્યો નહિ. જાણે કેમ આ મનુષ્ય મંગળના ગ્રહમાંથી એકાએક ઉતર્યો હોય અને ઉતરતાં ઉતરતાં તેનું મસ્તક ભાંગી ગયું હોય ને !

પાંચમે દિવસે આ રોગી ઉપર દેખરેખ રાખનારી નર્સે શશિકાન્ત તથા અરવિંદને બોલાવ્યા.

એ વખતે આ રોગીનાં નેત્રોની પાપણ ધીમેથી ખૂલી, તેની દૃષ્ટિ ઉપરની છત તરફ ગઇ.

અરવિંદે તેને પ્રશ્ન કર્યો: 'તમે કયે સ્થળે છો, એનો તમને ખ્યાલ છે ?'

આ પ્રશ્નનો રોગી તરફથી કશો પણ જવાબ મળ્યો નહિ. તથાપિ અરવિંદના શબ્દો તેણે સાંભળ્યા હોય એવું તેના ચ્હેરાપરથી જણાયું. અરવિંદે એક વાર પુનઃ આ રોગીનું નિરીક્ષણ કર્યું અને પછી તે બોલ્યો: 'આ બિચારાને આજે નવીન જન્મ મળ્યા સરખું દેખાય છે. તેનું મન કયાં ગૂમ થઇ ગયું છે કે તેનો પત્તો જ નથી.'

'એટલે !' શશિકાન્તે આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

'એટલે એમ કે આ મનુષ્ય પુનઃ શરીરે સુદૃઢ થશે અને જેવો છે તેવો હૃષ્ટપુષ્ટ પણ રહેશે. પરંતુ તેનું મગજ માત્ર ગયું છે. એ બાબતમાં તે જાણે આજે જ જન્મ્યો હોય એવી સ્થિતિ રહેશે.'

'ત્યારે શું તે નિર્બુદ્ધ પ્રાણી જેવો રહેશે ?'

'એવો પણ નહિ, શરીર પૂર્ણ વૃદ્ધિને પામેલું જ્યારે મજ્જાતંતુ માંહેલા જ્ઞાનગોલકની સ્થિતિ માત્ર ન્હાના બાળકના જેવી. અર્થાત્ અત્યારપહેલાંના જ્ઞાનનો બિલકુલ ભ્રંશ થઇ ગયેલો લાગે છે.'

પ્રકરણ ૮મું

બે તાર

રાવબહાદુર હરસુખરાય સત્યવાદીની મુંબઇમાં અત્યારે જાહોજલાલી હતી. કોટમાં હોર્નબી રોડ ઉપર તેની બેંકર તરીકેની મોટી પેઢી હતી. વેપારી સૃષ્ટિમાં તેની પેઢીની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. વળી રાવબહાદુર હરસુખરાયની પ્રામાણિકતા પણ અપ્રતિમ હતી. એટલે કોઇ પણ નવીન કંપની નીકળતી તો તેના એજંટો કોઇ પણ રીતે રાવબહાદુરના નામને પોતાની નવી કંપનીના ડિરેક્ટર તરીકે દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરતા.

રાવબહાદુરની એવી માનિનતા હતી કે લક્ષ્મીપુત્રની ખાનદાની જેવી ને તેવી રાખવી હોય તો લગ્ન વગેરે વ્યવસ્થા સમાન પંક્તિના કુળની સાથે જ કરવી જોઇએ. ગરીબની છોકરી ઘરમાં લાવવાથી અથવા ગરીબના છોકરાને કન્યા આપવાથી ખાનદાની અને સંપત્તિ બન્નેનો નાશ થાય છે એવી તેમની સમજ હતી.

તેમણે પોતે લગ્ન કર્યું હતું કે કેમ તેનું તેમના મિત્રોને પણ સ્મરણ ન હતું. એટલું જ નહિ પણ તેમણે કેમ લગ્ન કર્યું નથી અથવા કેમ કરતા નથી તેની પણ કોઇને માહિતી ન હતી. આપણને પણ તેમની યુવાનીની લીલા સાથે વિશેષ સંબંધ નહિ હોવાથી આ કથાનકનો પ્રારંભ થાય છે તે સમયની તેમની સ્થિતિ, રીતિ વગેરેનો વિચાર કરીશું.

અત્યારે તેમનો પ્રવેશ વનમાં થઇ ચૂકયો હતો; તથાપિ શરીરયષ્ટિ મજબૂત હતી. માત્ર ચ્હેરાપર જરાવસ્થાની છાયા

'મને ખબર નથી, પણ હમણાં બંદરપર ટેલીફોન કરી પુછાવું છું.' એમ કહી સહી કરેલા કાગળ લઇને તે બહાર ગયો.

તેણે ટેલીફોન કરીને 'સરસ્વતી'ના આગમનનો સમય જાણી લીધો તથા પુનઃ શેઠની ઓફીસમાં દાખલ થઇને પોતે મેળવેલી માહિતી જણાવી.

અત્યારે રાવ બહાદુરનો ચહેરો પ્રથમના જેવો ચિંતાતુર ન હતો. તેણે લોખંડનું કબાટ ખોલીને તેમાંથી કેટલાક કાગળો બહાર કાઢયા હતા. આજથી વીશ—પચીશ વર્ષ પહેલાં વીરેન્દ્રસેને તેને સોંપેલા એ કાગળો તપાસ્યા પછી તેને પુનઃ કબાટમાં મૂકી દીધા. તેનું મન હજી સ્થિર થયું ન હતું. તે આમથી તેમ આંટા મારતો હતો.

'વીરેન્દ્રના છોકરાએ હો ક્ષેત્રમાં જ પ્રવેશ કરવો જોઇએ. વીરેન્દ્ર તેને માટે કશું મૂકી ગયો નથી. કેવળ પવિત્ર ચારિત્ર્યની જગતમાં એક કોડીની પણ કીંમત નથી. પૈસા હોય તો હીન ચારિત્ર્યનો મનુષ્ય પણ ચારિત્ર્યવાન ગણાય છે, અત્યંત કુરૂપ સુંદર મનાય છે, મૂર્ખ મનુષ્ય પૈસાવડે કરીને જ્ઞાનવાળો અને બુદ્ધિમાનની છાપ પામે છે. તેનું વર્તન તિરસ્કારણીય હોય તોપણ આદર્શવત ગણાય છે. જગતમાં પૈસા સિવાય બીજા કશાને માન મળતું નથી. એટલે વીરેન્દ્રના છોકરાના પૈસાની મારે જ વ્યવસ્થા કરવી પડશે. વળી તેના લગ્નની પણ ખટપટ કરવી જોઇએ. વીરેન્દ્રની એવી ઇચ્છા હતી કે તેના પુત્ર તથા પુત્રવધૂએ ગણેશગ્રામની જાગીર પુનઃ મેળવીને ત્યાં રહેવા જવું. હજી પણ મને તે સુંદર દિવસનું સ્મરણ છે. પણ વીરેન્દ્ર ઉતાવળમાં કરેલા લગ્નથી તેનું સર્વસ્વ ગયું અને તેને પરગામ વેઠવું પડ્યું. હવે આ છોકરો શું કરે છે, તે કેમ કહી શકાય? તે પણ તેના બાપના જેવો થાય તો પછી થઇ રહ્યું. બાકી મારી જયાલક્ષ્મી અને આ આ વિનય એ બે વચ્ચે પ્રેમોદ્ભવ

થાય-નહિ, તેમનું લગ્ન જ થાય તો ખોટું નથી. નહિ નહિ તોયે જયાલક્ષ્મીને તેના બાપના પચીશ-પચાશ હજાર તો ખાત્રીથી મળશે જ. છતાં અગાઉથી કશી વાત બહાર ફૂટવી જોઇએ નહિ. સર દેવેન્દ્રસેનની પ્રથમ પત્ની ગુજરી ગયા પછી તેણે બીજી વાર લગ્ન કર્યું નથી અને હવે તે કરે એમ લાગતું નથી. અહા, જો આ વિનય મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો વારસ ઠરે તો કેવા બહાર આવે !'

એ પ્રમાણેના વિચારો આ વૃદ્ધના મસ્તકમાં એકસરખા ચાલી રહ્યા હતા. તે આજે પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જમવાને જવાનો હતો. તેનો મિત્ર યુરોપીય યુદ્ધમાં ગયો હતો. ત્યાં પોતાનું શૌર્ય પ્રગટ કરવાથી તેને સરકાર તરફથી કર્નલની પદવી મળી હતી. તેનું નામ કર્નલ ચંદ્રસેન હતું. એ ચંદ્રસેન તથા વીરેન્દ્રસેન બન્નુ મિત્રો હતા. હરસુખરાય તેને ત્યાં નક્કી કરેલા સમયે ગયો.

તેણે કહ્યું: 'ચંદ્રસેન ! આજે લલિતપુરથી એક તાર આવ્યો છે એથી હું ઘણો જ મુંઝાઇ ગયો છું.'

'વળી શું છે ? કંઇ ખોટ તો ગઇ નથી ને ?'

'ના ના, એવું કશું નથી; આપણા વીરેન્દ્રસેન સ્વર્ગવાસી થયો.'

'શું કહે છે ? વીરેન્દ્ર સ્વર્ગવાસી ! અરેરે, બહુ ખરાબ થયું. કર એ ભિખારડાની છોકરી સાથે લગ્ન !'

ચંદ્રસેનના આ ઉદ્ગારથી રાવબહાદુર મનમાં ને મનમાં હસ્યો, પરંતુ પોતાનો ચહેરો શાંત કરીને બોલ્યો : 'મને નથી લાગતું કે વીરેન્દ્રનું મૃત્યુ એ કારણથી થયું હોય. એમ શા માટે ? ગયા દશ વર્ષથી પોતે વિધુર હતા. તેના ઉપર એપોપ્લેકસીનો હુમલો થયો અને એમાં તેના રામ રમી ગયા.'

'વારૂ એની પાછળ સંતતિ શી છે ?'

'સંતતિમાં એક છોકરો. એ છોકરો પણ તમામ બાબતમાં તેના બાપની જ મૂર્તિ હશે. તેના છોકરાનો પણ તાર છે. તે અહીં આવવાનો છે. મને એવું થાય છે કે ક્યારે એ છોકરો અહીં આવે અને અહીં સ્થાયી થઈ સારા વૈભવથી રહે !'

'એટલે તેનો બાપ મરી જવાથી તેણે લલિતપુરનો ત્યાગ કર્યો ?'

'ના. તે પહેલાં જ તે ત્યાંથી નિકળ્યો છે. જૂઓ એ બન્ને તાર. એ બે જણા વચ્ચે ઝઘડો થયો લાગે છે. કશું કારણ જણાવ્યું નથી, પણ મને લાગે છે કે આ ઝગડાને પરિણામે બાપનું મૃત્યુ થયું હોવું જોઈએ; પરંતુ એ ઝઘડા કરતાંયે તેનો છોકરો એકદમ તેને છોડીને અહીં આવવાને નિકળ્યો એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. કદાચિત પોતાનો ત્યાગ કરીને છોકરો એકાએક ચાલી નિકળ્યો એથી પણ દેવેન્દ્રના મન ઉપર આઘાત થયો હોય.'

'હા. એમ જ હશે.' ચંદ્રસેને કહ્યું : 'પણ આ ઝઘડો એકાદી છોકરીના સંબંધમાં તો નહિ હોય ?'

રાવળઠાકુર આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી તેની સામે જોઈ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો : 'મને આ કલ્પના આવી ન હતી, પણ જો એવું જ કાંઈ હોય તો મહારાજા મહેન્દ્રસેન આ છોકરાનો તિરસ્કાર કરશે એમ લાગે છે !'

'એ તો કેમ કહી શકાય ? પરંતુ જો એવું હોય તો છોકરાને અહીં જ રોકી રાખવો. એટલે તે ત્યાંની છોકરીને ભૂલી જશે.'

'હા, એ વાત સાચી. પણ પ્રથમ મહેન્દ્રસેનની મુલાકાત લેવાની જરૂર છે. આ છોકરો પોતાના બાપની માફક હલકા કુળની છોકરી સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થયો છે એવું જો તેમના જાણવામાં આવ્યું તો પરિસ્થિતિ વધારે વિકટ બનશે.'

'પણ આ છોકરા અને મહેન્દ્રસેનની જાગીર વચ્ચે પેલા સર દેવેન્દ્રસેનનું લફરૂં છે તેનું કેમ ?'

'એથી શું થયું ? દેવેન્દ્ર અત્યારે પચાસને કાંઠે પહોંચી ગયો છે. એક તો તેનું શરીર નબળું, વિષયી પૂરો, એટલે બહારછલો હોવાથી લગ્નની ભાંજગડમાં પડવાનો નહિ. કદાચ તે વિચાર કરે તો પણ તેને કન્યા આપે કોણ ? એટલે એ વિષયમાં વિનયનો માર્ગ ખૂલ્લો છે. માત્ર તેના ઉપર મહેન્દ્રસેનની ઇતરાજી ન થાય એટલે બસ.'

'પણ વીરેન્દ્ર પોતાના છોકરા માટે કશું મૂકી નથી ગયો ?'

'હા, એવું છે ખરૂં.'

'ત્યારે વિનયનું લગ્ન કોઇ શ્રીમંતની છોકરી સાથે કરી આપવું જોઇએ.'

'હા, પણ એ કાર્ય કાંઇ સહેલું નથી. છતાં પ્રયત્ન કરીશું.'

'જોજે, ઉતાવળ ન કરતો. તેને થોડો સમય તેની મરજી પ્રમાણે ચાલવા દેજે. જો ત્યાં તેને કોઇની સાથે પ્રેમ થયો હશે તો તે અહીં એકાદ વર્ષ સ્વતંત્ર રહેશે એટલે ભૂલી જશે. માત્ર તેના ઉપર વધારે પડતો અંકુશ રાખવો નહિ. જો અંકુશ રાખ્યો તો બધું ફૂટકી જશે.'

'તારી સલાહ વાજબી છે. ગમે તેમ પણ એ મારા મિત્રનો પુત્ર છે, એટલે તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે મારાથી બનતું કરવું એ મારૂં કર્તવ્ય છે.'

'જો તેને અહીં એકાદ શ્રીમંતની છોકરી મળી જાય તો ?'

'એ બાબતમાં ચિંતા ન કરવી. તેને માટે હરેક રીતે યોગ્ય કન્યા હું શોધી કાઢીશ.'

'વાહરે વાહ ! મને લાગે છે કે તેં બેંકર કરતાં લગ્ન નક્કી કરી આપનાર એજંટનો ધંધો સ્વીકાર્યો હોત તો સારૂં હતું.'

'હું સાથે સાથે એ ધંધો પણ કરૂં છું, પરંતુ તે બદલ કમિશન લેતો નથી. જો તે સારી રીતે વર્તશે તો આ લગ્ન થવામાં

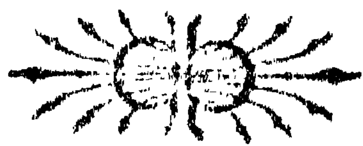
મુશ્કેલી નડવાની નથી. નહિ તો પછી તેને પાણીચું પરખાવવાની મને ફરજ પડશે.'

તે વખતે અંદરથી પાટલા નંખાયાની વરધી આવી. તેઓ જમવાને માટે ઉઠયા. જમીને થોડી વાર રોકાયા પછી રાવબહાદુર પોતાના મકાનપર ગયો. ત્યાંથી તેણે મહારાજા મહેન્દ્રસેન ઉપર એક પત્ર લખી નાંખ્યો.

'આ પત્ર વાચવાથી એ બુઢ્ઢાને શું લાગશે? ઘણું કરીને તો તેનો વીરેન્દ્ર ઉપરનો ગુસ્સો પીગળી ગયો હશે.'

એટલું કહેવું જોઇએ કે રાવબહાદુરને પોતાના મિત્રના પુત્રને માટે અત્યંત લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હતી અને મિત્રકાર્ય તરીકે તેને સારે રસ્તે ચડાવી, તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ—

'ન જાણે જાનકીનાથ, પ્રભાતે શું થવાનું છે.'

પ્રકરણ ૯મું

બંદર ઉપર મુલાકાત

જે દિવસે સ્ટીમર આવવાની હતી તે દિવસે પોતાના મિત્રના પુત્રનો આદરસત્કાર કરવાને માટે રાવબહાદુર બંદર ઉપર હાજર રહ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ સ્ટીમર ઉપરના ઉતારૂઓ નીચે ઉતર્યા પહેલાં તેણે તે સ્ટીમરપર જઈને તેના કેપ્ટન સાથે પરિચય કરી લીધો હતો. કેપ્ટન અને તેની વચ્ચે અંગ્રેજીમાં નીચે મુજબ સંવાદ થયો હતો. તે વાચકો સમજી શકે તે માટે ગુજરાતીમાં જ આપવામાં આવે છે.

'એક તરુણ મનુષ્ય—મારા મિત્રનો દીકરો આપની આ સ્ટીમરમાં આવવાનો હતો. તે જો હોય તો મને તેની મુલાકાત કરાવશો; કારણ કે હું તેને ઓળખતો નથી. તેનું નામ વિનયકુમાર દેસાઈ છે.'

'હાહા, તેમને ઓળખ્યા. ચાલો મારી સાથે. જુઓ, પેલી બાજુના ડેક ઉપર મીસ્તર દેસાઈ પોતે જ ઉભા છે.'

'થેન્ક યુ' એમ કહીને હરસુખરાય કેપ્ટને બતાવેલી દિશા તરફ વળ્યો અને તેણે દર્શાવેલા ગૃહસ્થ પાસે જઈને પૂછ્યું: 'તમે જ વિનયકુમાર?'

'હા તે મારૂં જ નામ છે.' દેવદત્તે જવાબ આપ્યો.

'મને તમે ઓળખતા નહિ હો. હું હરસુખરાય સત્યવાદી.'

'મારા પિતાશ્રીના સન્મિત્ર!' એટલું બોલીને દેવદત્ત નીચે બેસીને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરવા લાગ્યો.

'અરે! એટલું બધું શા માટે? ઉઠ વિનય! તારો બાપ અને હું ન્હાનપણના ગોઠીયા. અમે શાળામાં પણ સાથેના સાથે જ હતા. પણ મને અહીં જોઈને તને આશ્ચર્ય થયું હશે, ખરૂં? હું અહીં આવીશ એવી તો તને કલ્પના પણ નહિ હોય.'

'મેં આપને તાર કર્યો હતો ખરો, પણ આપ અહીં મને લેવાને માટે આવશો એવી મેં આશા રાખી ન હતી. હું ધારૂં છું કે આપને અહીં બીજું કશું કામ હશે.'

'ના–ના, હું તને લેવાને માટે જ આવ્યો હતો. ચાલ આપણે જઈએ. સામાન વગેરે કાંઈ છે કે? પણ વિનય! તને એક દુઃખદાયક વર્તમાન જણાવવાનું મારા નસીબમાં આવ્યું છે. અત્યંત દુઃખદાયક વર્તમાન છે.'

'શું! કશી ભાંજગડ ઉભી થઈ છે?' દેવદત્ત આ વખતે ખરેખર ગભરાઈ ગયો હતો.

રાવબહાદુરે પોતાનો હસ્ત પ્રેમાળપણે દેવદત્તના ખભાપર મૂકીને કહ્યું:

'દીકરા! જ્યારે ત્યારે પણ એ સમાચાર તને કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ તો નથી જ. દિલગીર ન થઈશ. તારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા!'

'શું! બાપુજી સ્વર્ગવાસ પામ્યા?' દેવદત્ત કૃત્રિમ અવાજ કાઢી દુઃખી સ્વરે બોલ્યો. વાસ્તવિક રીતે આ સમાચારથી તેનું અંતઃકરણ આનંદપૂર્ણ બની ગયું હતું. આ વાત સાચી હશે! જો સાચી હોય તો તેના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ આ બાપ રૂપી જે કાંટો હતો તે પણ દૂર થયો. એથી તેને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે તે રાવબહાદુરથી કેવી રીતે છુપાવવો એ બાબતનો તેને વિચાર થઈ પડ્યો. તથાપિ પોતે ધારણ કરેલી ભૂમિકાને બરાબર રીતે બજાવવામાં તે કુશળ હોવાથી તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ નિકળવા લાગ્યાં અને તેની છાતી જોરથી ચાલવા લાગી તથા વચ્ચે વચ્ચે તે ધ્રુસકા મૂકવા લાગ્યો.

હરસુખરાય તેની પીઠપર હસ્ત ફેરવતો બોલ્યો: 'ગઈ કાલે જ મને તાર મળ્યો હતો. તેમાં તારા પિતાના અવસાનન

સમાચાર હતા, તેની સાથે જ તારો પણ તાર હતો. પણ ચાલો આપણે ઘેર જઇને વધુ વાત કરીશું.'

તેમણે વિનય એટલે કે દેવદત્તનો સામાન હમાલ પાસે કેબીનમાંથી બહાર કઢાવ્યો અને તે બન્ને જણા બંદરપર આવી એક ભાડુતી મોટરમાં દાખલ થયા.

રસ્તામાં તેણે કહ્યું : 'તારમાં એવું હતું કે તારા નિકળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. તું એકાએક તેમનાથી છૂટો પડીને આ તરફ આવ્યો એથી તેના મનને ધક્કો લાગ્યો હશે. તેનું પરિણામ સુખરૂપ આવ્યું નહિ.'

દેવદત્તનો ચ્હેરો ચિંતાતુર થયો. તે નેત્રો લુછતો બોલ્યો : 'અમારી વચ્ચે એવો કશો ઝઘડો થયો ન હતો. હમણાં હમણાં મારા બાપુજીનો સ્વભાવ ચીડીઓ બની ગયો હતો, તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ સ્હેજ પણ થતુ કે તે એકદમ ચિડાઇ જતા.'

'હશે-હશે !' હરસુખરાયે કહ્યું : 'તેનો સ્વભાવ જ એવો હઠીલો હતો. તમારી વચ્ચે વિશેષ ઝગડો થયો નથી એ જાણીને મને આનંદ થયો છે. પણ—'

'પણ શા માટે ? તેમણે આપને આપવાને માટે આ પત્ર મને આપ્યો છે. તે આપ વાંચો. તેના ઉપરથી ખરી હકીકત શી છે એ આપની જાણમાં આવશે.' એમ કહીને દેવદત્ત પેલા મુડદાના ગજવામાંથી જે પત્ર કાઢી લીધો હતો અને અત્યાર-સુધી પોતાની પાસે સાચવી રાખ્યો હતો તે રાવબહાદુરને આપ્યો.

રાવબહાદુરે તે પત્ર લઇ, ગજવામાંથી ચશ્મા કાઢી નાકપર, ચઢાવીને વાંચવા માંડયો. વિનય—બનાવટી સ્વાંગ ધારણ કરેલો વિનય—મોટરમાંથી બહાર રાજમાર્ગ તરફ જોવા લાગ્યો.

જ્યારે જ્યારે પત્રમાં વિનયને લગતી હકીકત આવતી ત્યારે ત્યારે હરસુખરાય પોતાના ચશ્માના ખૂણામાંથી દેવદત્તના મુખ

તરફ બારિકાઇથી જોતો. એક વખત પત્ર વાંચવાથી તેને સંતોષ થયો નહિ. પુનઃ તે પત્ર વાંચવાની શરૂઆત કરી અને અંદરની હકીકતને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારપછી તે વિચારગ્રસ્ત બની ગયો અને મનોગત બોલવા લાગ્યો :—

'હું કલ્પના કરતો હતો તે કરતાં પણ આ વિશેષ ભયંકર છે. આ મૂર્ખ છોકરો પેલી નાયિકાના નાદે લાગ્યો જણાય છે! પણ તેનો ચહેરો તેના બાપના જેવો નથી. વીરેન્દ્રે ગરીબ માબાપની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું ખરું, પરંતુ તે છોકરી સુંદર અને સત્વશીલ હતી, ત્યારે આ છોકરો આવો કેમ છે? એ કંઇ સમજાતું નથી. પણ ઉતાવળ કરવી કામની નહિ, કેમકે જે સ્થિતિ હું લાવવા ચાહું છું તે ઉતાવળથી બની શકે તેમ નથી. તે અહીં રહેશે અને શ્રીમંત તથા કુલવાન સમુદાયના પ્રસંગમાં આવશે એટલે એ નીચ સ્થિતિવાળી કે જે હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છોકરીને પોતાની મેળે જ ભૂલી જશે.'

તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને પત્રને કવરમાં પાછો નાંખી તેને કોટના અંદરના ખિસ્સામાં મૂક્યો. પછી તે દેવદત્તને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'વિનય! આ પત્ર ઉપરથી ઘણો ખુલાસો થઇ જાય છે. તારા બાપે તારે માટે મનમાં કશું રાખ્યું હોય એમ લાગતું નથી; અને તે માટે તેને કશું દુઃખ થયું હોય એમ પણ લાગતું નથી, પરંતુ તું મારા મિત્રનો પુત્ર છે અને મારા આશ્રયે તેણે તને મૂક્યો છે. એટલે હરેક રીતે તારી સંભાળ લેવી તથા તને આગળ વધારવો એ જ મારી ફરજ છે.'

'અમારી આર્થિક સ્થિતિ મૂળથી જ સારી ન હતી.' દેવદત્તે કહ્યું: 'મારા પિતા ગવર્નમેન્ટ ઓફિસમાં એકાઉન્ટન્ટ હતા એ આપ જાણતા જ હશો; અને મને પણ તેમણે તેમાં દાખલ કરાવ્યો હતો. અમે બન્ને જણા મળીને ચાલુ ખર્ચજોગા પૈસા મેળવતા હતા. ત્યાં

અમે ભાડાના મકાનમાં રહેતા હતા. એટલે તેમની પાછળ બહુ તો બે-ચાર કપડાં, બે-ચાર પેટીઓ દશ-બાર વાસણ એટલો જ સામાન હશે.'

'અહીં તારૂં શું થશે અને કેમ ચાલશે એ વિષે તેણે તને કશું કહ્યું નથી?'

'અસ્પષ્ટ રીતે અને ટુંકાણમાં જણાવ્યું છે. તે અવારનવાર મહારાજાના સંબંધમાં બોલતા હતા અને ગણેશશ્યામ અમારી જાગીર છે એમ કહેતા હતા. પરંતુ મેં કદિ પણ લલિતપુર છોડયું જ નથી એટલે તેમની એ વાર્તામાં મને રસ ન પડે એ દેખીતું છે.'

'તારી ભૂલ થાય છે. કેવળ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી કાંઇ વળતું નથી. ખાનદાની સાચવવાને માટે બીજી પણ કેટલીક જવાબદારી સમજવી જોઇએ છે. આજે આપણા પ્રદેશમાં અનેક શ્રીમંત અને કુળવાન કુટુંબો જવાબદારી નહિ સમજવાથી નામશેષ બની ગયેલાં છે. વિનય! તું પણ એક એવા જ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો છે એ ભૂલતો નહિ. તારા બાપે એક હલકા કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું તેથી જ તેની આ દશા થઈ, પરગામ વેઠવું પડ્યું અને ત્યાં જ તેનો અંત આવી ગયો.'

'શું! એવું બન્યું હતું?'

આ પ્રશ્ન સાંભળીને હરસુખરાય ચમક્યો. તે મનોગત બોલ્યો: 'આને આ વાર્તાનું પણ જ્ઞાન નહિ હોય?' પછી તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો:—

'વિનય! તારી માતા ગરીબ હતી ખરી, તથાપિ અત્યંત સુંદર અને સત્વગુણી સ્ત્રી હતી, પણ તારા પિતાના કાકા મહારાજા મહેન્દ્રસેનને એ લગ્ન પસંદ પડયું નહિ. તેના મનમાં પોતાના જેવા જમીનદારની કન્યા સાથે વીરેન્દ્રનું લગ્ન થાય એવી ઇચ્છા હતી, પરંતુ વીરેન્દ્રના આગ્રહી સ્વભાવનું સુપરિણામ ન આવ્યું,

કેમકે અહીં મહેન્દ્રસેન પણ ઘણા આગ્રહી હતા. તેમણે કહ્યું કે 'જે મારૂં માનતો નથી તેને હું મારા વારસ તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર નથી, વીરેન્દ્રની સ્ત્રી મારી પુત્રવધૂ નથી, અને હું તેનો કાકોજી નથી.' છેવટે વીરેન્દ્રને પણ પોતાના ઉદરનિર્વાહની ચિંતા થવા લાગી. એટલે તેણે પોતાની ગણેશગ્રામની જાગીર વેચી નાંખી. આજે તે એક વેપારીના કબજામાં છે. તે જાગીર છેલ્લાં બસો વર્ષથી તમારા વડિલોના કબજામાં હતી. મહેન્દ્રસેનની જાગીર તમારા કરતાં ઘણી મોટી છે. તે વલસાડની પાસે છે; પરંતુ આ ગણેશગ્રામની જાગીર જૂની અને ઐતિહાસિક હોવાથી તે વેચી નાંખવા માટે મહેન્દ્રને તારા પિતા પર ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો.'

'તે જાગીર વેચાઈ ગઈ એ માટે મને ઘણું જ દુઃખ થાય છે, પરંતુ મને પૂછતા હો તો મારી પાસે પચાસ રૂપીયાની મૂડી છે.'

'એટલી મૂડીથી કાંઈ એ જાગીર પાછી આવવાની નથી.' રાવબહાદુરે સ્મિત કર્યું: 'વારૂ, એ બાબત આપણે પછી વાત કરીશું. પણ તેં સર દેવેન્દ્રસેનનું નામ સાંભળ્યું છે ?'

'ના—ના, મારા બાપુજી કે મારી બા કોઈના મુખેથી તે નામ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી.'

'એ જરા ચમત્કારિક તો ખરૂં. તે તારા બાપના બીજા કાકાનો દીકરો થાય. તારા પહેલાં મહારાજા મહેન્દ્રસેનની જાગીરનો એ વારસ છે. તેના પછી તારો વારો.'

'પણ મહેન્દ્રસેનને તમે મહારાજા શા માટે કહો છો ? તે ખરેખર કોઈ મોટા રાજ્યના મહારાજા છે ?' દેવદત્તે પ્રશ્ન કર્યો.

પોતાના કૌટુમ્બિક વિષયમાં વિનયનું આટલું બધું અજાણપણું જોઈને હરસુખરાય જરા વિસ્મય થયો. તે પોતાના સંશયની

નિવૃત્તિ કરવાના ઇરાદાથી બોલ્યો : 'તું જાણતો તો હોઇશ કે અંગ્રેજ સરકાર કોઇન' સેવાના કદરમાં તેને લૂખી પદવી આપે છે. આ 'મહારાજા'ની પણ એવી પદવી છે, તે મહેન્દ્રસેનના પિતાને આપવામાં આવી હતી અને વંશપરંપરા ચાલુ રહે એવું કરાવવામાં આવ્યું હતું.'

'એ લૂખી પદવીનો ઉપયોગ શો?'

'ઉપયોગ એટલે બહુમાન, બીજું શું? કેટલાક તો એવી પદવી પ્રાપ્ત કરવાને માટે અધિકારીઓનાં ઘર ભરવા સારૂ પોતાની મીલકત ગીરવી મૂકવામાં પણ પાછું વાળીને જોતા નથી. એ જવા દે, પણ તારૂં કુટુંબ આજ બસો વર્ષથી આ તરફના પ્રદેશોમાં અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં અત્યારસુધીમાં જે પુરૂષો થઇ ગયા છે તેમણે પોતાનું કૌટુંબિક અભિમાન જાળવી રાખ્યું છે. માત્ર તારા પિતાએ હલકા કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો દોષ કર્યો છે, એવો દોષ ભવિષ્યમાં ન થાય તે તારે જોવાનું છે.'

પ્રકરણ ૧૦મું

મહેન્દ્રસેનનો પત્ર

એ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં તે પોતાના સ્નેહીના ચીરંજીવી તરફ વચ્ચે વચ્ચે દ્રષ્ટિપાત કરતો હતો. પુનઃ તેના મગજમાં વિચારની લહેર આવીઃ વૃદ્ધ મનુષ્યો બહુ ચોક્કસ હોય છે. તેને લાગ્યું કે પોતે જેવી આશા આ તરૂણ પાસેથી રાખે છે તે સફળ થવાનું કશું ચિહ્ન દેખાતું નથી કારણ કે આ યુવકને આવું ઉચ્ચ કુળ પ્રાપ્ત થયું છે, તેની જાણે કશી પણ પરવા ન હોય એવું તેના વર્તન અને શબ્દો ઉપરથી જણાય છે. વળી તેના બાપના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળવા છતાં તેણે આક્રંદ કર્યું નહિ કિંવા બે અશ્રુ પણ વધારે પાડયાં નહિ. આ છોકરો હજી ઉગીને ઉભો થાય છે, છતાં તેનો ચહેરો જગતના સર્વ સુખદુઃખનો અનુભવ પામેલા પ્રૌઢ મનુષ્યના જેવો છે. હું તો આ યુવકને બાવીશ-ચોવીશ વર્ષનો અલ્લડ સમજતો હતો પરંતુ તેને બદલે તેણે તો દુનિયાદારીનો પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો લાગે છે !

એ વિચારોએ રાવબહાદુરના મસ્તકમાં રમખાણ મચાવી મૂક્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ આ છોકરાની સાથે જે પ્રકારનું વર્તન રાખવાનું તેણે ઠરાવ્યું હતું તેમાં પણ ફેરફાર કરવાની તેને જરૂર લાગી. તે ગાડીમાં નેત્રો અર્ધાં બીડીને વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાં બેસી રહ્યો. તેને એટલું તો લાગતું હતું કે ગમે તેમ હોવાં છતાં પોતે મિત્રકાર્ય પૂર્ણ કરવાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઇ શકતો નથી. તેનો ઇરાદો કોઇ પણ રીતે મહારાજા મહેન્દ્રસેનના ગુસ્સાને દૂર કરી મિત્રપુત્રને તેના પ્રેમનો ભોક્તા બનાવવાનો હતો.

તે એ સ્થિતિમાં બેઠો હતો ત્યારે દેવદત્ત હવે ખૂલ્લા મનથી ચોતરફ જોવા લાગ્યો. રાવબહાદુરની સાથે વાત કરવામાં તેને ઘણો જ શ્રમ કરવો પડતો હતો. કેમકે સ્હેજ પણ ભૂલથાપ થતાં પોતાનું પોગળ ફૂટી જવાની ભીતિ હતી. તેનો વિચાર ગમે તેમ કરીને રાવબહાદુરની પ્રીતિ સંપાદન કરવાનો હતો, કારણ કે તેમ કર્યા સિવાય પોતાનો હેતુ સિદ્ધ થઇ શકે તેમ ન હતું. એટલે તે મનમાં ને મનમાં એ વિષેની ગોઠવણ કર્યા કરતો હતો.

ગાડી રાવબહાદુરને બંગલે આવી પહોંચી. બંગલાનો ઠાઠ જોઇને દેવદત્ત આનંદમગ્ન બન્યો. નોકરોએ તેને વિનયપૂર્વક નમન કર્યું. પોતે વિનયનો સ્વાંગ ધારણ કરવામાં અત્યારસુધી તો કશી પણ ભૂલ કરી નથી એમ તેને લાગ્યું.

બીજે દિવસે રાવબહાદુરે પોતાનો ઇરાદો દેવદત્ત ઉર્ફે વિનયને જણાવ્યો. દેવદત્તે તેને સંમતિ આપી. રાવબહાદુરનો એવો વિચાર હતો કે વિનયને નામ માત્ર કોઇ ધંધામાં લગાડીને સ્વતંત્રપણે વર્તવા દેવો. રાવબહાદુરે જાતમહેનતથી પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પરંતુ તેમની માન્યતા એવી હતી કે શ્રીમંતના છોકરાઓ જો પરિશ્રમ કરે તો તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ઉણપ આવે! એટલે વિનયને નામ માત્ર ધંધો આપવાનું તેમણે ઠરાવ્યું હતું. તેમનો એવો હેતુ હતો કે આ છોકરાને પુષ્કળ પૈસા ખર્ચવાને મળશે એટલે તેનો એને વિશેષ મોહ થશે અને એ મોહમાં પેલી મીસ પ્રિયંવદાનું તેને વિસ્મરણ થશે. એ હેતુથી રાવબહાદુરે તેને પોતાની બેંકમાં રાખવાનું ઠરાવ્યું. તેની પેઢીપર કામ શિખવાને માટે મોટા ગ્રેજ્યુએટો ઉમેદવારી કરતા હતા અને મહારાજા મહેન્દ્રસેનને તેની પેઢીને માટે સારૂં માન હતું. એટલે આ પેઢીમાં વિનયને રાખવાથી તેને માટે મહેન્દ્રસેનનો સારો મત બંધાશે એવી રાવબહાદુરની ધારણા હતી. તેમણે વિનયને માટે માસિક પાંચસો રૂપીઆનો પગાર ઠરાવ્યો હતો.

આ વ્યવસ્થાથી દેવદત્ત તો ખુશ ખુશ બની ગયો. રાવબહાદુરે પોતાને આવો મોટો આશ્રય આપ્યો તે માટે અત્યંત મધુર વચનો વડે તેમનો આભાર માન્યો અને તે બાહ્યાત્કારી આભાર-પ્રદર્શનને ખરૂં માની રાવબહાદુર પણ પોતે આ છોકરાના મનને કબજે કરી શકયો છે એમ માનવા લાગ્યો. સ્વાંગધારી વિનય બોલ્યો: 'મુરબ્બીશ્રી! આપના જેટલા દયાળુ સજ્જન મેં કવચિત જ જોયા હશે. મારા બાપુજીએ મને મુંબઇ ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરેલી તે વખતે અહીં મને આવું સુખ પ્રાપ્ત થશે એવી મારી કલ્પના પણ ન હતી.'

'એમાં મેં કશું વિશેષ કર્યું નથી.' રાવબહાદુરે પણ વિવેક વાપર્યો: 'તું અહીં દશ–પંદર દિવસ રહીશ એટલે મારા કથનની સચ્ચાઇ તને ભાસશે. અત્યારે તારા ખંડમાં જા. અવકાશે મારે તને તારા પિતાશ્રી તથા માતુશ્રીના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો કરવાના છે.'

બનાવટી વિનયને આ સૂચક શબ્દો ઉપયોગી થઇ પડયા. જો હરસુખરાય આવી રીતે બોલવાનું રાખે તો તેના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો તેનો વિચાર કરી રાખવાનો તેને સમય મળે. પરંતુ તેવો ઉત્તર આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિ; કારણ કે હરસુખરાય પોતાના વ્યવસાયમાં ગરક થવાથી એ વાતને બિલકુલ વિસરી ગયા.

એક અઠવાડિયા બાદ મહારાજા મહેન્દ્રસેન તરફથી હરસુખરાય ઉપર એક પત્ર આવ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે હકીકત હતી :—

'છેવટે એ સૂખાનું બચ્ચું-તમારે ત્યાં આવ્યું ખરૂં! તમારો પત્ર એકાએક આવવાથી મને આશ્ચર્ય થયું. વીરેન્દ્રનું અવસાન થયાના સમાચાર વાંચી મને પણ ખેદ થયો. તેના અપરાધને માટે મેં તેને ક્ષમા કરી છે, પરંતુ એ છોકરીના છોકરાને મારી

પાસે લાવીને રાખવો કે કેમ એ વિષયમાં મારૂં મન સાશંક છે. તથાપિ તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી, માટે હાલ તુરત તો તેને માટે તમે જે વિચાર રાખ્યો છે તે સારો છે. પરંતુ તેમાં તમારી પેઢીને નુકસાન ન પહોંચવું જોઇએ, માટે તેને તમે જે કાંઇ આપો તે મારી જે રકમ તમારે ત્યાં જમા છે તેમાંથી આપજો. માત્ર તે જે કામ કરે તેની યોગ્યતા મુજબ તેને આપજો. તમે ઠરાવ્યો છે તે દરમાયો વધારે ગણાય. છતાં પણ જો તમારી ઇચ્છા જ હોય તો તે માટે મારો કશો વાંધો નથી. હમણાં તેને મળવાની મારી ઇચ્છા નથી. અમુક સમય પછી તે ઠેકાણે આવ્યો છે એવું મને લાગશે એટલે હું તેની મુલાકાત લઇશ. તે દરમ્યાન તમે તેની સંભાળ રાખશો એવી આશા છે. અમારા કુળ તથા પ્રતિષ્ઠાને શોભે તેવું તેને શિક્ષણ આપો. તેમાં કશી ભૂલ ન થાય એ લક્ષમાં રાખજો.'

આ પત્ર વાંચીને રાવબહાદુર મનમાં ને મનમાં હસ્યા અને બોલ્યા: 'બુઢ્ઢો ઠેકાણે આવ્યો ખરો! થોડા વખતમાં તો તે આ છોકરાને પોતાને ત્યાં લાવવાનો આગ્રહ કરશે. એક વાર તે વિનયને આશ્રય આપશે એટલે તેની તમામ ચિંતા તેના શિરપર આવશે. માત્ર આ છોકરાના મનમાંથી પેલી પ્રિયંવદા નિકળી જાય એટલે થયું.' પરંતુ

'મન જાણે કે મેં કર્યું, કરનારો છે કોઇ;
આદર્યાં અધવચ રહે ને હરિ કરે સો હોઇ.'

એ કહેવતને રાવબહાદુર પોતાની વિચારતંદ્રામાં વિસરી ગયા.

પ્રકરણ ૧૧મું

પુનઃ લલિતપુરમાં

'અરવિંદ ! મને ખરૂં કહે, હું આજસુધી કદિ પણ તારા વિચારની આડો આવ્યો છું ?' એક હાથમાં ચહાનો કપ રાખી બીજા હાથે રકાબીમાંથી ચાહ પીતાં શંકરપ્રસાદ બોલ્યો : 'એટલું જ નહિ પણ આવા કાર્યમાં તો જ્યારે જ્યારે તેં કોઇ વિચાર દર્શાવ્યો હશે ત્યારે ત્યારે મેં તેમાં સંમતિ આપી જ છે. પરંતુ આજની તારી કલ્પના મને વિલક્ષણ લાગે છે.'

'મામા !' ડોકટર અરવિંદે કહ્યું : 'મારી આ યોજનામાં જે કંઇ ખર્ચ થશે તે મારે જ ભોગવવો એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે; કારણ કે મારા આ વૈદકીય પ્રયોગને માટે હું બીજાને બોજારૂપ થવા નથી ઇચ્છતો.'

'છિ ! છિ ! ગાંડા અરવિંદ ! શું હું તને ખર્ચથી ડરીને આ પ્રયોગ હાથમાં નહિ લેવાનું કહું છું ? અરે, જોઇએ તો આ પ્રયોગમાં હજાર—બે હજાર ખર્ચ કર ને ! એ માટે મારો વિરોધ નથી. પરંતુ આપણા આ સોના જેવા શાંત ઘરને રોગીની અને ગાંડાની—હોસ્પિટલ બનાવવાનું તું ધારે એ મને કેવું લાગે ?'

'આપની એ વાત સાચી છે. પણ એમ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. મેં ટુંકામાં આપને સર્વ પરિસ્થિતિ સમજાવી છે. તે રોગી હવે શક્તિમાન બની ગયો છે, એટલે તેને સ્ટેટ હોસ્પિટલના અધિકારી આજની રાત્રિ કરતાં વધુ વખત રાખી શકે તેમ નથી. એ ગૃહસ્થ ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેના ચ્હેરાની સૌમ્યતા ઉપરથી તેને સારૂં શિક્ષણ મળેલું હોય એવું અનુમાન થઇ શકે છે. પરંતુ અત્યારે તેનું મગજ બિલકુલ નકામું બની ગયું છે. તેને પોતાના આગલા

જીવનની કશી પણ વાતની માહિતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની માતૃભાષાને પણ વિસરી ગયો છે, તથાપિ જો તેને વ્યવસ્થિત રીતે પુનઃ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે અગાઉના જેવો સુશિક્ષિત બની જાય, અને બનવા જોગ છે કે ભવિષ્યમાં કદાચિત તેની પૂર્વસ્મૃતિ જાગૃત પણ થાય ! ડોકટર શશિકાન્તનું નામ તેણે એક વાર સાંભળ્યું તે પછી ભૂલ્યો નથી. તેના અને બીજા કેસ વચ્ચે એટલો ફરક છે કે આના મજ્જાતન્તુને જોરથી ધક્કો લાગવા છતાં તેના મગજની ગ્રાહક-શક્તિ કિંવા ઇન્દ્રિયોની નૈસર્ગિક શક્તિ કાંઇ લુપ્ત થઇ નથી. જ્યાં મગજનું કામ નથી પડતું ત્યાં તેની બીજી ઇન્દ્રિયો બરાબર કામ કરે છે. તે પોતાના પગે ચાલે છે, હાથે કામ કરે છે અને આપણું બોલવું સાંભળવાને માટે આતુરતા દર્શાવે છે. એટલે જો આની આ રીતે બીજી વ્યવસ્થા ન થાય તો હોસ્પિટલના અધિકારીઓ તેને દિવાનાશાળામાં મોકલી આપવાના અને ત્યાં તેના ઉપર સારી દેખરેખ રહેવાની નહિ. શશિકાન્તની એવી સલાહ છે કે જો તેની સારી સંભાળ લેવામાં આવે તો તેના સ્થંભિત બનેલા મગજનો ભાગ પુનઃ કામ કરવા લાગશે. આજસુધીમાં દવાખાનામાં આવેલા તમામ કેસોમાં આ રોગી તરફ મારૂં વિશેષ લક્ષ લાગ્યું છે, અને મેં જે વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કરેલ છે, તે વિષયમાં આગળ વધવાને માટે આ રોગીને પ્રયોગ દાખલ મારી સમીપ રાખવાથી મારા જ્ઞાનમાં વધારો થાય તેમ છે.

'તમે કેવળ આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરો એમ પણ હું કહેતો નથી. મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે કે આ મનુષ્યનો જન્મ કોઇ પણ ઉચ્ચ કુળમાં થયેલો હોવો જોઇએ. તે દેખાય છે પણ તેવો, તેમજ તેની દિનચર્યા પણ તેવી જ છે. એટલે આ રોગી ઉપર પ્રયોગ કરવાથી હું તેને લાભ કરી શકીશ એમ લાગ્યા પછી જો

તેને છોડી દઉં તો હું મારા કર્તવ્યથી ચુકયો ગણાઉં. આ માણસને કોઇ પોતાના પુત્રવત શિક્ષણ આપે એવી પણ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. એથી તેની વિચાર કરવાની શક્તિ જાગૃત થશે. બીજો રસ્તો એ છે કે જે પ્રમાણે તેની સ્મરણશક્તિને ધક્કો લાગવાથી તે નાબુદ થઇ છે, તે જ પ્રમાણે તેને ધક્કો આપીને જાગૃત કરવી જોઇએ. આ ધક્કો બૌદ્ધિક, શારીરિક કે નૈતિક આપવો તે પાછળથી ઠરાવીશું. મારી પાકી ખાત્રી છે કે મજ્જાતંતુ માંહેનો એકાદો તંતુ ઉપર ચડી ગયો હશે અને તેથી આ પ્રકાર બન્યો હશે.

'હવે આપની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરીએ. આપ મને આપના પુત્ર સમાન માનો છો. એમ સમજો કે આવતી કાલે મને જ આવો અકસ્માત થયો, અને મને હોસ્પીટલમાં લઇ જવામાં આવ્યો. શરીર ઉપર મને ઓળખવા જેવી એકે વસ્તુ ન હોય અને સંયોગ એવો હોય કે ઘરમાં મારી ગેરહાજરી આપને ખાસ ચિન્તા ઉપજાવે તેવી ન હોય. તેમ જ મને ઓળખનારો કોઇ માણસ ત્યાં આવ્યો ન હોય. વારૂ, મને થયેલો જખમ રૂઝાઈ જાય, પરંતુ હું મારી સ્મૃતિ ગુમાવું તો આપને કેવું લાગે? જો મનુષ્ય મારી સંભાળ લઇને મારી ગુમ થયેલી સ્મૃતિ પાછી લાવવાની ખટપટ અંતઃકરણપૂર્વક કરે તેને માટે આપના મનમાં કેવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય? અને આમાઉના જેવો જ સશક્ત અને સ્મરણસંપન્ન અરવિંદ આપને તે મનુષ્ય પાસેથી પ્રાપ્ત થાય તો આપ તેને ધન્યવાદ આપો કે નહિ?

'એમ શા માટે? આપણી સુવર્ણકુમારી જ લ્યો ને! એમ સમજો કે ટ્રામનો જોરથી ધક્કો લાગવાને લીધે તે બેશુદ્ધ બની ગઇ. તેવી જ સ્થિતિમાં તેને દવાખાનામાં લઇ જવામાં આવે અને તે ઘેર આવી કે નહિ તેની દરકાર ન કરવા જેવી

ઘરની પરિસ્થિતિ હોય. તેને પણ આ જ પ્રકારની સર્વ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે અને અમુક સમય પછી તેની સુશ્રુષા કરીને પુનઃ તેને પૂર્વ સ્થિતિપર લાવનારો એકાદ પ્રામાણિક અને ઉદાત્ત મનુષ્ય આપને મળે તો તેને માટે આપ શો મત બાંધો ?

'આ સર્વ ઉપરથી એટલું તો આપના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે આ કેસને માટે હું વિશેષ રસ લઉં છું. આ મનુષ્ય ખરેખર સજ્જન છે. આ લલિતપુરમાં જ એ બાપડાની સુસ્વરૂપ અને સત્વગુણી પત્ની હશે, તેનાપર પ્રેમ કરનારાં માબાપ હશે, તેઓ તેની ગેરહાજરીથી અત્યંત દુઃખી થતાં હશે. એવી સ્થિતિમાં જો હું આ માણસને પૂર્વના જેવો બનાવી તેનાં કુટુંબીઓને સુપ્રત કરૂં તો તેમને કેટલો આનંદ થાય ?'

શંકરપ્રસાદનાં નેત્રોએ અરવિંદના સહૃદય પાંડિત્યની પ્રશંસા કરી અને તેના મસ્તકે મૌન સંમતિ આપી. તે જ વખતે તેની પત્ની તથા સુવર્ણકુમારી ત્યાં આવ્યાં. સુવર્ણકુમારી શંકરપ્રસાદની પત્નીની બ્હેનની દીકરી છે. તેનાં માતાપિતા ગુજરી જવાથી તે અત્યારે પોતાની માશી પાસે રહે છે. શંકરપ્રસાદની પત્ની ઇન્દુમતીએ કહ્યું : 'મામા ભાણેજ શી ચર્ચા કરી રહ્યા છો ? અમને જરાક સમજાવો તો ખરા !'

'હા, માસાજી !' સુવર્ણકુમારી બોલી : 'અમને પણ તે હકીકત જણાવવી જોઇએ.'

સુવર્ણકુમારીએ હમણાં જ તારૂણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તે અઢાર વર્ષની હતી. તેનું સૌંદર્ય અપ્રતિમ હતું.

શંકરપ્રસાદે કહ્યું : 'અરવિંદવાળા દવાખાનામાં પેલો રોગી બે અઠવાડીયા થયા આવ્યો છે ને, તેના વિષે અમે વાત કરીએ છીએ.'

'હું. એ વિષે તો અરવિંદરાયે અમને બધું જણાવ્યું છે.' સુવર્ણકુમારીએ કહ્યું.

'હા, અને તે રોગીને માટે તું ઘણી જ ચિંતા કરતી હતી એ પણ મારા લક્ષમાં છે. તેની સુશ્રુષા કરવાનું તારા હાથમાં આવે તો તું કરીશ ને?'

'આજસુધી તેં કરેલી સેવાની તને બક્ષિસ નથી મળી, પણ આ કાર્યમાં તો મામા તરફથી સારી બક્ષિસ પણ મળશે. અને-અને-પણ હમણાં જ હું બધું કહેવા ઇચ્છતો નથી.' અરવિંદ બોલ્યો.

સુવર્ણકુમારીના ચ્હેરાપર ગુલાલ ચમકવા લાગ્યો. સુવર્ણકુમારી અને અરવિંદનો એક બીજા ઉપર પ્રેમોદ્ભવ થયાનું ઇન્દુમતિના લક્ષમાં આવી ગયું હતું. પરંતુ તે હકીકત પોતાના પતિદેવને જણાવવાની તેને તક મળી ન હતી. તે તક આજે મળેલી જોઈને તે બોલી: 'જુઓ, છૂચ્યાં કેવાં ગાલમાં ને ગાલમાં હસે છે! જો પ્રભુકૃપાથી મારી ધારણા બર આવે તો જોડું દીપી રહે તેવું છે.'

'તો આપણી એ વિષયમાં કયાં ના છે? તું કહેતી હોય તો આજે ને આજે જ ગોરને બોલાવીને મુહૂર્ત જોવરાવું.' શંકરપ્રસાદે પણ સંમતિ આપી.

સુવર્ણકુમારી પોતાના લગ્ન વિષયમાં શરૂ થયેલા સંવાદથી શરમાઈને નીચું જોઈ રહી. થોડી વારે તે બોલી: 'માશીબા! તમે તો વિષયાંતર કરી દીધો. અરવિંદરાય જે કહેવા માગતા હતા તે અપૂર્ણ જ રહ્યું.'

'એમાં મોટું કહેવાનું શું છે?' શંકરપ્રસાદે કહ્યું: 'પેલા રોગીને અરવિંદ આપણે ઘેર લાવવા ઇચ્છે છે અને તેની નર્સ તરીકે તારે કામ કરવાનું છે. બોલ, તું એ કામ કરીશ ને?

'શા માટે નહિ કરૂં? એવું કાર્ય કરવું મને બહુ જ ગમે છે, અને તેમાં પણ જે કાર્યનો અરવિંદરાય સ્વીકાર કરે તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવી તે હું મારૂં કર્તવ્ય સમજું છું.'

શંકરપ્રસાદ તેની પત્નીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'સુવર્ણકુમારીએ કહ્યું તે સાંભળ્યું ને? હવે ગોરને બોલાવીને મુહુર્ત જોવરાવવામાં ઢીલ કરવાની જરૂર નથી.' એ સાંભળીને સર્વ હસી પડયાં.

પ્રકરણ ૧૨મું

અજ્ઞાન રોગી

તે જ વખતે અરવિંદ હોસ્પિટલમાં ગયો. તે સમયે શશિકાન્ત એક બીજા રોગીની તપાસ કરતો હતો. તેને ઉદ્દેશીને અરવિંદે કહ્યું : 'હું પેલા રોગીને લેવાને માટે આવ્યો છું.'

'તમે તેને લઇ જઇને શું કરશો ?'

'શું કરીશ એટલે? ઘેર લઇ જઇશ.'

'ઘેર અર્થાત્ તમારા મામાને ત્યાં ?'

'એમાં તમને આશ્ચર્ય કેમ થાય છે ? મારા મામાને તમામ હકીકત મેં ખુલાસાવાર સમજાવી છે અને આ રોગીની સ્મૃતિને જો પુનઃ જીવન્ત કરી શકાય તેમ હોય તો— '

'એ વાત બરાબર છે. પરંતુ એક ખાનગી માલિકીના બંગલાને હોસ્પિટલ બનાવવાનો તમારો વિચાર છે ?' એમ કહીને શશિકાન્તે સ્મિત કર્યું.

'હા, વિચાર તો એવો છે. પરંતુ શશિકાન્તભાઇ ! મારા જેવો વિચાર ધરાવનાર દરેકને આવા બંગલાવાળાં મામા–મામી મળતાં નથી. અરે, જો હું મારા મામાને એમ કહું કે તમે બીજા મકાનમાં રહો અને અહીં મને નવું દવાખાનું ખોલવા દ્યો, તો તેમ કરવામાં પણ તેઓ ના પાડે નહિ.'

તેઓ આ પ્રમાણે સંભાષણ કરતા હતા તે વખતે પેલો અજ્ઞાન રોગી પોતાના બિછાનાપર ઉઠીને બેઠો હતો. તેનો ચ્હેરો શાંત અને નેત્રો તેજસ્વી હતાં. તે નેત્રો ચોતરફ ફેરવતો હતો, એથી સમજી શકાતું હતું કે તે કોઇ વસ્તુને ઓળખી શકતો ન હતો. બિલકુલ ઓળખતો ન હતો એમ પણ ન કહેવાય, કેમકે શશિ-

કાન્ત અને અરવિંદને જોતાં, પોતાના બાપ કે માને જોવાથી ન્હાના બાળકના ચ્હેરાપર જેવી આનંદથી સુરખી તરવરી રહે તેવો આનંદ તેના ચ્હેરાપર પ્રસરી રહેલો દેખાતો હતો. તેને કોઇ પણ બાબત શિખવવામાં આવતી તો તે તુરત શીખી જતો હતો. માત્ર જે દિવસે તે શુદ્ધિમાં આવ્યો તે દિવસથી તેના નવીન આયુષ્યની શરૂઆત થઇ હતી. તેની પૂર્વેનું તેનું સર્વ જીવન, સર્વ સ્મરણ, સર્વ સંબંધ તેના સ્મૃતિપટ ઉપરથી બિલકુલ અદ્રશ્ય થઇ ગયાં હતાં.

શશિકાન્તે અરવિંદને કહ્યું : 'તમે આ કેસ હાથમાં લ્યો છો ખરા. પણ મને તો એ કાર્ય અત્યંત વિકટ લાગે છે. તમે કાંઇ આ મનુષ્યને કાયમને માટે ઘરમાં રાખવાના નહિ. તેને બહાર પણ લઇ જવાના. તે વખતે ગાડીના પૈડાનો ઘરઘરાટ, મોટરોનો સમસસાટ અને લોકોની ગીર્દી જોવાથી કદાચ તેની સ્મૃતિ ઠેકાણે આવવાની હોય તો આવે.'

'તેની સ્મૃતિ જાગૃત થઇ છે.' અરવિંદે કહ્યું : 'તે મારા અને તમારા જેટલો જ કુશળ બુદ્ધિનો દેખાય છે. પરંતુ તેને ક–ખ–ગ–ઘ થી શિક્ષણ આપવું જોઇએ. બુદ્ધિ એ શિક્ષણ નહિ પણ શિખવાનું સાધન છે. તેની પાસે પણ બુદ્ધિ છે અને વળી તેનું મગજ છેક જડ બની ગયું નથી એ આપના લક્ષમાં આવ્યું નથી લાગતું. જુઓ, આપણે ફોટોગ્રાફરના સામાનની થોડી કલ્પના કરીએ. તેની પાસે કૅમેરા, પ્લેટસ વગેરે સર્વ સાધનો તૈયાર હોય, તેમ જ તેની પાસે આગલી ફોટો લીધેલી પ્લેટો પણ હોય. જો ફરીથી તે ફોટેની નકલ લેવી હોય તો આ નેગેટિવ કામ લાગે છે. તેની ઉપર દશ–વીશ વર્ષ પહેલાં લીધેલો ફોટો પુનઃ નવા જેવો બનાવી શકાય છે. પરંતુ એમ માનો કે કાંઇ અકસ્માત થવાથી એ તમામ નેગેટિવ–પ્લેટો તુટી જાય તો શું થાય ? તેની પાસે નવું કામ કરવાને માટે તમામ

સાધન સારાં અને તૈયાર હોય, તથાપિ આ નેગેટિવ ખરાબ થઇ તે પાછી આવવાની નહિ. હવે હું જે કહું છું તે તમારા લક્ષમાં આવ્યું ? '

' તમે જે કહેવા માગો છો તે હું સ્પષ્ટપણે સમજી શકું છું. પરંતુ તમારા વિચાર સાથે મારો વિચાર મળતો થતો નથી. તમે જે દૃષ્ટાંત આપ્યો તેનો જ આધાર લઇને એમ પણ કહી શકાય કે અકસ્માતથી ફુટી ગયેલી પ્લેટો પછી કશા પણ કામમાં આવી શકવાની નહિ. એક વખત બગડી તે કાયમને માટે રદ થઇ સમજવી. '

' એ વાત બરાબર છે, પણ જે મનુષ્યનો ફોટો આ જૂની પ્લેટપર લેવામાં આવ્યો હોય તે મનુષ્ય જો જીવન્ત હોય તો તેનો પુનઃ ફોટો લેવા માટેનાં સર્વ સાધનો તો તે ફોટોગ્રાફરની પાસે તૈયાર છે ને ! મને એમ લાગે છે કે તેની પૂર્વસ્મૃતિ અને અત્યારના જીવન વચ્ચેનો એક તન્તુ તુટેલા જેવો દેખાય છે તે હું કોઇ પણ ઉપાયે વ્યવસ્થિત કરી શકીશ. '

આ વાદવિવાદ આટલેથી જ અનિશ્ચિત સ્વરૂપમાં બંધ થયો. આ અજ્ઞાન રોગીને ઓળખવાને માટે બીજું કશું સાધન ન હતું અને પોલીસને તેનાં સગાંવ્હાલાંનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

શશિકાન્તે વિષય બદલાવ્યો: ' અરવિંદ ! આ મનુષ્ય ધીમે ધીમે હુશિયાર થતો જશે. તે વખતે તેને એકાદું નામ પણ આપવું પડશે. '

' હાસ્તો, તેને નામ પણ આપીશું અને તે મારા કાકાનો દીકરો છે એમ તેને તથા જગતને સમજાવીશું. ' અરવિંદે જણાવ્યું : ' પણ મારે આપને એક બીજી વિનતિ કરવાની છે. રોગી ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક મદદનીશની જરૂર છે. તે મદદનીશ વૈદકીય વિષયનો અનુભવી હોવા સાથે સુશિક્ષિત અને માયાળુ સ્વભાવનો પણ હોવો જોઇએ. તે માટે આપણો ધીરજ-

લાલ મને પસંદ પડયો છે. તેને છ માસની ફરલો રજા અપાવો. હું બદલી કરતાં પગારમાં માસિક દશ રૂપીઆ તેને વધારે આપીશ. તેણે આ રોગી ઉપર દેખરેખ રાખવી પડશે, તેને શિક્ષણ આપવું પડશે.'

'વારૂ, ઘણી ખુશીથી તેને લઈ જજો, હું તેને રજા આપીશ.'

બન્ને જણા રોગી પાસે ગયા. 'કાં! ઓળખો છો?' અરવિંદે તેને પ્રશ્ન કર્યો. રોગી તેની સામે આતુર નેત્રોથી જોઇ રહ્યો.

'જોયું! શબ્દો સાંભળવાને માટે તે કેટલો ઉત્સુક છે? હું બોલું છું તે એ થોડું ઘણું સમજે છે ખરો. જુઓ ભાઇ! મારી સાથે ચાલો.' આ છેવટનું વાકય તે રોગીને ઉદ્દેશીને પુનઃ બોલ્યો. રોગી ન્હાના બાળકની માફક ઉઠયો અને અરવિંદની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. બહાર મોટર ઊભી હતી ત્યાં તેઓ આવ્યા.

'અંદર બેસો.' અરવિંદે કહ્યું.

'અંદર બેસો!' રોગીએ પણ તેજ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં. અત્યારસુધીમાં તેને જેટલું શિખવવામાં આવ્યું હતું તેટલું તેને આવડતું હતું, પરંતુ હજી સુધી તેને મોટરમાં બેસવાનો પ્રસંગ કદિ પણ મળ્યો ન હતો. ધીરજલાલ તેમની સાથે જ હતો. તે પહેલાં મોટરમાં દાખલ થયો અને પછી બોલ્યો: 'અંદર આવો.'

રોગીએ પણ તુરત જ ધીરજલાલની કૃતિ જોઇને અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી અરવિંદ પણ મોટરમાં બેઠો અને મોટર ચાલુ થઇ.

મકાન પાસે ગાડી આવી એટલે ત્રણે જણા ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યાં. રોગીને માટે એક ઓરડો સ્વતંત્ર તૈયાર કરી

રાખવામાં આવ્યો હતો. ઇન્દુમતિ અને સુવર્ણકુમારી આ લોકોને વચલા હોલમાં મળ્યાં, પરંતુ તેમણે આ નવીન આવેલા મ્હેરોણા સાથે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

અરવિંદ તેને મેડા ઉપર લઇ ગયો. તે વખતે સુવર્ણકુમારી પોતાની માશીને ઉદ્દેશીને બોલી: 'બાપડાનું કેવું દુર્દૈવ! ખરેખર અરવિંદરાય કહે છે તે પ્રમાણે આ રોગી કોઇ સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ હોય એમ લાગે છે.'

'હા, મારી પણ એ જ કલ્પના છે. આવા મનુષ્યને મદદ કરવાનું અરવિંદે પોતાના શિરપર લીધેલું જોઇ મારા મનમાં તેને માટે અત્યંત આદર ઉત્પન્ન થયો છે.'

'થાય જ, કેમકે આ બિચારો રોગમુક્ત થાય અને તેની પૂર્વસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય તો માત્ર તેને જ નહિ પરંતુ તેનાં આપ્તજનોને પણ અત્યંત આનંદ થયા સિવાય રહે નહિ. બીજા ભયંકર દરદીઓ કરતાંયે આવા પ્રકારના રોગીની સુશ્રુષા કરવી તે વિશેષ ઉપકારક છે.'

પ્રકરણ ૧૩ મું

રત્નપુરના ઉપવનમાં

દેવદત્તની પરિસ્થિતિમાં અનપેક્ષિત રીતે એકાએક ફેરફાર થઇ ગયો હતો. અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાંથી તે એકદમ શ્રીમંતાઇને આરે પહોંચી ગયો હતો. ગમે તેટલો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ કરવા છતાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ તે અનાયાસે મળતી હતી. એથી કોઇ કોઇ વાર તેનો આનંદસાગર ઉછાળા મારતો હતો, તો કોઇ વાર સત્યનો બેલી શ્રી રામ પોતાનો ઢોંગ લાંબો સમય ચાલવા નહિ દે એવી બીતિ પણ ઉત્પન્ન થતી. એક મનુષ્ય ઘોર અંધકારમાંથી એકાએક આંખોને આંજી નાખે તેવા પ્રકાશમાં આવવાથી તેના મનની તે વખતે જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી દેવદત્તના મનની થઇ હતી. છતાં પોતે ધારણ કરેલી ભૂમિકાને બરાબર રીતે બજાવવાની છે એ વાર્તા તે ભૂલી ગયો ન હતો, એટલે તે પોતાને હાથે એક પણ ભૂલ થવા ન પામે તેની સંપૂર્ણ કાળજી રાખતો હતો.

તે રાવબહાદુર હરસુખરાયની પેઢી પર નોકર હતો પણ નામનો જ ! મહેન્દ્રસેનની તરફથી તેને માસિક પાંચસો રૂપીઆ મળતા હતા, તો પછી એક સાધારણ કારકુનની માફક ગુલામગીરી શા માટે કરવી ? વળી આજસુધીમાં પ્રામાણિકપણે પરિશ્રમ કરીને પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો જ ન હતો. તે કામ તરફ બરાબર લક્ષ નથી આપતો એવું જોવાથી હરસુખરાયે એક બે વાર તેને સ્હેજ સૂચના કરી હતી. પરંતુ પાછળથી રાવબહાદુરને પણ લાગ્યું કે દેવદત્ત-ના તેની દૃષ્ટિએ

'વિનય' ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો છે અને ભવિષ્યમાં મહેન્દ્રસેનનો વારસ થવાની તેને આશા છે, એટલે આવા મજૂરીના કામ તરફ તેનું લક્ષ ન ચોંટે તે સ્વાભાવિક છે. વળી તેને એમ પણ લાગતું હતું કે અત્યારસુધી બાપડો પુષ્કળ મહેનત કરીને જેમ તેમ પેટ ભરતો હતો તેણે હવે તેવી મજૂરી શા સારૂ કરવી? તેના પ્રારબ્ધનો ઉદય થયો છે એ ચોક્કસ છે, એટલે તેને એશઆરામ કરતો આપણે અટકાવવો નહિ.

મુંબઈનાં શ્રીમંત કુટુમ્બોને 'વિનય'નો પરિચય થઇ ગયો. તેને માટે મોટા ભાગનો એવો અભિપ્રાય બંધાયો હતો કે તે શ્રીમંત કુળમાં જન્મ પામ્યો છે પરંતુ જરાક ઉચ્છૃંખલ સ્વભાવનો છે. એ મોટા અને શ્રીમંત કુટુમ્બમાં તે જતો ત્યાં અનેક વાર તેની ભૂલો થતી; પરંતુ મહેન્દ્રસેનના વારસ થવાને સરજાયેલા 'વિનય'ની ભૂલોની તેને મોટે ભાગે ક્ષમા જ મળતી; જો કે પછી તો ધીમે ધીમે શ્રીમંત મનુષ્યમાં આવશ્યક સભ્યતાનો તેણે અભ્યાસ કરી લીધો અને પોતાની રહેણી એવી રાખવા માંડી કે બીજા શ્રીમંત યુવકો પણ તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા.

માત્ર રાવબહાદુરને 'વિનય'ની આવી રીતભાત પસંદ પડતી નહિ તે એમ સમજતો કે વિનય અત્યંત ઉડાઉ અને ઉચ્છૃંખલ છોકરો છે. એથી તેનું મન દુઃખ પામતું હતું. તથાપિ તેનો સરલ અને ભોળા હૃદયનો મિત્ર ચંદ્રસેન તેને કહેતો હતો કે 'તું તે ગાંડો થયો છે કે શું? જુવાન છોકરાઓ તો એમ જ રહે. તારે તેની વચ્ચે આવવું જ નહિ. છોકરાનો જાતિસ્વભાવ શાંત છે, બાકી ઉચ્છૃંખલપણું કે ઉડાઉપણું જુવાનીમાં ન બતાવે તો પછી ક્યારે બતાવે? તે જ્યાં જાય છે ત્યાં તેનું પ્રેમથી સ્વાગત થાય છે અને જેમની કન્યાઓ લગ્નની

ઉમર વટી ગઇ છે તેવી માતાઓ તો તેની પાછળ ગાંડીઘેલી બની જાય છે.'

'એ વાત સાચી. પરંતુ તેના બાપે પત્રમાં જે લખ્યું હતું તેની સાથે આ છોકરાના વર્ત્તનનો મેળ ખાતો નથી. વીરેન્દ્રે તો પોતાના છોકરાની સતત કામ કરવાની વૃત્તિ તથા તેના સચ્ચારિત્ર્ય માટે ખાત્રી આપી છે. તેનો વિચાર કરતાં તેનો જ આ છોકરો હશે કે કેમ એ વિષે શંકા ઉદ્ભવે છે.'

'એ શંકા નકામી છે. તેનો બાપ ગરીબ સ્થિતિમાં હતો. તેણે છોકરાની ઉમર તરફ લક્ષ નહિ આપતાં તેને કામમાં જોડયો. ત્યાં તો કામ કર્યા વગર તેનો છૂટકો પણ ન હતો; કારણ કે કામ કરે તો જ પેટનો ખાડો પૂરાય તેમ હતું. અહીં એવું કશું નથી. તેની સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે, છતાં પણ તેણે મજૂરની દશામાં શા માટે રહેવું? તેને વધારે પડતું સ્વાતંત્ર્ય આપવું તે ઠીક નથી એ વાત હું કબૂલ રાખું છું. તથાપિ તેના ઉપર વધારે પડતું દબાણ કરવાથી તેનું મન વિફરે અને પેલી પ્રિયંવદા યાદ આવવાથી તે જો અહીંથી છટકે તો પૂરી ઉપાધિ થાય.'

'હા, એ વાત પણ સાચી છે. એવું કશું બનવા પામે તે પહેલાં તેને લગ્નની સાંકળથી બંધીવાન બનાવી દેવો જોઇએ.' રાવબહાદુરે અભિપ્રાય આપ્યો.

'એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. પણ તેં અગાઉ કહ્યું હતું કે તેને માટે યોગ્ય કન્યા તેં જોઇ રાખેલ છે. એ વખતે મેં તને કશો પ્રશ્ન કર્યો ન હતો, તથાપિ તર્ક કરતાં મને એમ લાગ્યું હતું કે ઘણું કરીને તે તારી ભત્રિજી જયાલક્ષ્મી જ હોવી જોઇએ.'

'હા, તે જ! જયાને તેના બાપ તરફથી થોડી જાગીર મળવાની છે, અને મારા તરફથી–પણુ તે વાત જવા દે.'

'હરસુખરાય! જેમનું જીવન સટ્ટામાં ગયું છે તેમને હરેક બાબતમાં સટ્ટો કરવાનું જ સૂઝે છે. આમાં પણુ તારો વિચાર એક સટ્ટાના જેવો છે. પરંતુ જો દેવેન્દ્રસેન—'

'હા, એ વાત સાચી છે. પરંતુ દેવેન્દ્રસેન લગ્ન કરે એવું મને લાગતું નથી. એટલે મારા અનુમાન મુજબ મહેન્દ્રસેનની જાગીરનો માલિક જ્યારે ત્યારે આ વિનય જ થશે. એમ થાય તો મારી જયાને માટે મહારાણી થવાનો ચાન્સ છે તે ગૂમાવવાને કોણુ તૈયાર હોય?'

'વારૂ, પણુ આ છોકરાએ જયાને જોઇ છે?' ચંદ્રસેને પૂછ્યું.

'ના, મારો ભાઇ તો રત્નપુરમાં જ રહે છે અને મેં આ છોકરા પાસે તેનું નામ પણુ લીધું નથી.'

'તો પછી એ બે જણાંનો જલ્દીથી પરિચય કરાવવાની જરૂર છે. મને તો લાગે છે કે આ ઘાટ જામી જશે, કારણુ કે તારી જયા કાંઇ હવે એટલી અજ્ઞાન કે મૂર્ખ નહિ હોય. તે મહારાણી થઇ શકે તેમ છે એવું તેના લક્ષમાં લાવવાની જરૂર છે. મેં તો ખાસ જોયું છે કે દ્રવ્ય, એશઆરામ, સુખ અને તેની સાથે મળનાર માનમર્તબો કોને ન રૂચે?'

'મને પણુ એમ લાગે છે કે હું વિનયને ત્યાં લઇ જાઉં. હું પણુ થોડા દિવસ ત્યાં રહીશ અને એ બે જણાં વચ્ચે કેવો સંબંધ જામે છે તે જોઇશ.'

'હા, એ વિચાર બરાબર છે અને તેમાં તને યશ પ્રાપ્ત થાય એવી મારી ઇચ્છા છે.'

પોતાના મિત્રની સાથે થયેલી ઉપર પ્રમાણેની મસલતને પરિણામે હરસુખરાયે વિનયને રત્નપુર લઇ જવાનો વિચાર કર્યો. એક વખત એ વાર્તા તેણે વિનય પાસે કાઢતાં કહ્યું : 'વિનય ! મારી ઇચ્છા થોડા દિવસ મારા વડિલ બંધુ પાસે જવાની છે. તે રત્નપુરમાં રહે છે. એ ગામ છે ન્હાનું; પણ તેનો આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ અત્યંત ચિત્તાકર્ષક છે. ત્યાંના લોકો પણ માયાળુ છે. જો તું પણ મારી સાથે આવશે તો તેને આનંદ થશે. તારી મરજી હોય તો તેને અમે આવીએ છીએ એમ લખું.'

'જરૂર લખો. એ માટે મને પૂછવાની જરૂર જ ન હતી. આપની ઇચ્છા એ જ મારી મરજી.' દેવદત્તે જવાબ આપ્યો. તે રત્નપુર જવાને શા માટે તયાર ન હોય ?

રાવબહાદુરે પોતાના બંધુ ઉપર પત્ર લખ્યો અને તેનો પોતાની ધારણા મુજબ જવાબ પણ આવી ગયો. તનસુખરાયે (હરસુખરાયના ભાઇ) મોટા આગ્રહપૂર્વક વિનયને લઇને રત્નપુર આવવાનું લખ્યું હતું.

તનસુખરાય અને હરસુખરાય બંને જાગીરદાર ધનસુખરાયના ચિરંજીવી. તેમાંથી તનસુખરાય પોતાના ભાગમાં આવેલી જાગીર ઉપર આધાર રાખી શાંતિથી રત્નપુરમાં સમય પસાર કરતો હતો. હરસુખરાયની મહત્ત્વાકાંક્ષા અધિક હોવાથી તેણે મુંબઇમાં વ્યાજવટાવનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. બંનેની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક હતી અને બંને સુખચેનથી રહેતા હતા.

રત્નપુર નાનું ગામ હતું તથાપિ નિઃસર્ગદેવીએ પોતાના અમૂલ્ય અલંકાર તેના પર ચડાવેલા હોવાથી તેનું સૌંદર્ય કૃત્રિમ રીતે ઊભા કરેલા સૌંદર્યને પાછળ નાંખતું હતું. ગામની આસપાસનો પ્રદેશ રસાળ હતો. એક બાજુએ નાનું તળાવ હતું. તેની પાસેનું ઉપવન અત્યંત મનોહર હતું. ખેતરો

સર્વદા લીલાં જ જણાતાં હતાં, કારણ કે લગભગ તમામ ખેતરોમાં કુવાની સગવડ હતી. તનસુખરાયનો બંગલો, તેની આસપાસનો બગીચો, આસપાસ નાળીએરીનાં વૃક્ષોવાળું નાનું વન અને ગામથી થોડાક અંતરપર જતો રેલ્વેનો રસ્તો, એમ અનેક રીતે તે ગામની રમણીયતા નેત્રોને ટાઢક આપતી.

તનસુખરાયના બંગલામાં તે, તેની પત્ની અને એકની એક દીકરી એટલાં જ રહેતાં. નોકરચાકરો તો હોય જ. તેની પત્ની શોખીન હતી અને તેને આવા એકાંત વાસમાં રહેવાનું ગમતું નહિ. પરંતુ મુંબઇ શહેરમાં રહેવાની તેની ઇચ્છા પાર પડી શકતી નહિ; જો કે તેણે બંગલાને ખૂબ શણગારીને તે માર્ગે પોતાના મનની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરી હતી અને તે વિષયમાં તનસુખરાયે કદિ વાંધો પણ લીધો ન હતો.

જયાલક્ષ્મી પણ કાંઇ નાની ન હતી. તેનું વય સોળ અને સત્તર વર્ષની વચ્ચે હતું. જે દિવસે હરસુખરાય અને તેની સાથેનો નવીન મ્હેરોણો ત્યાં આવવાના હતા તે રોજ સ્હવારે ચહ નાસ્તો લઇને તે બહાર ઉપવનમાં ફરતી હતી. ઉપવનમાં એક નાનો ઝરો હતો. તેના કિનારાપર તે કોઇ કોઇ વાર જઇને બેસતી. પરંતુ હમણાં તો રોજ ત્યાં જઇને વૃક્ષની શીતળ છાયા નીચે બેસવાનો તેનો નિત્યક્રમ બન્યો હતો. તેને વાંચતાં લખતાં આવડતું એટલે શ્રીમંતોની બાળાઓની માફક પ્રેમવાર્તાઓ વાંચવાનો તેને મોહ લાગ્યો હતો. તેમાં પ્રેમિક પ્રેમિકાના સંમિલનના અદ્‌ભુત પ્રસંગો ઉપરથી પોતાને પણ એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એવી તેના મનમાં કલ્પના આવતી અને આ ઝરાને કિનારે બેસીને તે એ કલ્પનામાં મગ્ન બની જતી હતી. તેનુ પરિણામ શું આવ્યું તે ધીમે ધીમે વાચકોના જાણવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૪મું

નવીન યુગ્મ

જયા પેલા ઉપવનમાં પ્રવેશ કરીને ઝરા તરફ જવા લાગી. ઝરો થોડો દૂર રહેતાં તેના કિનારે પોતાની પહેલાં કોઇ બીજી વ્યક્તિ આવીને બેઠેલી હોવાનું તેના જોવામાં આવ્યું. તેની નજીક જતાં તે સ્પષ્ટપણે જોઇ શકી કે સનત્‌કુમાર ત્યાં બેઠેલો છે.

'અહો ! સનત !' જયા પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૃદુ સ્વરે બોલી. જાણે આ બે જણાં વચ્ચે લાંબા સમયનો પરિચય હોય એમ જયાના આવિર્ભાવપરથી લાગતું હતું: 'આજે તમે અહીં આવશો એવી તો મને કલ્પના પણ ન હતી.'

હતાં પણ હું અહીં હાજર થયો છું, અને તે ખાસ તને મળવાને માટે જ.' સનતકુમારે જવાબ આપ્યો.

'શું ! તમે ? અને મને મળવા માટે અહીંસુધી આવવાની તકલીફ લીધી ? પણ તેનું કારણ શું ?'

'કારણ ? માત્ર એટલું જ કે મારી પ્રેમમૂર્ત્તિ જયાની સાથે પ્રણયની બે વાતો કરવી.'

સનતકુમાર આવો જ ઉત્તર આપશે એમ જયા સમજતી હતી, એ જ ઉત્તરની તે અપેક્ષા કરતી હતી, કેમકે એવો જવાબ તેને ગમતો હતો. તથાપિ બાહ્યાત્કારી તેણે પોતાની ભ્રુકુટી વક્ર કરીને સનતકુમાર તરફ એવી દૃષ્ટિ કરી કે પોતે વધારે છૂટ લેવામાં ઉતાવળ કરી છે એમ સનતકુમારને લાગ્યું.

સનતકુમારની શરીરયષ્ટિ સુયોગ્ય, મજબૂત અને કસાયેલી હતી. તે દેખાવડો તરૂણ હતો. તે સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો અને ત્યાં પોતાની કાર્યપદ્ધતિથી ઉપરી અધિકારીઓને સંતોષ

આપી દફેદારની પદવી સુધી વધ્યો હતો તથા થોડા સમયમાં સુબેદાર મેજર થવાની પણ આશા હતી. સૈન્યમાં હિંદી સૈનિકો અને અધિકારીઓને કાંઇ મોટો પગાર મળતો નથી, એટલે તે કાંઇ મોટી રકમ બચાવી શકયો ન હતો. અત્યારે તે રજા લઇને પોતાના ગામમાં બે ચાર માસ ગાળવાના ઇરાદાથી અહીં આવ્યો હતો. બની શકે તો એક સહચારિણી પસંદ કરી લગ્ન કરી નાંખવું અને પછી તેને સૈન્યમાં સાથે લઇ જવી એવી પણ તેની ઇચ્છા હતી. રત્નપુરમાં જયા સિવાય બીજી કોઈ પણ સહચારિણી પસંદ કરવાના યોગ તેને લાગતો ન હતો. જો કે જયાનું અંતઃકરણ કેવું છે તે પૂર્ણપણે જાણવાની તેને તક મળી ન હતી.

આ બાજુએ દોઢ બે માસથી જયા ગુપ્તપણે આ ઝરાને કિનારે અવારનવાર સનતકુમારને મળતી. એથી સનત પ્રત્યે તેનું મન આકર્ષાયું હતું. પરંતુ તેની પાસે પૂરતી લક્ષ્મી ન હતી અને સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્ય સાથે લગ્ન કરવાનું જયાને રૂચતું ન હતું. જો સનત પાસે પૈસા હોત તો જયાએ જરૂર તેને જ પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હોત. પરંતુ સનતની સ્થિતિ '**दारिद्र्य एको गुण–सन्निपातो**'ના જેવી હતી. એટલે તેની ગમે તેટલી ઇચ્છા હોવા છતાં જયાને પ્રાપ્ત કરવાનો સંભવ દેખાતો ન હતો. જયા જાણતી હતી કે તેના પિતા તથા કાકા તેને માટે સારૂં અને લાયક સ્થળ શોધી કાઢશે, એટલે સનતની જાળમાં નહિ સપડાવાનો વિચાર તેણે કરી રાખ્યો હતો સનતકુમાર પણ આજે કોઇ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવાના વિચારથી અહીં આવ્યો હતો. સનતકુમાર હાડનો મજબૂત હતો તેમ દિલનો પણ સાચો હતો. અંદર એક અને બહાર બીજું એ તેને બીલકુલ ગમતું નહિ. તેનો જયા ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો, પરંતુ જયાનો પોતાના ઉપર પ્રેમ છે કે નહિ એની શંકા તેના મનમાં રહેતી હતી; કેમકે તે ઉચ્ચ અને શ્રીમંત કુળમાં જન્મ પામેલી

હોવાથી તેની મનોદશા જુદા પ્રકારની હોય એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં પણ પોતાના પ્રારબ્ધની પરીક્ષા કરી જોવાના ઇરાદાથી તે આજે અહીં આવ્યો હતો.

જયાલક્ષ્મી નિઃસર્ગદેવતાએ જમીનપર બિછાવેલા લીલા ઘાસના ગાલીચાપર બેઠી અને પોતાની પાસેનું પુસ્તક ખોલીને વાંચવા લાગી.

'તું અહીં વાંચવા માટે આવી છે કે શું ?' સનતે પૂછ્યું.

'ના, એવું કાંઇ નથી. પણ આ નવલકથા આજે જ મંગાવી છે. તે કેવી છે એ જોતી હતી. વારૂ, પણ સનતકુમાર! જો તમે મારી સાથે સારી રીતે—'

'જયા! વ્હાલી જયા! મને કહે–હું ક્યારે તારી સાથે ખરાબ રીતે વર્ત્યો છું ?' જયાનું વાક્ય પૂરૂં થવા દીધા પહેલાં જ સનત બોલ્યો.

'મને વ્હાલી–વ્હાલી ન કહેશો. આ જ તમારૂં સારૂં વર્તન ને ?'

'વારૂ, એ વાત જવા દે. હું ગઇ કાલે તને જે વાર્તા કહેતો હતો તે આજે આપણે પૂરી કરીએ. જો સાંભળઃ એક અત્યંત સુસ્વરૂપ, સુંદર, શ્રીમંત, સંપત્તિમાન અને સર્વ પ્રકારે સુખી છોકરી હતી ! અને એક જીવનથી કંટાળીને સૈન્યમાં નોકરી કરવાને ગયેલો ગરીબ ક્ષુદ્ર સિપાઇ હતો ! એ બેનાં અંતરમાં પરસ્પર પ્રેમોદ્‌ભવ થયો અને તેઓ એકમીજાને કેટલાં ચાહતાં હતાં એ મેં તને ગઇ કાલે જણાવ્યું છે. પેલા તરૂણને લાગતું કે આ છોકરીનો પ્રેમ પોતાના ઉપર જ છે. પરંતુ છોકરી તેની દરકાર કરતી નહિ. છેવટે એક વખત એ તરૂણે નદીને–ના એક નાળાને કાંઠે તે છોકરીનો હસ્ત પકડીને તેને પૂછ્યું કે, 'બોલ, મારા ઉપર તારો પ્રેમ છે કે નહિ ?' એમ કહેતાં સનતે ખરેખર જયાનો હસ્ત પોતાના હાથમાં લીધો. જયાએ પણ

તેને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. સનતનાં નેત્રો જયાની તરફ વેધાયાં. તે પુનઃ બોલ્યોઃ ‘ બોલ—જવાબ આપ ! ’

‘ અહો ! હું જ તે છોકરી અને તમે જ તે સિપાઇ ! તમને શું કહેવું ? ’ જયાલક્ષ્મી હસવા લાગી.

‘ મને એ કહે કે તું મારૂં જીવન— ’

જયા વચ્ચે બોલીઃ ‘ મારા યોગે કરીને તમારૂં જીવન શી રીતે ઉપયોગી થઇ શકવાનું છે ? હું કાંઇ સમજી શકતી નથી. ’

‘ જયા ! જયા ! આટલી નિર્દય ન થા. તું મારા જીવનને સાધારણ રમકડા સમું ન ગણ. ’

જયાએ પોતાનો હાથ સનતના હાથમાંથી છોડાવી લીધો અને તે ખડખડ હસતી સહેજ દૂર ઉભી રહી: ‘ અહો ! સિપાઇ-રાજ ! તમે પણ કેટલા બધા નિર્બળ છો ? જો હું પુરૂષ હોત તો સ્ત્રીની સામે આવું મોઢું કદિ પણ ન કરૂં. આ વખતે કેવી રીતે પ્રેમ કરાય તે હું તમને બતાવું ? ’

‘ બતાવ જોઇએ ! ’

‘ ના—ના, તેમાં મારી સ્ત્રી જાતિની જ નિંદા થાય છે. વળી મને એવા પ્રકારનો પ્રેમ પસંદ છે એમ સમજવાથી તમે પણ એ રીતિનું અનુકરણ કરવાના, માટે એ હું બતાવવાની નથી. ’

‘ તું ન બતાવે તોપણ હું સમજી ગયો. જો આ તારા પ્રેમનો પ્રકાર. ’ એમ બોલીને સનત જયાની પાસે બેઠો અને તે કશો પણ અવરોધ કરે એ પહેલાં તેના કપોલપ્રદેશ પર તેણે ચુંબન કર્યું.

‘ આ તું શું કરે છે ? ’ તેના હસ્તમાંથી છૂટી થઇને જયા મોટા ગુસ્સાપૂર્વક બોલીઃ ‘ ઉભો રહે, હમણાં— ’

‘ તકલીફ લેવાની કશી પણ જરૂર નથી. હું જ પાસે આવું છું. ’ સનત સ્મિતપૂર્વક બોલ્યો.

'સનત ! તું અહીંથી આ પળે જ ચાલ્યો જા. મને તારૂં કશું પણ કામ નથી.' એમ બોલીને જયા જવા લાગી. પરંતુ સનત તેની આડે આવીને બોલ્યોઃ—

'જયા ! મારા જેવા બિનઅનુભવી સિપાઇના હાથે ભુલો થવાની જ. હું તારી ક્ષમા માગું છું. હવે તો થયું ને ! જોઇએ તો મને કાયમને માટે જવાનું કહે, પણ મારા ઉપર ગુસ્સે ન થઇશ.'

'નહિ સનત ! હવે એવી વ્યર્થ–' જયા પોતાના ક્રોધને શાંત કરતી બોલી.

'વહાલી ! એમ શા માટે વારૂ ?' એ પ્રમાણે બોલીને સનતે પુનઃ જયાને પોતાની તરફ ખેંચી. અત્યારે જયાનો ગુસ્સો એકદમ શમી ગયો. તેણે છૂટવાને માટે કશી પણ ધમપછાડ કરી નહિ. તેનું હૃદય સનતના હૃદય પર હતું અને સનત પોતાનો એક હસ્ત તેના કોમળ કેશ પર ફેરવતો હતો. એમ કરતાં તે બોલ્યોઃ 'વારૂ, ત્યારે તું મને ચાહે છે ને ?'

'હા.' એવો અસ્ફુટ ઉદ્‌ગાર એ ગુલાબકળીના મુખમાંથી નિકળ્યો, પરંતુ તે જ પળે કોણ જાણે શાયે કારણથી તેણે પોતાની કમરની આસપાસ લપેટાયેલા સનતના બન્ને હસ્તને દૂર કરી દીધા અને તે દૂર જઇને ઉભી રહી.

'કાં ! એટલામાં વળી શું થયું ? એવું મેં શું કર્યું ?'

'જવા દે–જે બન્યું તે વિસરી જા. જો આ વાર્તા મારા પિતાજીના જાણવામાં આવે તો પરિણામ શું આવે તેની તને કલ્પના છે ? તે મને કદિ ક્ષમા કરે નહિ. વળી તને મારા જેવી દરિદ્રી સ્ત્રી મળવાથી લાભ શો થવાનો છે ? અને તું પોતે પણ કાંઇ શ્રીમત નથી.'

'હા, જયા! હું જાણું છું કે હું ગરીબ છું. પરંતુ એ ગરીબાઈની સાથે આપણા પ્રેમને શો સંબંધ છે? શ્રીમંતોનાં મહાલયોમાં પ્રેમવિહીન દાંપત્યજીવન ગાળવું તે કરતાં ગરીબની ઝુંપડીમાં જારબાજરીના ભાખરા ખાઈને પણ શુદ્ધ પ્રેમના પ્રવાહમાં રમણ કરવું તે વિશેષ સુખકાર છે, તે જ ખરૂં જીવન છે. તેમાં જ ખરો આનંદ, ખરી શાંતિ છે.'

'સનત! એ વિચાર તું જવા દે. હું તો અત્યારસુધી તારી ચેષ્ટા જ કરતી હતી.'

'જયા! આવી મશ્કરી! જીવન્ત મનુષ્યને મૃત્યુની યમયાતના આપનારી તારી આ ચેષ્ટા!'

જયાનાં નેત્રોમાં અત્યારે ખરેખર અશ્રુ ચમકવા લાગ્યાં. તેનો પ્રેમ સનત ઉપર જ છે એમ તેનું મન તેને કહેવા લાગ્યું. પરંતુ આજુબાજુની પરિસ્થિતિ તેને ભડકાવતી હતી. તે શ્રીમંતાઈનાં સુખસાધનો અને એશઆરામનો ત્યાગ કરી, કેવળ પ્રેમને ખાતર કોઈ સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યની સાથે દાંપત્યથી જોડાવાને તૈયાર ન હતી. તેને એમ લાગ્યું કે જો આ સનત કોઈ શ્રીમંત કુળમાં જન્મ્યો હોત તો કેવું સારું? તે પુનઃ બોલી: 'સનત! મને તો તારો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ જ લાગે છે.'

'જયા! એમ હતું તો નિરાશ મનને આશાનું દર્શન કરાવી અત્યારસુધી સજીવ કરવાનો પ્રયત્ન તેં શા માટે કર્યો? જો તારો મારા ઉપર ખરેખાત પ્રેમ હોય તો તું માત્ર મને તે કહે એટલે બે-ચાર માસ કે બે-ચાર વર્ષ જ નહિ પણ તારે ખાતર તું કહે તેટલો સમય થોભવાને માટે હું તૈયાર છું. પરંતુ જો પ્રેમ ન જ હોય તો મારા સહવાસથી તારા મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી.' એમ કહીને તે ચાલવા લાગ્યો.

'સનત! સનત! આમ કેમ? એકદમ કેમ જવા લાગ્યો?'

સનત તેની સામે એક પુતળાની માફક જોતો ઉભો રહ્યો. આ મૂર્તિને પરમેશ્વરે કેવી રીતે ઘડી હશે એનો તેને ખ્યાલ આવી શકતો નહિ. જયાએ પણ પોતાના પ્રેમ અને ભાવિમાં પોતાને પ્રાપ્ત થનારા વૈભવની તુલના કરવા માંડી. તેમાં પ્રેમનો વિજય થયો અને તે પોતે જ સનતના બાહુપાશમાં જઈ પડી. સનત સર્વ દુઃખને વિસરી ગયો, પોતાના જીવનને ધન્ય સમજવા લાગ્યો અને કદાચ અત્યારના પ્રસંગનું જયાને વિસ્મરણ થઈ જશે તો? એવી આશંકાને લીધે તેણે આ પ્રસંગને જયાના અધર પર અનેક વાર ચુંબન વડે અંકિત કર્યો.

'હવે તો તારી ખાત્રી થઈને, સનત?'

'પરંતુ આ પ્રેમનું રૂપાંતર સંસારની સહચારિણી બનવામાં થશે ને?' સનતે પ્રશ્ન કર્યો.

'એ પ્રશ્ન અત્યારે ન કર.' તે જ વેળાએ કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. એટલે સનતના બાહુપાશમાંથી મુક્ત થઈને તે બોલી: 'અત્યારે તું જા. કોઈ મને બોલાવવા આવતું હોય એમ લાગે છે. મારા કાકા વિનયકુમાર નામના એક સદ્ગૃહસ્થની સાથે આજે સવારની ગાડીમાં આવવાના હતા. તે આવ્યા હશે અને તેથી મને બોલાવવાને માણસ આવતો હશે.'

'એ વિનયકુમાર કોણ છે?'

'હું ઓળખતી નથી. પણ મારા કાકાનો મિત્ર છે એટલે તેમના જેવો કોઈ બુઠ્ઠો હશે.'

'વિનય બુઠ્ઠો હોય એમ મને નથી લાગતું. તેં તેને કદિ પણ જોયો નથી?'

'ના ના, ગયા અઠવાડિયામાં કાકાનો પત્ર આવેલ તેમાં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ હતો.'

'મેં એમ સાંભળ્યું છે કે તે મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો ભત્રીજો થાય છે અને તરૂણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો દેખાવડો જુવાન છે.'

'એમ ! હું તો ધારતી હતી કે કોઇ બુઢ્ઢો બણુચક હશે !'

પગલાંનો અવાજ નજીક સંભળાવાથી સનત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ઝાડીમા થઇને બીજે રસ્તે પસાર થઇ ગયો. બે પળ પછી એક નોકર આવ્યો. તેણે કહ્યું : 'જયાબ્હેન ! રાવબહાદુર સાહેબ આવી ગયા છે, એટલે આપને બોલાવવા માટે તેમણે મને મોકલ્યો છે.'

'ચાલ હું આવું છું.' એમ કહીને તે નોકરની પાછળ બંગલા તરફ જવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૫મું

જાળ તૈયાર થાય છે

સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ અત્યંત ચંચળ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. જયાનો સ્વભાવ પણ તેવો જ હતો અને એથી વિનયની સાથે પરિચય થયાને માત્ર ત્રણ કલાક જ થયા, તેટલી વારમાં તો સનતકુમાર નામનો કોઈ મનુષ્ય હતો, અને તેને પોતે પોતાના પ્રેમની આશામાં ચકચૂર બનાવ્યો હતો એ વાતનું તેને બિલકુલ વિસ્મરણ થઈ ગયું. એટલું જ માત્ર નહિ પણ સનતે પોતાના ઓષ્ટપર કરેલા ચુંબનનો વિચાર આવતાં તેને પોતાના ઉપર ક્રોધ ઉપજવા લાગ્યો. કેમકે ભવિષ્યમાં પોતે મહારાણીપદને શોભાવશે તથા પુષ્કળ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવાને શક્તિમતી થશે એવી આશા તેને ઉત્પન્ન થઈ હતી.

'વિનય' નામધારી દેવદત્ત પણ આ સર્વ ઘટના સ્તબ્ધપણે જોતો હતો. સુસ્વરૂપ અને પુષ્કળ દ્રવ્યની લાલનારી છોકરી સાથે લગ્ન થવાની કલ્પના તેને કાંઈ અસંભવિત લાગતી ન હતી. તથાપિ આવા ટૂંક સમયમાં અહીંસુધી વાત પહોંચેલી જોઈને તેને આશ્ચર્ય ઉપજતું હતું. આ બન્નેના જાણે એકબીજા ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોય એવું તટસ્થ જોનારને લાગતું હતું.

બન્નેનું સંઘટન વધવા લાગ્યું. વિનયને જયા અને જયાને વિનય ગમતાં હતાં. રાવબહાદુર આ દૃશ્ય જોઈને મનમાં ને મનમાં આનંદ પામતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેમણે આ બન્નેને એક કરવા માટેનો પોતાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો હતો.

તે જ દિવસે રાત્રે ભોજન કર્યા પછી દિવાનખાનામાં બન્ને ભાઈ તનસુખરાયની પત્ની, જયા અને વિનય બેઠાં હતાં. અત્યારે રાવ-

બહાદુર પોતાના ભાઈની સાથે ધંધાને લગતું સંભાષણ કરતા હતા. તે બીજાંઓને નિરસ, કંટાળાભરેલું અને ત્રાસ ઉપજાવનારૂં લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. વચ્ચે વચ્ચે રાવબહાદુર તનસુખરાયને ખેતી સંબંધી પ્રશ્નો કરતા, નવીન સુધારણા શી કરી એ વિષે પૃચ્છા કરતા, જમીનનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન વધ્યું કે નહિ, વર્ષાદ પૂરતો ન હોય તો પાણી માટે નહેર, તળાવ કે કુવાઓની સગવડ છે કે નહિ, એવા પ્રકારની બિલકુલ રસ વગરની અને કંટાળો પેદા કરનારી વાતચીત ચાલતી હતી.

તનસુખરાયને પોતાને પણ કંટાળો આવ્યો હતો. વિનય પણ ત્રાસી ગયો હતો. પરંતુ વચ્ચે બોલી રાવબહાદુરને ગુસ્સે કરવાનો તેનો ઈરાદો નહિ હોવાથી તે સ્તબ્ધ રહ્યો હતો.

તેને અંગ મરડતો જોઈને તનસુખરાય બોલ્યોઃ 'વિનયકુમાર ! પાન બનાવીને ખાઓ એટલે આળસ ઉડી જાય.'

'અહો ! વિનય ! તારા તરફ તો મારૂં લક્ષ જ ન હતું. હું ઘણાં વર્ષે તનસુખભાઈને આજે મળ્યો છું, એટલે આ બધી હકીકત પૂછી લેઉં છું. તમે બધાં અહીં છો અને અમારો વાર્તાલાપ તમને નિરસ લાગશે એ કલ્પના મારા મનમાં આવી જ નહિ. વળી મારે તનસુખભાઈ સાથે ખાનગીમાં કેટલીક વાતચીત કરવાની છે અને તેમાં તને રસ પડે તેમ નથી. માટે જયા તથા તું તેના અભ્યાસગૃહમાં જાઓ. જયા હારમોનિયમ સાથે કાંઈક ગાશે અને તું તે સાંભળજે. કેમ જયા ! મેં સાંભળ્યું છે કે તું સારૂં ગાય છે અને પેટી ઉપર તારો હાથ સારો ચાલે છે. જાઓ, અમે પણ અમારૂં સંભાષણ પૂરૂં કરીને તારા ગાયનવાદનનો લાભ મેળવવા ત્યાં આવીશું.'

'વારૂ, કાકાજી ! તમે પણ આવજો.' એમ કહીને જયા ઉઠી. વિનય પણ તેની પાછળ ઉઠયો અને બન્ને જણાં દિવાનખાનામાંથી બહાર નિકળી જયાના અભ્યાગૃહમાં ગયાં. તે બહાર

નિકળ્યાં કે તુરત જ રાવબહાદુરે પોતાનું નિરસ, કંટાળો ઉપજાવનારૂં સંભાષણ બંધ કર્યું, અને જ્યાને પણ આ યોગાયોગ મળવાથી આનંદ થયો. તેને ન્યાય આપવાને ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે પેટી ઉપર તેનો હાથ ઘણો જ સારો ચાલતો હતો. તેનો કંઠ સુમધુર હતો. એ વિષેનું તેને અભિમાન પણ હતું; અને આવો પ્રસંગ મળવાથી વિનયકુમારના મનનું વિશેષ આકર્ષણ કરી શકાશે એમ તેને લાગતું હતું.

હવે દિવાનખાનામાં બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે કયો વિષય શરૂ થયો તે આપણે જોઈએ:

'તનસુખભાઈ !' રાવબહાદુર પોતાના ભાઈને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'મેં જેના વિષે લખ્યું હતું તે આ જ મનુષ્ય.'

'એ તો હું સમજ્યો જ હતો. ગરીબ કુળની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને લલિતપુર ચાલ્યા ગયેલા તારા મિત્રનો આ છોકરો.'

'હા તે જ ! આપણી જ્યાને માટે મેં આ વરને પસંદ કર્યો છે.'

'અહો ! તેં તો નક્કી પણ કરી નાંખ્યું લાગે છે ! પણ હરસુખ ! આ જરાક ઉતાવળ થાય છે એમ તને નથી લાગતું ? વિનયને મુંબઈમાં આવ્યાને હજી કાંઈ વિશેષ દિવસ થયા નથી. વળી તે ઉડાઉ સ્વભાવનો અને ઉચ્છૃંખલ મનુષ્ય છે એવી વાતો મારા સાંભળવામાં આવી છે.'

'છટ્ ! લોકોને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ જ છે. બાપડો લલિતપુરમાં ગરીબ સ્થિતિમાં રહેલો, એટલે અહીં તેને ખર્ચવાને માટે મનમાની રકમ મળે, એથી જરીક ઉડાઉ જેવો લાગે. બાકી જુવાનીમાં આપણે પણ એવા જ હતા ને !'

'વારૂ, એમ માનો કે જ્યાને માટે આ છોકરો લાયક છે. પણ તેનું ભવિતવ્ય કાંઈ મને સારૂં દેખાતું નથી. તેની પોતાની મીલકત કશી છે નહિ. અત્યારે મહારાજા મહેન્દ્રસેન તરફથી અમુક રકમ મળે છે તેના ઉપર તે તાગડધિન્ના કરે છે.'

‘ અને તેટલા માટે જ અત્યારથી તેની સાથે સંધાન કરી દીધું હોય તો તે ભવિષ્યમાં લાભકારક થઇ પડવાનું ’

‘ તેને અહીં લાવવામાં તારો આવો કાંઇક ઉદ્દેશ છે, એમ મને પ્રથમથી જ લાગતું હતું. ’

‘ તનસુખભાઇ ! આવું કુળ આપણી સાથે સંબંધથી જોડાય છે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. વળી એકંદરે તેમાં બીજું કશું નુકસાન ન હોતાં લાભ જ છે. ’

‘ પરંતુ આ એકમેકના જીવિતનો અને જન્મના સુખદુઃખનો સવાલ છે. જેની જીવનપર્યંતને માટે ગાંઠ પડવાની છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ ને !’

‘ એ વિચાર પણ કર્યો છે. આજકાલ જગતમાં તમામ વસ્તુની મુખ્ય ચાવી ચમ ચમ ચમકનારા અને ખણુ ખણુ વાગનારા રૂપેરી પૈસામાં છે. એટલે જો રૂપેરી શૃંખલાથી જન્મની ગાંઠ બાંધી શકાય તો પછી કશી અગવડ આવવાની નહિ. બાકી પ્રેમ અને પસંદગી તો નવરા મનુષ્યોની વાતો છે. ’

‘ વાહ વાહ ! ’

‘ હા, હું સત્ય જ કહું છું. આ મનુષ્યને મેં પ્રથમ જોયો ત્યારથી જ મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી કે આપણી જયાને માટે આ જોડીદાર સર્વથા લાયક છે. તેનું ભવિતવ્ય પણ આજે જ તને કહી દઉં છું. આ યુવાનની સાથે લગ્ન કરનારી કુમારિકા ભવિષ્યમાં મહારાણીપદને પ્રાપ્ત કરશે, કારણ કે આ તરૂણ મહારાજા મહેન્દ્રસેનના ભત્રિજાનો દીકરો હોવાથી તેનો વારસ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ’

‘ વારૂ, તેથી શો લાભ ? ’

‘ હા, એ લાભની વાતા હું તમને સમજાવું. ’ રાવબહાદુર બોલ્યો : ‘ આજે મહારાજા મહેન્દ્રસેનની જમીનની ઉપજ નહિ

નહિ તોયે પાંચ છ લાખની છે. વળી ઝરીઆમાં તેમની માલિકીની કોલસાની ખાણો છે. મારી પેઢીમાં તેમના પચાસ લાખ રૂપીઆ જમા પડેલા છે. એટલે જે મનુષ્ય ભવિષ્યમાં એ સર્વ સંપત્તિનો માલિક થવાનો છે તે જો આપણને અનાયાસે મળી જતો હોય તો ના શા માટે કહેવી ?'

'પરંતુ વચ્ચે પેલા દેવેન્દ્રસેનની નડતર છે તેનું શું ?' તનસુખરાયે મુશ્કેલી રજુ કરી.

'હા, એ હું જાણું છું અને તેનો પણ મેં વિચાર કરી રાખ્યો છે. દેવેન્દ્રસેન અને વિનયકુમાર એ બેમાંથી છેવટ કોણ વારસ થશે તેનો તર્ક મેં કરી રાખેલો છે. મહારાજા મહેન્દ્રસેન અત્યારે લગભગ પોણોસો વર્ષના છે. છતાં પણ તેમની શરીર-સંપત્તિ સારી છે. તેમના ભાઈનો છોકરો દેવેન્દ્રસેન અત્યારે પચાશ વર્ષનો હશે. તે અનેક પ્રકારના દુર્વ્યસન અને દુરાચારથી યુક્ત હોઈ તેનું શરીર તદ્દન અશક્ત બની ગયું છે. તેણે અત્યાર-સુધી લગ્ન કર્યું નથી અને હવે કરે તેમ લાગતું પણ નથી. મને તો એમ લાગે છે કે બહુ બહુ તો તે દશ–બાર મહિનાનો આ જગતનો મહેમાન છે; જ્યારે તેના કાકા તરફ જોઈએ તો તે પાંચ–સાત વર્ષ કાઢે તેમ લાગે છે. એટલે દેવેન્દ્રસેનના અંત પછી વિનયકુમાર મહેન્દ્રસેનનો વારસ થવાનો એ ચોક્કસ છે.'

તનસુખરાય વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વારે તે બોલ્યો : 'એમ થાય તો જયાનું ભાગ્ય ખીલી જાય ખરું. પરંતુ એમ માનો કે જયાનું આ તરૂણ સાથે લગ્ન થયા પછી બુઢ્ઢો મહેન્દ્રસેન ઢળી જાય અને તેની મીલકતનો માલીક દેવેન્દ્રસેન થાય તો આ છોકરાનું શું થાય ?'

હરસુખરાયને તેના ભાઈની પ્રસ્તુત કલ્પનાથી સ્હેજ ગુસ્સો ચડયો અને તે આવેશપૂર્વક બોલ્યોઃ 'શું થાય એટલે ?

કોર્ટમાં અર્ધી મીલકતને માટે દાવો દાખલ થાય અને કદાચ તેમ કરવાનો વિચાર ન હોય, તોપણ ત્યારપછી દેવેન્દ્રસેન કેટલાં વર્ષ જીવવાનો છે? અને તેની પછી તો એ મીલકત વિનયને જ મળવાની ને?'

'કદાચિત્ દેવેન્દ્ર લગ્ન કરે તો?'

'લગ્ન કરે તો ભલે કરે. તેને સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય તે સિવાય કશો લાભ થાય તેમ નથી. તેની શરીરસંપત્તિ તરફ જોતાં તેને તેની પત્નીથી ઔરસ પુત્ર પ્રાપ્ત થવાનો બિલકુલ સંભવ નથી.'

'વારૂ, ત્યારે વિનય મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો વારસ થશે, અને તેને તેમની તમામ મીલકત મળશે એવી તારી ખાત્રી જ છે, તો આ લગ્નને સ્હેજ લંબાવવામાં શી હરકત છે? આપણી જયાને હજી એકાદ વર્ષ પર્યંત વાંધો આવે તેમ નથી.'

'જો આપણે એમ કરીએ તો તે મોટી ભૂલ કરી લેખાય. જો તમે સ્હેજ ઊંડો વિચાર કરશો તો હું કહું છું તે સાચું છે એમ તમને લાગશે. તમારા વિચાર પ્રમાણે આપણે મુલ્તવી રાખ્યું અને પછી વચ્ચે દેવેદ્રનું મૃત્યુ થાય તો પરિણામ શું આવે? પછી મહેન્દ્ર વિનયને પોતાની પાસે રાખે અને પોતાના કુળ તથા પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય કોઈ કન્યા શોધી કાઢીને તેની સાથે વિનયનું લગ્ન કરી નાંખે. તેમની દૃષ્ટિ આપણી જયા ઉપર ઠરે એવું મને તો બીલકુલ લાગતું નથી. માટે જ્યાંસુધી વિનય મહેન્દ્રથી દૂર છે ત્યાંસુધીમાં આપણે આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવું જોઇએ. હવે તો સમજાયું ને?'

'હા, હું સમજ્યો કે દેવેન્દ્રની હયાતીમાં જ વિનયનું લગ્ન કરી નાંખવું જોઇએ, પણ જો મહેન્દ્રસેન તેમાં વાંધો ઉઠાવે તો?'

'તે શી રીતે વાંધો ઉઠાવશે? આપણે આ લગ્ન થાય ત્યાંસુધી એ વાત બહાર જવા જ દેવી નાહ. એક વાર લગ્ન થયા પછી

કશી હરકત નથી. કેમકે જ્યાની સાથે લગ્ન કરવામાં વિનયે અજુગતું કર્યું છે એમ તો મહેન્દ્રસેન કહી શકવાનો નહિ જ.'

'તારો તર્કવાદ યોગ્ય છે અને હું પણ તેનો સ્વીકાર કરૂં છું. જો, જયા પોતાના ખંડમાં વાજીંત્ર સાથે ગાય છે. કેટલો સુમધુર સ્વર છે! કેટલા ખુલ્લા દિલથી ગાય છે! મને એમ લાગે છે કે તેના મનને આ તરૂણે આકર્ષી લીધું છે. એટલે આ લગ્ન જલદી કરવામાં આપણને કશી પણ અડચણ આવે તેમ નથી. તારી ભાભી પણ આ યોજનાને પસંદ કરશે. ચાલો, તેની પાસે જઈને તેને વાત કરીએ.'

પ્રકરણ ૧૬મું

વિનયની વિલાસિતા

રત્નપુરમાં રાવબહાદુર તથા વિનય આવ્યાને માત્ર પાંચ જ દિવસ થયા છે. પરંતુ એટલી ટુંક મુદતમાં વાત ઘણી આગળ વધી ગઈ. વિનયને જયાલક્ષ્મી પસંદ પડી ગઈ હતી, કારણ કે જયાલક્ષ્મીની સાથે સાથે પોતાના પગે ચાલીને આવનારી વરદક્ષિણા તરફ તેની ખાસ દૃષ્ટિ હતી. જયાનો પિતા શ્રીમંત છે, જમીનદાર છે, તેનો કાકો હરસુખરાય લક્ષાધિપતિ છે, અને તે બે ભાઈઓને સંતતિમાં જયા સિવાય બિજું કશું પણ નથી, એ વિનય જાણતો હતો. એટલે આ લગ્નથી મળનારા મોટા આર્થિક લાભથી તેનું મન આકર્ષાયું હતું. બીજી તરફથી મહેન્દ્રસેનનો વારસો પોતાને મળશે એવી તેને આશા ન હતી. એક તો દેવેન્દ્રસેન જીવતો હતો. બીજું વિશેષ મહત્ત્વવાળું કારણ એ હતું કે મહેન્દ્રસેન મૃત્યુ પામે તે પૂર્વે પોતાનું પોગળ પ્રગટ થઈ જશે તો—એવી ભીતિ અહર્નિશ તેના મનમાં રહ્યા કરતી હતી.

જયાલક્ષ્મીને વિનય સનતકુમાર જેટલો મોહક અને આકર્ષક લાગતો ન હતો અને પોતાનો સનતકુમાર કરતાં સોમા ભાગ જેટલો પણ પ્રેમ આના ઉપર નથી એમ તે સમજતી હતી. તથાપિ કોઈ કોઈ વાર પ્રેમને ખરીદી લેનારી કોઈ બળવાન્ શક્તિ જગતમાં અવતરે છે. જયાલક્ષ્મીની માતા, પિતા તથા કાકાએ વિનયના ભવિષ્યના સંબંધમાં એવી એવી વાતો કરી હતી કે એ સાભળીને જયા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગઈ હતી, અને ભવિષ્યમાં મહારાણીપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેણે બીજી વ્યક્તિ ઉપર પોતાનો પ્રેમ હોવા છતાં પણ વિનય સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો! જયાનાં માતાપિતા પણ જયા તથા

વિનયને લાંબો સમય એકાંતમાં ગાળવાની અનુકૂળતા કરી આપતાં હતાં એથી અગાઉની માફક સનતકુમારની જયા સાથે મુલાકાત થઈ શકતી ન હતી. તે તનસુખરાયના બંગલાની આસપાસ ચક્કર લગાવતો, પરંતુ જયાની મુલાકાત તો શું પણ તેનું દર્શન પણ થઈ શકતું નહિ. જો કે જે જયાએ પોતાને થોડા જ સમય પહેલાં આલિંગન-ચુંબનનો લાભ આપ્યો હતો તે પોતાને તદ્દન વિસરી જશે એમ તે માનતો ન હતો. કદાચ જયા તેનાં માતાપિતાની આજ્ઞાથી આવું વર્તન રાખતી હશે અને વિનય અહીંથી ચાલ્યો જશે એટલે બધું પૂર્વવત સરળ બની જશે એવી આશા સનતના મનમાં ઉદ્દભવતી અને તેની સાથે સાથે વિનય ઉપર ઈર્ષ્યાપૂર્ણ ક્રોધ પણ પ્રગટતો.

પાંચમે દિવસે રાવબહાદુર અને વિનય એકલા ફરવા માટે નિકળ્યા. ચાલતાં ચાલતાં હરસુખરાય બોલ્યો: 'કેમ વિનય! જયાલક્ષ્મીને માટે તારો શો મત છે? તે મારી ભત્રિજી થતી હોવાથી તેને માટે કશું પણ મારે કહેવું તે યોગ્ય નથી; તથાપિ હું કહ્યા સિવાય રહી શકતો નથી કે તેના જેવી ગુણવંતી, વિદુષી અને સ્વરૂપવતી છોકરી આપણી જ્ઞાતિમાં ક્વચિત જ મળશે. માત્ર તેની સાથે લગ્ન કરનારને વરદક્ષિણા બિલકુલ મળવાની નથી.'

'એ વરદક્ષિણા ન મળે તેમાં જ હું આનંદ પામું છું.'

'અત્યંત વિલક્ષણ! આ જગતમાં પૈસાથી કંટાળેલો તું એક જ પ્રાણી મને દેખાય છે.'

'એમ નથી! મારા કથનનો અર્થ આપના ધ્યાનમાં નથી આવ્યો. જયા જેવી ગુણવતી સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવામાં વરદક્ષિણાની લાલચ શા માટે જોઈએ? વરદક્ષિણાની લાલચથી માગણી કરવાને માટે આવનાર મનુષ્ય, તેને ખાતર નહિ પણ પૈસાની આશાથી જ આવવાનો. એથી તેના ગુણ, વિદ્વત્તા અને સુરૂપતા પૈસા આગળ ઢંકાઈ જવાનાં. બાકી હું તો પૈસાથી પ્રેમનો સોદો કરનારો મનુષ્ય

નથી. હું ખરેખર કહું છું કે જ્યારથી હું અહીં આવ્યો છું ત્યારથી, મારા મનમાં નિવાસ કરી રહેલી પ્રેમપ્રતિમા તે સ્થાનેથી સરી જતી હોય એમ લાગે છે. અત્યારે તો તે લગભગ અદશ્ય જ બની છે.' વિનયે જણાવ્યું.

'એથી તારે દિલગીર થવાનું કશું કારણ નથી. એવી નાટકના સ્ટેજપર નાચનારી છોકરી સાથે પ્રેમમાં પડવાથી તું શો લાભ કાઢવાનો હતો? તારો બાપ એવા મૂર્ખતાભરેલા પ્રેમને પરિણામે જ દેશત્યાગી બન્યો અને તેણે પોતાનું જીવન કેવળ દુઃખમાં વિતાવ્યું. તારી પણ તે દશા ન થાય તેટલા માટે જ તેણે સાવચેતી વાપરીને તને મારી પાસે મોકલ્યો છે. અત્યારે અહીં આવવાથી તને લાભ થયો છે. મહારાજા મહેન્દ્રસેન તરફથી માસિક મોટી રકમ વાપરવાને માટે મળે છે. ઉપરાંત તેમના મૃત્યુ પશ્ચાત્ પણ તેમની જાગીરમાં સારો હીસ્સો તને મળશે. હું તેમની મુલાકાત લેવાનો ઇરાદો રાખું છું, કારણ કે તેમણે તારા સંબંધમાં શી વ્યવસ્થા કરવી ધારી છે તે જાણવાની જરૂર છે.' રાવબહાદુરે પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો.

'હા. એ બરાબર છે. આપ તેમને મળશો તો તેઓ પોતાનો વિચાર આપની પાસે પ્રકટ કરશે.'

'ભવિષ્યમાં તેમની તમામ જાગીર તારા કબજામાં આવવાનો સંભવ છે, પણ તે થોડો છે. એટલે જો કોઈ શ્રીમંત પિતાની પુત્રી સાથે તારૂં લગ્ન કરી દઉં તો હું તારા પિતા એટલે મારા મિત્ર તરફના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં. હું તો એમ માનું છું કે બીજી કોઇ કરતાં મારી જયા તારૂં સર્વ રીતે વિશેષ આકર્ષણ કરી શકે એવી છે.'

'કદાચ હશે, પરંતુ તેના પિતાનો શો વિચાર છે તે પણ જાણવું જોઇએ ના'

'એ પણ જણાશે. તારા સંબંધમાં તેમનો મત સારો છે અને વળી તે સરલ સ્વભાવના હોવાથી તથા મારા ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હોવાથી હું તેમને કહું એટલે પછી તે મારા મતને જ અનુકૂળ થવાના.'

બીજે દિવસે તનસુખરાયે પોતાને ત્યાં આવેલા આ નવીન મહેમાનના માનમાં તથા રત્નપુરના પોતાના સ્નેહીઓની સાથે તેનો પરિચય કરાવવાના ઉદ્દેશથી ગાર્ડનપાર્ટીની ગોઠવણ કરી. તેમાં સનતકુમારને પણ આમંત્રણ મળ્યું હતું. પાર્ટીમાં જયાલક્ષ્મી તથા આ નવીન ગૃહસ્થ એકબીજાંની સાથે ગાઢ સંબંધ હોય એવી રીતે વર્ત્તતાં હતાં, એ જોઈને જયા પોતાના હાથમાંથી જશે કે શું એમ ક્ષણભર સનતકુમારને થયું. તથાપિ તેણે પોતાના ચ્હેરાપર કશોયે વિકાર દેખાવા દીધો નહિ. રીફ્રેશમેન્ટનો પ્રારંભ થયા પહેલાં જયા તથા વિનય ફરતાં ફરતાં એકલાં પેલા નાળા પાસે આવ્યાં. ત્યાં એકાંત જોઈને વિનયે પ્રશ્ન કર્યો: 'જયા ! મને અહીં આવ્યાને માત્ર થોડા જ દિવસ થયા છે. છતાં મારા મનની સ્થિતિ અત્યંત ચમત્કારિક બની ગઈ છે. આ સ્થળ છોડીને મુંબઈ જવાની ઇચ્છા થતી નથી.'

'એમ ! તમને આ સ્થળ એટલું બધું પસંદ પડી ગયું ?'

'હા, સ્થળ અત્યંત પસંદ પડી ગયું છે. તે ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ પણ ગમી ગઈ છે. પરંતુ તેમ છતાં એક દુ:ખ છે.'

'શું દુ:ખ છે ?'

'મને એક પ્રકારનો હૃદયરોગ લાગુ પડ્યો છે.'

જયા વિનયના શબ્દોનો ભાવાર્થ સમજી ગઈ હતી. તેણે વિનય તરફ સ્મિતપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકીને જવાબ આપ્યો: 'તમને કયા હૃદયરોગે ઘેરી લીધા છે તે હું સમજી ગઈ. પણ તેને દૂર કરવાનું તમારા જ હાથમાં છે.'

'મારા હાથમાં છે ?'

'તમારા નહિ તો કોના ? જો તમે ધારો તો—'

'શું હું એટલો ભાગ્યવાન છું ?'

'તમે નહિ, પણ હું એટલી ભાગ્યવાન છું કે નહિ તેનો હું નિર્ણય કરી શકતી નથી.'

'જયા ! જયા ! વ્હાલી જયા !' તે વિશેષ બોલી શક્યો નહિ. પરંતુ શબ્દોદ્વારા પોતાના વિચાર પ્રદર્શિત કરવાને બદલે તેણે એકદમ જયાને ગાઢ આલિંગન આપ્યું–હૃદય સરસી ચાંપી અને તેના કપોલને ચુંબનથી અંકિત કરીને તે રીતે પોતાને જે કહેવાનું હતું તે જણાવ્યું.

તેઓ હવે વધુ વખત અહીં થોભ્યાં નહિ. તે જ રાત્રે જયાએ પોતાની માતા પાસે આ વાત પ્રકટ કરી અને તેમાં વિનયની પણ સંમતિ હોવાનું જણાવ્યું. આપણા રાવબહાદુરને એટલું જ જોઇતું હતું તે એટલા સારૂ જ રત્નપુર આવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય કાર્ય પતી ગયું, એટલે હવે અહીં વિશેષ રહેવાની જરૂર નહિ લાગવાથી બીજે જ દિવસે તે વિનયને લઇને મુંબઈ ઉપડી ગયો.

તેઓ મુંબઇ આવ્યા. રાવબહાદુરના ટેબલપર ટપાલનો મોટો ઢગલો તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો પડયો હતો. તે પોતાના આખા જીવનમાં મુંબઈ છોડીને આટલા દિવસ બીજા સ્થળે રોકાયો ન હતો. તેણે ચડી ગયેલા કામને હાથમાં લીધું, પરંતુ એ કામ કરતી વેળાએ મહારાજા મહેન્દ્રસેન, તેમની જાગીર અને તે જાગીર ઉપર અધિષ્ઠિત થનાર વિનય, એ જ માત્ર તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ હતાં.

વિનયે મુંબઇ આવીને પોતાનો દૈનિક ક્રમ ચાલુ કર્યો. પોતે જયાની સાથે વચનથી બધાયેલો છે એ કલ્પના પણ

તેના મનમાં આવ્યાં નહિ. રાવબહાદુરે એક બે દિવસ તેની દિનચર્યાનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું, પરંતુ તેણે પણ તેને કશું કહ્યું નહિ. તેણે પોતાના મનને એવા વિચારથી સમજાવ્યું કે 'કાંઈ હરકત નહિ. તરૂણ છે એટલે બે દિવસ આવું વર્ત્તન રહે એ સ્વાભાવિક છે આવતી કાલે જયા સાથે લગ્ન થઈ જશે એટલે તે બરાબર ઠેકાણે આવી જશે!'

પ્રકરણ ૧૭મું

' આવે છે ! આવે છે ! '

વિનયકુમારની સાથે રાવબહાદુરની ભત્રિજી જયાનું સગપણ નક્કી થયાની હકીકત થોડા દિવસમાં જ મુંબઇનાં શ્રીમંત કુટુમ્બોમાં પ્રસરી ગઇ. એકાદ મહિનો થયો હશે. તે વખતે ચંદ્રસેન રાવબહાદુરને મળવાને માટે આવ્યો. આવતાંની સાથે જ તેણે દેવેન્દ્રસેનના સ્વર્ગવાસના સમાચાર રાવબહાદુરને આપ્યા.

' બહુ જ ખોટું થયું. ' રાવબહાદુર બોલ્યો : ' પરંતુ હવે મહારાજા મહેન્દ્રસેન વિનયને પોતાની પાસે બોલાવશે ખરા. એમ થાય તે પહેલાં વિનયની સાથે મારી ભત્રીજી જયાનું લગ્ન થઇ જાય તો ઠીક. નહિ તો મહેન્દ્રના મગજમાં વિનયનું લગ્ન પોતાના કુળને યોગ્ય કોઈ જાગીરદારની કન્યા સાથે કરવાની ધૂન આવે એ બનવાજોગ છે. જો એમ થાય તો મારા ભાઇ તનસુખરાયનું નિષ્કારણ અપમાન થવાનો પ્રસંગ આવશે ! '

' ના, ના, મને એવી ભીતિ લાગતી નથી. વિનયનું ગમે તેની સાથે લગ્ન થાય એમાં મહેન્દ્રસેનને શો વાંધો છે ? તો પણ તમારે સાવધાની રાખવી તે ઠીક છે. '

' વારૂ, પણ મહેન્દ્રસેન ઉપર એક દિલસોજીનો પત્ર લખવાની જરૂર ખરી. '

' અને વિનયને પણ તેમના ઉપર એક પત્ર લખવાનું કહેજો. એથી મહેન્દ્રસેનનો તેના ઉપર વધારે સારો ભાવ થશે. '

' એ વાત ઠીક છે. પરંતુ મહેન્દ્રસેનનો તેના ઉપર સારો ભાવ થાય કે નહિ એ સાથે વિનયને શો સંબંધ છે ? તેને

હવે એ જાગીર મળવાના સંબંધમાં કશી શંકા છે જ નહિ. મને માત્ર એક જ શંકા છે. જો મહેન્દ્રસેનના મનમાં વિનયના બાપની વાર્ત્તા ખુંચતી હશે તો તે વિનયનું લગ્ન પોતાની ધારણા મુજબ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ.'

ચંદ્રસેન બીજી પ્રાસ્તાવિક વાતો કરીને વિદાય થયો. ત્યારબાદ રાવબહાદુરે મહેન્દ્રસેનને એક દિલસોજીનો તાર કર્યો. તે તારના ઉત્તરમાં તે જ દિવસે બપોરના ત્રણ વાગે મહેન્દ્રસેન તરફથી એક તાર મળ્યો. તેમાં તેમણે રાવબહાદુરને એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા સિવાય પોતાની પાસે આવવાનું સૂચવ્યું હતું.

તેણે એકદમ તૈયારી કરી લીધી અને તે મહેન્દ્રસેન પાસે જવાને માટે નિકળ્યો.

સ્ટેશનપરથી ઉતરી એક ગાડી કરીને તે મહેન્દ્રસેનને બંગલે આવી પહોંચ્યો. બંગલાના મુખ્ય દ્વાર પાસે એક સુંદર વસ્ત્રથી સજ્જ થયેલો નોકર ઉભો હતો. તેણે હરસુખરાયને કહ્યું : ' મહારાજા સાહેબ આપની જ રાહ જોઇ રહ્યા છે.'

તે સમયે મહેન્દ્રસેન પોતાના પુસ્તકાલયમાં કાંઇ લખતો બેઠો હતો. હરસુખરાયને જોતાં તેના ચ્હેરાપર સંતોષનું ચિહ્ન પ્રદીપ્ત થયું.

રાવબહાદુરે એક કોચ ઉપર સ્થાન લેતાં કહ્યું : ' દેવેન્દ્રસેનનું આ પ્રમાણે અકાળે મૃત્યુ થયું એ ઘણું જ ખોટું થયું.'

મહેન્દ્રસેનના ચ્હેરાપર સ્હેજ તુચ્છકારનું ચિહ્ન જણાયું. તે બોલ્યો : ' ભગવાને મારા કુટુમ્બીઓનું આયુષ્ય મને જ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. સંકટોની સામે થવાની મારામાં શક્તિ નથી; છતાં એ કેમ મને ઉપાડી લેતો નથી એ સમજાતું નથી. રાવબહાદુર ! શું કહું ? મને આ જીવનનો એટલો બધો કંટાળો આવ્યો

છે કે કોઈ વાર આત્મહત્યા કરવાની પણ ઇચ્છા થ આવે છે!'

'મહારાજ! આપણા ઘરડા કહી ગયા છે કે 'યે ભી દિન ગુજર જાયગા!' માટે શોક કરવાની કશી જરૂર નથી. ભગવાને આપને માટે સારા દિવસો પણ રાખી મૂક્યા છે. પ્રભુકૃપાથી વિનય આપનું નામ રાખશે અને આપને શાંતિ આપશે. હું ધારું છું કે આપે તેના સંબંધમાં જ મને અહીં બોલાવેલો હોવો જોઇએ'

'તમારું અનુમાન સાચું છે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેને કેટલીક કુટેવો લાગુ પડી છે, પરંતુ તમને તો તેના વર્તનની સર્વ માહિતી હશે જ.'

'હાજી, ખરું કહું તો તેનો સ્વભાવ સહેજ મોજીલો છે, પરંતુ શ્રીમંતોના છોકરાઓ એવા મોજીલા હોય તેમાં કશો ખાસ દોષ ગણાય નહિ. તે લલિતપુરમાં મહેનત મજૂરી કરીને પેટ ભરતો હતો. અહીં આવ્યા બાદ તેને તમામ પ્રકારની સગવડ અને ખર્ચ કરવાને પૈસા મળવા લાગ્યા. એટલે તે મનમોજીપણે છૂટે હાથે ખર્ચ કરે તેમાં નવાઇ નહિ. તેના બાપે લખેલા પત્રમાં આ છોકરાના ઘણા વખાણ કર્યા હતા. પણ તેમાં કાંઇ વિશેષ તથ્ય લાગતું નથી. તોપણ—'

'હા, એ હું જાણુ છું. પણ જો એ સારો છોકરો હોત તો એના બાપે તેને તમારી પાસે શા સારૂ મોકલ્યો હોત? તમે મને એવું લખ્યું હતું કે તેના બાપના અવસાન પહેલાં જ તે તમારી પાસે આવ્યો હતો.'

'હાજી, પણ તેને અહીં મોકલવાનું કારણ જુદું જ હતું. આ છોકરાને ત્યાં કોઇ એકટ્રેસનો ગો લાગ્યો હતો. તેના બાપને એ પસંદ પડયું નહિ, કારણ કે તેને પોતાના સ્વભાવનું

જ્ઞાન હતું; અને વળી પોતાના જેવા જ કુળની કન્યા સાથે એ છોકરાનાં લગ્ન ન થાય તો કેવું પરિણામ આવશે, એ સ્વાનુભવથી તે સમજી શકયો હતો.’

‘ દિલગીરી માત્ર એટલી જ કે એ સમજણ તેને મોડી આવી.’

‘ એ વાત સાચી છે, પરંતુ પોતાના જેવી છોકરાની પણ દશા ન થાય એ હેતુથી તેણે આ છોકરાને અહીં મોકલ્યો. જો કે વીરેન્દ્રને તેનો છોકરો જેટલો બગડેલો જણાતો હતો એટલો તે બગડયો નથી. તેને મુંબઇ આવ્યાને ઘણા દિવસ થયા, પરંતુ એ છોકરામાં કશું ખાસ કહેવાપણું અત્યારસુધી તો મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેણે એ એકટ્રેસ પ્રિયંવદાનું નામ એક વખત પણ મારી પાસે લીધું નથી. મને તો એમ જ લાગે છે કે તે એકટ્રેસના સંબંધમાં વીરેન્દ્રે લખેલી હકીકત કેવળ કલ્પિત જ હોવી જોઇએ.’

‘ એ પ્રિયંવદા તો ગાવાનું અને નૃત્યનું કાર્ય કરતી લાગે છે. કોઇ છાપામાં મારા વાંચવામાં આવ્યું હતું કે તે એકટ્રેસ અહીં મુંબઇમાં તુરતમાં જ આવનાર છે ?’

‘ શું કહો છો ? મુંબઇમાં તુરતમાં જ આવનાર છે ? એ પ્રિયંવદાને આપ પિછાનો છો ?’

‘ તમે ગઈ કાલનું ‘ સાંજસમાચાર ’ જોયું નથી લગતું !’ એમ કહીને નજીકના એક ટેબલપર પાંચ—સાત વર્ત્તમાનપત્રો પડયાં હતાં તેમાંથી એક વર્ત્તમાનપત્ર મહેન્દ્રસેન લાવ્યો અને તે ખોલીને તેણે તે માંહેની એક જાહેર ખબર રાવબહાદુરને બતાવી.

‘ આવે છે! આવે છે!! આવે છે!!!
લલિતપુરનું બુલબુલ પ્રિયંવદા.
આજે આખા હિંદુસ્તાનના રસિકો
તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.’

રાવબહાદુર હરસુખરાયે આ આખી જાહેરાત વાંચી. એક હાથમાં વર્તમાનપત્ર પકડીને તે ધ્રૂજતે અવાજે બોલ્યો : ' આ જાહેરાતમાં તે તરૂણ અને અત્યંત સુંદર હોવાનું લખેલું છે; પરંતુ મને લાગે છે કે આ તે નહિ હોય. '

' એ છોકરાને તમે પ્રિયંવદાના સંબંધમાં કંઈ પ્રશ્ન કર્યો છે ? '

' એવો પ્રશ્ન તેને કરવાથી મારી મર્યાદાનો ભંગ થવાની મને ભીતિ રહેતી એટલે મેં કશું પૂછ્યું નથી.'

' એ નહિ હોય તો સારૂં. પરંતુ આ નટી લલિતપુરથી આવે છે એટલે મને લાગે છે કે અમારા કુળ ઉપરની આફત હજી દૂર થઈ નથી. મારા પ્રારબ્ધમાં હજી પણ શાં શાં વિતક માંડ્યાં હશે તે કહી શકાતું નથી. '

' એ વિષયમાં આપે કશી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આપની ખાનદાનીને બટ્ટો ન લાગે એવી હું દરેક વ્યવસ્થા કરીશ. હું પોતે જ એ નટીને મળીશ અને તેને સર્વ હકીકત પૂછી જોઈશ. '

' પણ મને લાગે છે કે એમ કરવા પહેલાં છોકરાનું લગ્ન કરી નાંખવું જોઈએ. જો અમારા કુળને યોગ્ય કોઈ ગૃહસ્થની કન્યા હોય તો તેની તજવીજ કરો. વીરેન્દ્રે મૂર્ખતા કરી, એટલેથી જ પતે એટલે બસ. આ વિનયના સંબંધમાં એવું કશું દુર્વર્તન ન થવા પામે એવી મારી ખાસ ઈચ્છા છે. '

' આપનું કથન હું સમજી ગયો. કોઈ સારા કુળની કન્યા શોધી કાઢવી અને તેનું લગ્ન વગર વિલંબે વિનયની સાથે કરી દેવું, એવો જ આપનો મત છે ના ? '

' કાંઈ નહિ. તમે એ વિષે તજવીજ ન કરશો. હું જ તેની તપાસ કરી લઈશ. વારૂ, વિનયના માસિક ખર્ચમાં વધારો કરી આપવાના સંબંધમાં તમારો શો મત છે ? '

' મને પૂછતા હો તો અત્યારે જે છે તે જ બસ છે, કારણ કે આ બધું તેનું જ છે ના ? પણ તેની મુલાકાત લેવાના સંબંધમાં આપનો શો ઇરાદો છે ? '

' હમણાં તેની મુલાકાત લેવાનો મારો વિચાર નથી. '

આ વખતે નોકરે આવીને ભોજન તૈયાર હોવાની વરદી આપવાથી તેમનો સંવાદ અહીંથી અટકી ગયો.

પ્રકરણ ૧૮મું

પ્રિયંવદાનું આગમન

આ તરફ વિનયનો દૈનિક કાર્યક્રમ ચાલુ જ હતો. તેનો તમામ સમય ખાણીપીણીમાં, કલબમાં. અને જો કોઇ સુંદરી મળી જાય તો તેની સાથે ગપ્પાંસપ્પાં મારવામાં જતો હતો. તેને પુસ્તકોનો એક પ્રકારનો તિરસ્કાર હતો. તેના સમાન વયસ્ક મિત્રોમાં ખર્ચ કરવામાં તેનો નંબર સહુથી આગળ આવતો, તે એટલે સુધી કે રોજ પંદર–વીશ કે એથી પણ વધારે રૂપીઆ તે જુગારમાં ખલાસ કરી દેતો. ગરીબ લોકો પત્તાં વગેરેથી જુગાર રમે તો તેમને પોલીસ પરહેજ કરી શકે, માજીસ્ટ્રેટ તેમને સજા ઠોકી દે, પરંતુ આવા શ્રીમંતો કલબોની અંદર પત્તાં કે બીલીયર્ડથી જરેચોક જુગાર ખેલી શકે, શરતના મેદાનમાં તો સરકારના વાયસરોય, ગવર્નર અને તેના જેવા મોટા અધિકારીઓ જ ઘોડ-દોડના જુગારને ઉત્તેજન આપે, સટ્ટા બજારમાં સુધરેલા સ્વરૂપમાં સટ્ટાનો જુગાર ધૂમ ખેલાય; એ સંબંધમાં સરકાર તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન થાય નહિ !

આજે વિનય ચિંતાગ્રસ્ત બની ગયો હતો. મહિનો પૂરો થયો હતો. હવે બાકીના દિવસો કેવી રીતે નિભાવવા તેની ચિંતા તેને થતી હતી. એ વખતે નોકરે આવીને સહવારનું આવેલું છાપું તેના ટેબલ પર મૂકયું. તેણે છાપું ઉઘાડીને વાંચવા માંડતાં તેની નજર ' પ્રિયંવદા–લલિતપુરની સુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા શનિવારે સહાંજે ' મનોરંજન થીયેટર'માં પોતાનાં નૃત્યો અને ગાયનોનો જલસો કરશે ' ' એ જાહેરાત તરફ ગઇ. તેણે ઉદ્દગાર કાઢયો :

' અહો ! આ તો પેલી લલિતપુરવાળી મારી દેવી ! વીરેન્દ્રસેનના પત્રમાં આ જ બાઇનું નામ હતું. મારે કાંઇક

દેખાવ તો કરવો જ જોઇએ. આપણે આ જલસામાં જવું જ જોઇએ. જે સ્ત્રીને માટે ખરો વિનય પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને તૈયાર થયો હતો તે સ્ત્રી કેવી છે એ એકવાર જોવું તો જોઇએ જ.'

તે જ દિવસે ચંદ્રસેન હરસુખરાયને સહેજ મળવા માટે તેની ઓફીસમાં આવ્યો.

'આવો, ચંદ્રસેન ! બેસો. હું આ પત્રો પહેલાં પૂરા કરી નાંખું, કેમકે જો તે અધૂરા રહ્યા તો આવતી કાલ ઉપર જશે.'

'હું કાંઇ વધુ વખત રોકાવાનો નથી.' ચંદ્રસેને તેને કહ્યું : 'હું તો એટલું જ પૂછવાને આવ્યો છું કે આવતી કાલે શનિવારે તમે 'મનોરંજન થીયેટર'માં જવાના છો કે નહિ ?'

'હું અને 'મનોરંજન થીયેટર'? શા માટે ? તમે જાણો છો કે નાટક–સીનેમાનો મને બિલકુલ શોખ નથી.'

'એ તો હું પણ જાણું છું. પરંતુ આ તો કાંઇ જુદું જ છે આજે જ હું એકસ્ટ્રાની બે ટીકીટ લઇ આવ્યો છું. આવતી કાલે કદાચ ન :યે મળે. ત્યાં આવવા જેવું છે. પેલી આહીં આવી છે, માટે હું કહું છું.'

'પેલી કોણ ?'

'હરસુખરાય ! તમે પણ આટલા બધા ભૂલકણા ? તમારા વિનયને જાળમાં સપડાવનારી પ્રિયંવદા !'

'હા–હા, એ તો હું ભૂલી જ ગયો હતો ! તમે મને યાદ આપ્યું તે ઠીક કર્યું. હું પણ કાલે આવીશ. જો કે તેને જોવાની અથવા તેની હિલચાલપર નજર રાખવાની મને ખાસ જરૂર નથી લાગતી. કારણ કે વિનયનું મારી જયા સાથે સગપણ થવાની હકીકત લગભગ સર્વત્ર બહાર આવી ચૂકી છે. હજી મહારાજા મહેન્દ્રસેનને તો તેની કલ્પના પણ નથી; અને એ બુઢ્ઢાને હમણાં એ હકીકતની જાણ થાય તે ઠીક પણ નહિ.'

'એ બધું સમજ્યા. પણ તમે આવશો તો ખરા ને? હું તમને જતી વખતે બૂમ મારીશ.'

'વારૂ, હું તૈયાર જ રહીશ. આપણે એક વાર જવું તો ખરૂં. તે કેવી છે એ જોવું તો જોઇએ જ. વળી વિનય કદાચ ફરીથી તેના મોહમાં સપડાય નહિ તે સંબંધમાં પણ કાળજી રાખવાની જરૂર ખરી.'

'તમે આવવાનું કહો છો તો ખરા, પરંતુ જરાક સાવધાની રાખજો. આપણા વિનયને બદલે તમે જ એ નટીના મોહપાશમાં સપડાઇ ન જાઓ!' ચંદ્રસેને હાસ્ય કર્યું.

હરસુખરાય પણ ખડ ખડ ખડ હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: 'ચંદ્રસેન! તું આ કેવી વાત કરે છે? એ તરૂણ અને સુંદર નટી મારા આ રૂપેરી વાળપર મુગ્ધ બનશે? કદાચ એમ બને તો! આપણે કાંઇ પાછા પગ લઇએ તેવા નથી!'

શનિવારે રાત્રિના નવ વાગે હરસુખરાય તથા ચંદ્રસેન બન્ને જણા 'મનોરંજન થીએટર'માં ગયા, તે જ વખતે વિનયે પણ થીએટરમાં પ્રવેશ કર્યો આજે તે એકલો જ હતો. સામાન્ય રીતે તે પોતાના બે-ચાર દોસ્તોની સાથે જ નાટક કે સીનેમા જોવા જતો. પરંતુ આજે ગમે તે કારણથી તે એકલો જ અહીં આવ્યો હતો.

તેને જોતાં રાવબહાદુરના તળીયાની આગ મસ્તકે પહોંચી. તેને એમ લાગતું હતું કે વિનય આગલી સર્વ વાર્તા ભૂલી ગયો હશે. તે સંતપ્ત હૃદયે ચંદ્રસેનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'જોયો કે પેલો બદમાશ! આપણી પહેલા જ તે અહીં હાજર થઇ ગયો છે! તેણે આજસુધીમાં આ નટી વિષે એક શબ્દ પણ કાઢયો ન હતો. પણ આજે જૂઓ, કેવો ચોરની માફક ચુપચુપ સહુની પહેલાં અહીં આવ્યો છે?'

'હરસુખરાય ! તમે નકામા શંકાશીલ બનો છો. શું આજસુધીમાં તે કદિ નાટકમાં, સીનેમામાં કિંવા ગાનતાનના જલસામાં ગયો જ નથી ? રોજની માફક આજે તે પણ આવ્યો હશે.'

મીસ પ્રિયંવદાના જલસાની જાહેરાત મુંબઈમાં આજ કેટલાક દિવસો થયા સર્વત્ર પુષ્કળ થઈ ગઈ હતી. વળી તેણે ભારતવર્ષનાં જુદાં જુદા શહેરોમાં પોતાની કળા બતાવીને અનેક પારિતોષિક, સુવર્ણપદક આદિ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. એટલે આવી વિજયસંપન્ન ગાયિકાનું સંગીત શ્રવણ કરવાને માટે મુંબઈની શોખીન પ્રજા ઉત્સુક હોય તેમાં નવાઈ નહિ. આખું થીયેટર ચિક્કાર ભરાઇ ગયું હતું જલસાનો પ્રારંભ થયો. શરૂઆતમાં મીસ પ્રિયંવદાએ તૈયાર કરેલી શિષ્યાઓએ કેટલાંક ગાયનો ગાયાં. પછી પ્રિયંવદાનું સ્ટેજ પર આગમન થયું. ત્યાંસુધી આપણી ત્રિમૂર્તિ પોતપોતાના સ્થાને તટસ્થપણે બેઠી હતી. આખી નાટ્યશાળામાં સ્મશાનશાંતિ પ્રસરી રહી હતી. પણ જ્યારે મીસ પ્રિયંવદા રંગભૂમિપર આવી તે વખતે માત્ર સર્વત્ર તાળીઓ પાડવા લાગી. દરેક વ્યક્તિ મસ્તક ઉંચું કરીને આ સુંદરીનો ચ્હેરો પૂર્ણપણે નિહાળવા ઉત્સુકતાથી જોવા લાગી.

મીસ પ્રિયંવદા જાહેરાતમાં જણાવ્યા મુજબ ખરેખર સુંદરી હતી. તેનું વય આશરે ત્રેવીશ કે ચોવીશ વર્ષનું હશે. સર્વ અવયવ સુઘટિત અને સુંદર દેખાતાં હતાં ખરાં, તથાપિ તેમાં એક પ્રકારની શિથિલતા આવેલી જણાતી હતી. તેનો ચ્હેરો માત્ર અત્યંત મોહક હતો. તેનાં નેત્રોમાં એક પ્રકારની કરુણતાની છટા હતી અને તેમાં પુષ્કળ આકર્ષકતા હતી. તેનાં વસ્ત્રો અત્યંત મૂલ્યવાન હતાં અને પાશ્ચાત્ય ફેશન પ્રમાણે ગળાથી છાતી સુધીનો ભાગ ખુલ્લો હતો તેના ઉપર ખેલતી મોતીની માળા તેના સૌંદર્યને અધિક દીપાવતી હતી તેની ચાલ મદોન્મત બનેલી હરિણીના જેવી હતી. તેના એકંદર દેખાવપરથી આ યુવતી કોઈને અલ્પ સહવાસથી પણ મોહ પમાડે તેવી લાગતી હતી.

'ચંદ્રસેન! વીરેન્દ્રે તેના છોકરાને અહીં શા માટે મોકલી આપ્યો તે હું હવે બરાબર સમજી શકું છું.' રાવબહાદુરે કહ્યું.

'તેણે અહીં મોકલી આપ્યો તે સારૂં કર્યું જો તે આ સ્ત્રીના વધુ સહવાસમાં રહ્યો હોત તો ખલાસ થઇ ગયો હોત.'

વિનય મનોગત બોલ્યો : 'જયા કાંઇ આટલી સુંદર નથી. આ યુવતિની સાથે પરિચય પાડવાની જરૂર છે ખરી.'

એટલામાં પ્રિયંવદાનું સંગીત શરૂ થયું. તેના અવાજમાં પણ અત્યંત માધુર્ય હતું. આખા થીએટરમાં શાંતિ વિલસી રહી. તેણે પ્રથમ એક સાદું પ્રેમગીત ગાયું. પરંતુ એ પ્રેમગીત એવું હતું કે સર્વની ચિત્તવૃત્તિ તલ્લીન બની ગઇ. આ જ ગાયનપર ફીદા થઇને લોકોએ અનેક સ્થળે તેને સુવર્ણ પદકો આપ્યાં હતાં. આ ગાયન સાંભળતાં તે પોતે કોઇ સ્થળે સાંભળ્યું છે એવો વિનયને ભાસ થયો, પરંતુ આજસુધીમાં તેણે પ્રિયંવદાને કદિ જોઇ પણ ન હતી, તો પછી તેનું ગાયન તો ક્યાંથી સાંભળ્યું હોય ? થોડી વાર વિચાર કરતાં તેને સ્મરણ થયું કે લલિતપુરમાં તે આ પ્રિયંવદાના જલસામાં ગયો હતો, પરંતુ તે ગાઇ શકે એમ નથી એવું જાણવામાં આવતાં ત્યાંથી નિકળીને એક વિશ્રાંતિગૃહમાં ગયો. ત્યાં એક દારૂડીઆએ પોતાના કર્કશ અવાજે આ ગાયન ગાયું હતું. આ વાર્તાનું તેને સ્મરણ થયું. વાચકો પણ પ્રસ્તુત હકીકતથી માહિતગાર છે.

'હરકુબરાવ ! વિનયને આ છોકરીનો મોહ લાગ્યો હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું બિલકુલ નથી. મને લાગે છે કે તે થોડા વખતમાં તમામ મુંબઇગરાઓને ગાંડાતુર બનાવી મેલશે !' ચંદ્રસેન બોલ્યો.

'પણ મારે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. નહિ તો આ છોકરો પુનઃ તેના ફંદમાં ફસાયો તો સર્વનાશ સમજાવો! નહિ, હું તેને કદિ પણ આ છોકરીના સપાટામાં આવવા દઇશ નહિ.'

'એક મુદ્દાની વાત છે, જો તમે પ્રિયંવદાને તમારા પંજામાં લ્યો તો જ વિનયની તેના પંજામાંથી મુક્તિ થઇ શકે.' ચંદ્રસેને યુક્તિ બતાવી.

જલસો ખલાસ થયો. શ્રોતાઓ સર્વ પોતપોતાના મકાન તરફ જવા લાગ્યા.

પ્રિયંવદાની પાછળ મુંબઇમાં બધા થઇને કેટલા માણસો દિવાના બન્યા હતા તે જાણવાનું તો સાધન નથી, પરંતુ એટલું ખરૂં કે એ માણસો પૂર્ણપણે દિવાના બની ગયા હતા. બીજે દિવસે રાવબહાદુર હરસુખરાયનું મન કામપર ચોંટતું ન હતું અને વિનયના ચિત્તનું તો ઠેકાણું જ ન હતું ! પોતાને આ પ્રિયંવદાના સહવાસનો લાભ ક્યારે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ જ વિચાર તેના મનમાં એકસરખો આવ્યા કરતો હતો.

વિનય જેવા શ્રીમંત જાગીરના વારસને માટે નાટ્યશાળામાં જલસા ઉપર પેટ ભરનારી સ્ત્રીની સાથે પરિચય કરવાનું કાંઇ મુશ્કેલ ન હતું, પરંતુ વિનયને તેની સાથે કાંઇ કેવળ પરિચય જ કરવો ન હતો. તેને તો પ્રિયંવદાને પોતાની બનાવવી હતી. જયાને જોતાં જે કામુક વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન થયો ન હતો તે વિચાર આ પ્રિયંવદા દૃષ્ટિએ પડતાંની સાથે જ તેના મનમાં ઉછળવા લાગ્યો હતો. જ્યારથી તેણે પ્રિયંવદાને જોઇ હતી ત્યારથી 'તે મારી થશે ?' એ વિચાર તેના મનમાં ઉદ્‌ભવ્યો હતો.

બીજે દિવસે રાત્રિએ પણ પુનઃ ચંદ્રસેન, રાવબહાદુર અને વિનય જલસામાં ગયા આજે પ્રિયંવદા ઉપર પ્રેક્ષકોનાં ખીસામાંથી પૈસાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કેટલાક લોકોને તો થીએટરમાં જગ્યા નહિ મળવાથી નિરાશ થઇને ચાલ્યા જવું પડયું હતું. તે રાત્રે જલસો ખલાસ થતાં એક રેશમી મખમલની અત્યંત મૂલ્યવાન જરીથી ભરેલી સાડી પ્રિયંવદાને ભેટ કરવામાં

આવી. માત્ર એ ભેટ કરનારનું નામ જાહેર કરવામાં આવ્યું નહિ, પરંતુ એ વિનયે જ આપી હશે એમ હરસુખરાયને લાગ્યું. તે મનમાં ગુસ્સાપૂર્વક બોલ્યો : 'આ છોકરો હાથથી જશે કે શું ? નહિ, ગમે તેમ કરીને પણ આ છોકરાને કબજામાં રાખવો જ જોઇએ !'

જલસો ખલાસ થયા પછી ઘેર જતાં ચંદ્રસેન બોલ્યો : 'કેમ રાવબહાદુર ! આજે તમે જોયું ને ? તમારો શો મત છે ?'

'મારો મત તો એવો છે કે આ સ્ત્રી કોઇ જાદુગરી છે.'

'કેમ ! તમારા ઉપર પણ તેના જાદુની અસર થઈ લાગે છે !'

'ચંદ્રસેન ! તમે કોઇની મશ્કરી કરતી વખતે સમય કે સંયોગનો પણ વિચાર કરતા નથી.'

રાવબહાદુર ઓફીસમાંથી હમેશ તો બધા કલાર્કો ઉઠયા પછી ઉઠતા, પરંતુ આજે તો રોજ કરતાં વહેલા ઉઠયા અને પોતાની મોટરમાં બેસીને ચંદ્રસેનને ત્યાં ગયા. તેને સાથે લઇ ચાલવા બંદર તરફ જવા લાગ્યા. તે વખતે એક મોટર તેમની બાજુમાં પસાર થઇને આગળ નિકળી ગઇ. એ મોટરમાં વિનય તથા પ્રિયંવદા બેઠાં હતાં. તેમને જોતાં જ આ બે જણા ચમકયા.

'આ છોકરો તો વધારે બ્હેકતો જાય . .' રાવબહાદુરે એ દૃશ્ય જોઈને ઉદ્દગાર કાઢયો.

'બધું બરાબર સરલતાથી ચાલતું હતું, પરંતુ આ દુષ્ટા અહીં આવી અને મામલો બગડયો ! નહિ, હિમ્મત હારવાનું કશું પણ કારણ નથી. ચંદ્રસેન ! એ છોકરાને આ કુલટાના પાશમાંથી ખેંચી લેવાનો મેં વિચાર કર્યો છે.'

ચંદ્રસેને પ્રિયંવદાને પ્રથમ જોઇ ત્યારથી જ તેનું મન ચલ-વિચલ થવા લાગ્યું હતું. વિનયને એ સુંદરીની જાળમાં સપડાયેલો જોઇને તેને કાંઇ નવાઇ લાગી ન હતી, પરંતુ ઉલટી તેની ઇર્ષ્યા થતી હતી.

પ્રિયંવદાનું આકર્ષણ અલ્પ સમયમાં જ ચોતરફ થઇ રહ્યું હતું. રોજ પોસ્ટ મારફત તેને પ્રેમપત્રિકાઓ મળતી હતી. વળી કોઇ તરફથી રત્નજડિત મુદ્રિકા, તો કોઇ તરફથી સોનાનો છેડો, કોઇ તરફથી સાડી તો કોઇ તરફથી ભરજરીની ચોળી, એ પ્રમાણે વસ્તુઓ ભેટ મળતી હતી. તથાપિ તેણે એ સર્વને તરછોડી માત્ર વિનય સાથે જ પરિચયની માત્રા વધારી હતી. પછી તેનું કારણ ગમે તે હો.

વિનયના પ્રિયંવદા સાથે વધતા જતા પરિચયની સાથે રાવબહાદુરનો ગુસ્સો પણ વધવા લાગ્યો. તે મનમાં ને મનમાં ખુબ બળતો તરફડતો, પણ બિચારો કરે શું? કારણ કે વિનય ઉપર તેની કાંઇ ખરી સત્તા ન હતી. તે કશી પણ અડચણ વગર મહારાજા મહેન્દ્રસેનની ગાદી પર બેસશે એ વિષયમાં તેની ખાત્રી હતી. રાવબહાદુરને દુ:ખ માત્ર પોતાની ભત્રિજી જયા તરફનું જ હતું. તે જયાને મહારાણી બનાવી દેવા માંગતો હતો. તેમાં આવેલા આ અંતરાયથી તેનું મન અત્યંત દુ:ખ પામતું હતું.

પ્રકરણ ૧૯મું

વિનયનું સાચું સ્વરૂપ

રાવબહાદુર હરસુખરાય દિવસોદિવસ વધુ ને વધુ
સ્વસ્થ બનતો જતો હતો. હવે શો રસ્તો લેવો એ તેને
જતું ન હતું. તે દિવસથી રોજ વિનય અને પ્રિયવદાના વધતા
તા પરિચયની વાતો તેના કાન ઉપર આવતી હતી. આજે
બન્ને વિકટોરિયા ગાર્ડનમાં ગયાં, આવતી કાલે તાજમહાલ
ટેલમાં ખાણું લેવાને ગયાં, ત્રીજે રોજ મોટરલોંચમાં સહેલ
રવાને ગયાં, વગેરે વાતો તેના સાંભળવામાં આવતી હતી. જો
ા એ જણાં વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ન જાય તો પોતાની
ત્રિજી જયાલક્ષ્મીનો સર્વનાશ થશે એ ચિંતા તેને હતી.
ની બીજી પણ એક ચિંતા હતી. વિનય પોતાની દેખરેખ
ચે હોવાથી 'તેને આવી રીતે મારી દેખરેખ નીચે હોવા છતાં
ગડેલો જાણી મહારાજા મહેન્દ્રસેન મારા ઉપર રોષે ભરાશે
ને તેમની મોટી રકમ મારી પેઢીમાં વ્યાજે મૂકેલી છે તે
એ પાછી ખેંચી લેશે તથા એમ થવાથી મારે મોટી આર્થિક
ટંમના ભોગવવી પડશે.' આ વિચાર તેના મનને હતાશ
નાવી દેતો હતો.

આ વિચારોને લીધે તેને ઓફીસનું કશું પણ કામ સૂઝતું
હિ. તે સદૈવ ચિંતામગ્ન રહેતો હતો. એક દિવસ તે ઓફિ-
માં બેઠો હતો. એક પત્રનો જવાબ આપવાનો હતો. તે
ત્ર હાથમાં હતો અને તેનું મન વિનયના વિચારમાં ચડી
યું હતું. તે વખતે બહારથી પટાવાળાએ આવીને કહ્યું:
વિનયકુમાર આપને મળવા ઇચ્છે છે.'

'જા, તેને અંદર મોકલ.' એમ કહીને રાવબહાદુર ખુર-
ીપરથી ઉભો થયો. તેણે એક-બે ચક્કર લગાવ્યાં. વિનય

અંદર આવ્યો અને બોલ્યોઃ ‘ રાવબહાદુર સાહેબ! આપે મને કેમ બોલાવ્યો હતો?’

‘ વિનય! તને બોલાવવામાં મારો બીજો કશો હેતુ નથી, પરંતુ હમણાં તેં જે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે એ વિષે બે-ચાર ઉપદેશના શબ્દો તને સંભળાવવાની મારી ઇચ્છા છે. તું જરીક શાંતિથી મારે જે કહેવાનું છે તે સાંભળી લે.’

વિનય એક ખુરસી પર બેઠો. તેણે તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી રાવબહાદુર તરફ જોયું. રાવબહાદુર આમ તેમ ફરતો હતો. થોડી વારે ચ્હેરાપર શાંતને ધારણ કરીને તે બોલ્યો: ‘ વિનય! છેલ્લા છ મહિનામાં તારા આયુષ્યમાં કેવી કેવી ઘટના બની રહી છે તેનું સિંહાવલોકન કર તો! તારા પિતાએ તને અહીં મોકલી આપ્યો તે દિવસથી તારી દિનચર્યા તું મનમાં લાવ. તારા પિતાને કેવા કેવા ચાન્સ હતા તે પણ લક્ષમાં લે. તે જો કે મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો પોતાનો પુત્ર ન હતો, તોપણ એક મોટા જાગીરદારનો વારસ તો હતો જ. તમારૂં ખાનદાન કાંઇ જેવું તેવું નથી. આજ પાંચ-સાત પેઢીથી તમારી પ્રતિષ્ઠા સર્વત્ર ફેલાયેલી છે. વળી તારા બાપની જાગીર પણ કંઇ ઓછી ન હતી, પરંતુ તે સર્વ સુખનો ઉપભોગ કરવાને બદલે તારો બાપ માત્ર પોતાના ડહાપણના ઘમંડથી દેશત્યાગી બન્યો. તેણે પોતાને પસંદ પડી તે છોકરીની સાથે તેના કુળ કે દરજ્જાનો વિચાર કર્યા સિવાય લગ્ન કરી નાંખ્યું. હા, તે છોકરીનો સ્વભાવ, તેનું ચારિત્ર્ય સર્વોચ્ચ હતાં ખરાં, પરંતુ એથી શું? ગમે તેમ તોયે તે ગરીબાઇમાં ઉછરેલી, ઉતરતા કુળની; એથી મહારાજા મહેન્દ્રસેને તેને પુષ્કળ ઠપકો આપ્યો. વીરેન્દ્ર મોટો સ્વાભિમાન મનુષ્ય હતો. તે ઠપકો સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે વડલોપાર્જિત જાગીરને લાત મારી અને હવેથી કોઇની મહેરબાનીપર જીવવું નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. તેને ઉપજીવિકાનું કશું સાધન નહિ

હોવાથી પ્રથમ પોતાની જાગીર વેચી નાંખી અને પછી લલિતપુર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ગયા પછી તેની પાસે જે રકમ હતી તે થોડા સમયમાં જ ખુટી પડવાથી તેને નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો. મહારાજા મહેન્દ્રસેનની ઇચ્છા એવી હતી કે તારા પિતાએ પોતાના જેવા જ ઉચ્ચ કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. પરંતુ તારા પિતાએ તેમની ઇચ્છાનો અનાદર કરી, હાથે કરીને પોતાને શિરે સંકટ વહોરી લીધું. ગમે તેમ હોય પણ તેને પાછળથી પોતાની ભૂલ સમજાઇ અને તારી દશા પણ એવી ન થાય તે માટે તને અહીં મોકલી આપ્યો. તેને એમ લાગ્યું હશે કે તેના ઉપર મહેન્દ્રસેનનો રોષ છે, પરંતુ તને તે તરછોડશે નહિ અને આશ્રય આપશે. વળી પોતે કરેલી ભુલનું ફળ પોતે ભોગવી લીધું, હવે એવી ભૂલ પોતાના છોકરાને હાથે ન થાય એવી તેને ઇચ્છા હોય તે દેખીતું છે. વારૂ, હવે તારી વાત કરીએ. લલિતપુરમાં તારો કોઇ નટીની સાથે પરિચય થયો. તેં એ છોકરી ઉપર પ્રેમ કરવા માંડયો અને તેને ખાતર તું તારા બાપની સાથે ઝગડો કરવા લાગ્યો. એથી એ છોકરી અને તારી વચ્ચે અંતર પાડવાના હેતુથી તારા બાપે તને અહીં મોકલી આપ્યો. હું પણ તને મારા પુત્રવત્ સમજું છું. જો હું નહોત તો આ મુંબઇ જેવા વિશાળ નગરમાં આજે તારી શી દશા હોત? તારે ઘરેઘર ભટકવું પડત અને આજે તારૂં જીવન સુખમાં વ્યતીત થાય છે તેને બદલે તું દુઃખી દુઃખી બની રહ્યો હોત, તેની કલ્પના કર! વળી મહારાજા મહેન્દ્રસેનના મનમાં તારે માટે સદ્‌ભાવ કોણે ઉત્પન્ન કર્યો? તું તારા બાપના જેવી ભૂલ નહિ કરે એવી તેમને કોણે ખાત્રી આપી? આ બધી બાબતનો તારે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

'આ કુલટા અહીં મુંબઇમાં આવી ન હતી ત્યાંસુધી બધું શાંતિથી ચાલતું હતું. પરંતુ તે અહીં આવી અને તેણે તને

પુનઃ પાશમાં સપડાવ્યો. તું તેના માયાવી સ્વરૂપમાં પુનઃ ભાન ભૂલી ગયો અને આજે તારો તેની સાથેનો સહવાસ એટલો બધો વધી ગયો છે તથા નિર્લજ્જતાની પરમાવધિએ પહોંચી ગયો છે કે તે માટે તને તો નહિ પણ મને શરમ થાય છે. આ હકીકત મહારાજા મહેન્દ્રસેનના કાનપર ન જાય તે માટે હું ખાસ તજવીજ રાખું છું. પરંતુ હવે મને લાગે છે કે એ હકીકત હું તેમનાથી છુપાવી શકું તેમ નથી. આ સ્થિતિ માટે તને શરમ લાગવી જોઇએ. વળી તારે શી કમીના છે? તારૂં સગપણ તારી પસંદગીની, ઉચ્ચ કુળની, સુંદર, ધનસંપન્ન કન્યાની સાથે થયું છે. તું આ શું કરી રહ્યો છે, તારા વર્ત્તનથી એ બાલિકાના હૃદયની શી દશા થશે, તેની પણ તને કલ્પના નથી આવતી? તારૂં આ કૃત્ય જોઇને તેનાં માતાપિતાને કેવું લાગશે? અને કેવળ તારા કલ્યાણને માટે હું દિવસ-રાત્રિ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું તેને તારા અત્યારના વર્ત્તનથી કેટલું દુઃખ થતું હશે, તેની તારા મનમા એકવાર પણ કલ્પના આવી છે ખરી? વિનય! વિનય! હું શું કહી રહ્યો છું અને તેં શું માંડયું છે તેનો વિચાર કર! તું તારા અત્યારના વર્તનને એકદમ બદલાવી નાંખ. જો આ હકીકત મહારાજા મહેન્દ્રસેનના જાણવામાં આવશે તો તેના ભાવી પરિણામ માટે તું જ જવાબદાર ગણાઇશ. હું તો તને સલાહ આપી શકું. પછી તો જેવી તારી મરજી–તું જાણે ને મહેન્દ્ર જાણે!'

'એ મહેન્દ્ર અને તેની સાથે તમે પણ પડો ઊંડા કુવામાં!' વિનય પગ પછાડી, જોરથી બોલ્યો. તેનો અવાજ તથા તેનું ઉન્મતપણું જોઇને રાવબહાદુર બિલકુલ હતાશ બની ગયો. વિનય આગળ બોલવા લાગ્યોઃ 'એ બુઢ્ઢાને તથા તમને એમ લાગતું હશે કે હું તો તમારો બંનેનો વેચાતો લીધેલો ગુલામ છું! અને મારૂં લગ્ન કરવામાં તમારો શો હેતુ છે તે હું નથી સમ-

જતો એમ ન માનતા. હું કાંઇ આંધળો નથી. તમે મારૂં કલ્યાણ કરવાના દેખાવ નીચે હું મહેન્દ્રસેનની ગાદીપર આવું તે પહેલાં તમારી ભત્રીજી સાથે મારૂં લગ્ન કરી દેવા માગો છો તે હું જાણું છું. તમારી જયાને અને તમને મારી જરાયે પરવા નથી, પણ મારી સાથે આવનારી જાગીર અને પદવીની તમને જરૂર છે. તમારી ઇચ્છા હશે તો હું એ જાગીર અને પદવી તમારી ભત્રીજીને આપવાને માટે તૈયાર છું–તેની સાથે લગ્ન કરવામાં મારો કશો વિરોધ નથી; પરંતુ હું મારો પ્રેમ છોડી શકું તેમ નથી.

'તમે મારા ઉપર આટલી બધી લાગણી રાખો છો તેમાં તમારો અંગત સ્વાર્થ છે. તમે તમારી ભત્રીજીનું મારી સાથે લગ્ન કરવા માગો છો, તેમાં તમારો પોતાનો સ્વાર્થ એ છે કે મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો આર્થિક સંબંધ ભવિષ્યમાં પણ તમારી સાથે ચાલુ રહે. એટલે પછી તમારી પેઢીને નુકસાન પહોંચવાની ભીતિ ન રહે. પરંતુ એ માટે હું તમને કશો દોષ દેતો નથી. મેં તમને મારો તથા મારા નામનો ઉપયોગ કરવા દીધો તેમાં મારી મોટી ભૂલ થઇ છે. પરંતુ હવે હું સમજ્યો છું. તમારી જયા જેવી અનેક છોકરીઓના સ્વરૂપ–સૌંદર્યને એકત્ર કર્યું હોય તોયે તે પ્રિયંવદાની તુલનામાં આવી શકે તેમ નથી. તમને બહાર મ્હોં બતાવતાં શરમ લાગતી હોવાનુ તમે કહો છો, પરંતુ મારા વર્ત્તન માટે તમારે શરમાવાની કશી જરૂર હોય એમ મને લાગતું નથી. વળી હું હવે મહારાજાનો હક્કદાર વારસ નક્કી થઈ ગયો છું એ તમે ભૂલી ગયા લાગો છો.'

'નાજી, એ શી રીતે ભૂલી શકાય, મહારાજ?' રાવબહાદુર ગુસ્સાપૂર્વક પરંતુ શાંત સ્વરે બોલ્યો: 'મને આશ્ચર્ય એ જ થાય છે કે મારા ઉદાત્ત વિચારના મિત્રનો છોકરો આટલો

બધો કૃતઘ્ન શી રીતે થયો ? વિનય ! આજસુધી મેં તને આશ્રય આપ્યો તેનો તેં મને આજે સારો બદલો આપ્યો ! વળી મારા જ મુખપર મારી ભત્રીજીની નિર્ભર્ત્સના ! કેટલો બેશરમ ! '

' મને તમે આટલા માટે જ બોલાવ્યો હતો ? '

' મૂગો રહે અને હું જે કહું તે સાંભળી લે. તારૂં આ કેટલું અધમ વર્તન ! એક નિમકહરામ કૂતરો પણ તારા કરતાં વિશેષ ઇમાનદાર હશે. તું કેટલો નીચ છે તેનો આજે મને પુરેપુરો ખ્યાલ આવી શકે છે. વળી તારા વ્યસનીપણાથી તો તોબા ! પહેલા નંબરનો દારૂડીયો, મોટો જુગારી, બદમાશ, રંડીબાજ, વિલાસી અને ઉપરથી વળી નિમકહરામ ! એક હલકટ—નાલાયક—કુલટા—'

' ખબરદાર, તેને મારા સાંભળતાં ગાળ દીધી છે તો ! એ હું સહન નહિ કરી શકું ! ' વિનય મિજાજ ખોઇને બોલ્યો.

' જરૂર ગાળ દઇશ. એ કુલટા, બદમાશ, અધમ, દુરાચારિણી સ્ત્રીના ફંદામાં તું ફસાયો છે. હું છેવટનું કહું છું. હજી પણ ચેત, વખત છે, મારા હાથમાંથી બાણ છૂટયું નથી. પરંતુ જો એક વાર આ હકીકત મહેન્દ્રસેનના કાનપર ગઇ તો પછી તેનું પરિણામ વિપરીત આવશે. '

' તમારા મહારાજાની કોને પરવા છે ? રાવબહાદુર ! તમે મને બ્હીક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો. તથાપિ મને લેશ પણ ભીતિ નથી, કારણ કે મહેન્દ્રસેનના મૃત્યુ પછી તેની જાગીરનો વારસ હું જ છું. મારી મરજીમાં આવે તેમ હું વર્તીશ અને મને પસંદ પડશે તે સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરીશ. તમારાથી થાય તે કરી લેજો, જરાએ ઓછા ઉતરશો નહિ ! જેમ જેમ

સાંભળી રહું છું તેમ તેમ વધુ ને વધુ ફ્રાસ્ટ જાઓ છો ! સાઠી બુદ્ધિ નાઠી તે આનું નામ !'

વિનયના આ શબ્દોથી રાવબહાદુરનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો: 'હરામખોર ! આટલા દિવસ મારું અન્ન ખાધું, મારી લાગવગથી લોકોમાં જાણીતો થયો, હવે દૂધ પાઈને ઉછેરેલા સાપની માફક મારી જ સામે થાય છે? ઠીક છે, હું પોતે જ મહેન્દ્રસેનને મળી તારો ઘાટ ઘડું છું. પછી હું જોઉં છું કે તારું કેટલુંક ચાલે છે? જા, ચાલ્યો જા અહીંથી !'

તંવગર ટોળી :

ડિટેકિટવ સાહિત્યમાં બદમાશોની કાવત્રાબાજી સામે ગુન્હાશોધનનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ અને કપરૂં છે તેનો નમુનો વાંચવા માટે આજે જ કીંમત રૂ. ૦–૮–૦ ગોકલી મંગાવો.

* * *

: :—લખો—: :

બહુરૂપી કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠીયાવાડ)

પ્રકરણ ૨૦મું

પ્રિયંવદાના આશકો

વિનય એ ખંડમાંથી મૂછોપર હાથ નાંખતો બહાર નિકળ્યો. બહારની ઠંડી હવા લાગવાથી તેનું સંતપ્ત થયેલું મગજ જરીક શાંત થયું. તે મનોગત બોલ્યો: 'આ ડોકરો મને મારી છબિલીથી દૂર કરાવવા માગે છે! હું જોઉં છું, તે શું કરે છે? અત્યારે તો અહીંથી પ્રિયંવદા પાસેજ જવું!'

બહાર તેની મોટર રાહ જોતી ઉભી હતી. તેણે શોફરને 'મનોરંજન થીએટર' તરફ મોટર હાંકવાની આજ્ઞા કરી.

'મનોરંજન થીએટર' પાસે એક બંગલામાં પ્રિયંવદા રહેતી હતી. મોટર તે બંગલા પાસે આવીને ઉભી રહી. વિનય બહાર નિકળ્યો અને બંગલામાં દાખલ થયો. બહાર સિપાઈ બેઠો હતો. તેણે ઉભા થઈ વિનયને નમન કર્યું. વિનય અંદર ગયો. ત્યાં એક ચૌદ-પંદર વર્ષની છોકરી-પ્રિયંવદાની વિદ્યાર્થિની પ્રિયંવદાના દિવાનખાનામાંથી પોતાના ખંડ તરફ જતી તેની દૃષ્ટિએ પડી. વિનયે તેના ગાલપર આંગળીઓ લગાવીને કહ્યું: 'કેમ છે, મંજુલા!' એમ બોલી તેણે મંજુલાને એક ચુંબન લીધું. મંજુલા હસતી હસતી પોતાના ખંડ તરફ ચાલી ગઈ. વિનયે પ્રિયંવદાના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

આ દિવાનખાનું ઉત્તમ પ્રકારે શૃંગારેલું હતું. સુંદર ટેબલો, ખુરસીઓ, કોચ, કાચનાં કબાટ વગેરે ઉમદા ફર્નિચર બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવ્યું હતું. જે સમયે વિનય ત્યાં ગયો તે વખતે પ્રિયંવદા ન્હાઈને એક બારી પાસે મખમલની ગાદીવાળા કોચપર બેસી પોતાના વાળ સૂકવતી હતી. તેણે આ વખતે

એક બારીક રેશમી શ્વેત સાડી ધારણ કરી હતી. વિનયને જોતાં જ તેનાં નેત્રોમાં આનંદનું તેજ ચમકવા લાગ્યું. તે તેની જગ્યાપરથી ઉઠી નહિ, પરંતુ એવી જ સ્થિતિમાં તેણે વિનયને આલિંગન આપવાને માટે પોતાના હાથ પસાર્યા. વિનય એ કોચ પાસે ગોઠણભર બેઠો અને પોતાના બન્ને હાથ પ્રિયં-વદાના શરીરની આસપાસ નાંખી તેણે એને ચુંબન કર્યું તથા તેની સામે આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોતો તે બોલ્યો :

' મારા પ્રાણ ! મારા ઉપરનો તારો આ પ્રેમ આવો જ કાયમ રહેશે ને ? ' વિનયને પ્રથમ પ્રથમ આ યુવતીની સાથે પરિચય પાડતાં સાવધ રહેવું પડયું હતું. પ્રથમ તે પોતાનું નામ તેને જણાવતાં સંકોચાતો હતો, કેમકે લલિતપુરમાં પોતાના જ નામનો મનુષ્ય તેની પ્રેમજાળમાં સપડાયો હતો. એટલે કદાચ એ નામનું પ્રિયંવદાને સ્મરણ થાય તો ? ધીમે ધીમે તેણે પ્રિયંવદાને તેના અગાઉના સ્નેહીઓના સંબંધમાં પ્રશ્નો કર્યા. પરંતુ સ્નેહીઓની યાદીમાં વિનયકુમાર દેસાઇનું નામ આવ્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ ' હું લલિતપુરમાં હતી તે વખતે એ નામનો મનુષ્ય મારા ઉપર પ્રેમ કરતો હતો એવું મને સ્મરણમાં નથી ' એ પ્રમાણે પણ તેણે જણાવ્યું; એટલે વિનયના જીવમાં જીવ આવ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે એ વિનય આ યુવતી ઉપર પ્રેમ કરતો હશે ખરો ? પરંતુ તેને આ સુંદરીની મુલાકાત દઇ નહિ હોય.

તે પ્રિયંવદાને પોતાના બાહુપાશમાં ધરીને થોડી વાર તેની સામે જોઇ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો : ' આજે તારૂં વદન ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? મને અહીં આવતાં મોડું થયું એટલે તને ચિંતા થતી હશે ! પેલા ડોકરાએ આજે મને વધુ વખત રોકી રાખ્યો એટલે મને વાર થઇ. '

'શું! આજે રાવબહાદુર પાસે આપને એવું શું કામ હતું? પૈસાની ભાંજગડ હતી?'

'ના, એ બુઢ્ઢાએ તારા સંબંધે મને ઉપદેશ આપવાને માટે પોતાની પાસે બોલાવ્યો હતો.'

'મારા વિષયમાં! અને તે પણ ઉપદેશ આપવાને?'

'હા, એ વૃદ્ધ વાંદરની એવી સલાહ છે કે મારે તારી સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવો.'

'એ મૂઆની આંખમાં હું એટલી બધી ખુંચુ છું? પણ તેનું કારણ શું?'

'તેની ભત્રિજીની સાથે મારૂં લગ્ન કરી નાંખવાનો તેનો ઈરાદો છે.'

'તેની ભત્રિજી સાથે! પછી તમે શો જવાબ આપ્યો?'

'મેં! હું બીજો શો જવાબ આપવાનો હતો?' વિનય ઉઠીને કોચ ઉપર બેઠો અને પ્રિયંવદાને પોતાના હૃદયસરસી ચાંપીને બોલ્યો: 'રાવબહાદુર જેવા એક નહિ ને તેર જણા આવે તોપણ તેઓ મારી આ પ્રાણાધિકાથી મને છૂટો કરી શકે તેમ નથી.'

'આ તમે સાચું કહો છો? તમારો મારા ઉપર એટલો બધો પ્રેમ છે?'

'પ્રેમ! અરે હું તો તારી–મારી હૃદયદેવી પ્રિયંવદાની પૂજા કરૂં છું, પૂજા! આજે મેં તારે માટે શી વ્યવસ્થા કરી છે તેની તને ખબર છે? તું આવા ભાડુતી મકાનમાં રહે છે તે મને રૂચતું નથી. મારા આ ગુલાબ માટે આજે મેં એક સુંદર બંગલો વેચાતો લીધો છે, પણ મારા આ કાર્યનો તું મને શો બદલો આપીશ?'

'બદલો ! જ્યાં મારો આ દેહ જ આપના ચરણે ધર્યો છે ત્યાં બદલાની વાત જ શી ?' પ્રિયંવદા પોતાનું મુખ તેના મુખ પાસે લઇ જઇને બોલી : 'પણ તમારા પેલા બુઢ્ઢા દાદાજી પાસે સારી મીલકત હશે, ખરૂં ?'

'હા, નહિ નહિ તોયે ત્રીશ-ચાલીશ લાખની રોકડ જ હશે.'

'એમ ! પણ એવા કંજુસ પાસે એટલી મોટી રકમ ભગવાન શું કામ રહેવા દેતો હશે ? જો તમારી પાસે એ રકમ હોત તો કેવી મજા પડત ? એક મોતીની માળાની મારી ઇચ્છા છે. તે હું તમારી પાસેથી મેળવી શકત ને ?'

'અરે, મોતીની માળાની શી વિશાત છે ? તું કહે તો એક નહિ ને એકવીશ માળાઓ લાવીને હાજર કરૂં.'

'મારે એકવીશ માળાઓ નથી જોઇતી, એક જ બસ છે. ગઇ કાલે પેલો સુખાનંદ ઝવેરી માળાઓ લઇને આવ્યો હતો, તેમાંની એક માળા મને પસંદ પડી હતી; પરંતુ તેની કીમત આશરે દશ હજારની હશે.'

'આજે જ તે માળા તને લાવી આપીશ. તું હવે થોડો સમય ધીરજ ધર. મારા દાદાજી અતિ વૃદ્ધ થઇ ગયા છે. તે હવે થોડા સમયમાં જ આ દુનિયાપરથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવશે. પછી તો તેની જાગીર અને મીલકત તમામ મારા કબજામાં આવશે, એટલે બસ પૈસા જ પૈસા ! અને પછી તો હું મહારાજા બની જવાનો !'

'તમે મહારાજા થશો એટલે તો પછી આ ગરીબ દાસીનું સ્મરણ પણ નહિ રહે. એ વખતે તો મારા જેવી એક નહિ ને એકવીશ આપના ચરણમાં પડવાને આવશે.'

'વાહ ! આ તું શું બોલે છે ? મારી મધુરી પ્રિયંવદાને હું આ જીવનમાં તો કોઇ પણ છોડવાનો નથી. હું મહા-

રાજા બનીશ એટલે તું મહારાણી થઇશ.' એમ કહીને વિનયે પુનઃ એક વાર પ્રિયંવદાને ચુંબન લીધું.

'શું! હું મહારાણી થઇશ?'

'હા, મારી ધર્મપત્ની–મારી રાણી–મારી મહારાણી!'

* * *

તે જ દિવસે સ્હાંજે રાવબહાદુર અને ચંદ્રસેનની મુલાકાત થઇ. રાવબહાદુરનો ક્રોધ હજી પણ શાંત થયો ન હતો.

'રાવબહાદુર! આજે તમારો ચ્હેરો આટલો બધો ક્રૂર કેમ દેખાય છે?'

'તમે ઠીક પ્રશ્ન કર્યો. આજે મારે તમને ઘણી વાતો કરવાની છે. તેમાંયે વિનયકુમારે આજે મારા પ્રત્યે જે વર્ત્તન ચલાવ્યું છે એ સાંભળતાં તો તમારા આશ્ચર્યનો પાર નહિ રહે. દૂધ પાઇને ઉછેરેલો સર્પ દૂધ પાનારને જ ડંખે છે એ કહેવત કાંઇ ખોટી નથી. મેં તેને મારી પાસે બોલાવી સદુપદેશ આપ્યો, તેના બદલામાં તો તેણે મને કંઇ કંઇ શબ્દો સંભળાવ્યા! તેણે મારૂં અપમાન કર્યું તેનું મને બહુ દુઃખ થતું નથી, પરંતુ મારી ભત્રિજી પ્રત્યેના તેના વર્ત્તનથી મારૂં હૃદય વિદીર્ણ બની જાય છે. મારી ભત્રિજીનું સગપણ તેની સાથે થયાનું લોકોમાં જાહેર થયું છે. એ સગપણ તૂટે એ જયાને માટે પણ નામોશીભરેલું તો ખરૂં જ ને! આ છોકરો મહારાજા મહેન્દ્રસેનની ગાદીપર આવશે અને પછી પોતાની સાથે એક જ ગાદીપર પેલી વેશ્યાને બેસાડશે! આ સર્વ બિલકુલ અસહ્ય છે. તેને અટકાવવાની તમને કશી યુક્તિ સૂજે છે ખરી?'

'વાત વધી ગઇ લાગે છે. આ નટી હજી બીજું એકાદ વર્ષ અહીં આવી ન હોત તો સારૂં હતું. પરંતુ રાવબહાદુર!

આ વાર્તા મહેન્દ્રને જણાવવાની તમે તજવીજ કરી છે ખરી ?'

'એમ કરવામાં કશો લાભ નથી; અને આ છોકરો મહેન્દ્ર-સેનને પણ ગાંઠે તેવો નથી. મેં શું કરવાનો ઇરાદો કર્યો છે એ હું તમને જણાવું છું. મેં એ સ્ત્રીની મુલાકાત લેવાનો અને તેને વિનતિ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે. મને લાગે છે કે એ એટલી બધી નિર્દય નહિ હોય. તેને આ સર્વ હકીકત જણાવ્યાથી જો તેનું હૃદય દ્રવિભૂત થશે તો ઠીક છે; નહિ તો પછી છેવટે તેને સુવર્ણની લાલચ બતાવ્યાથી તે જરૂર મારી વાતનો સ્વીકાર કર્યા વગર રહેશે નહિ.'

'ઠીક છે. પ્રયત્ન કરી જૂઓ.'

રાત્રે રાવબહાદુરે આ વિનયના સબંધમાં પૂર્ણ વિચાર કરી જોયો. બીજે દિવસે તે પ્રિયંવદાને બંગલે ગયા. તેમણે પોતાના આગમનની વરધી પ્રિયંવદાને આપવાની દ્વારપર બેઠેલા એક પઠાણને આજ્ઞા કરી.

'રાવબહાદુર હરસુખરાય !' પઠાણે રાવબહાદુરના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો, એ સાંભળીને પ્રિયંવદા મનમાં બબડી: 'પેલો બુઢ્ઢો આવ્યો લાગે છે. વિનય કહેતો હતો કે આ ડોકરો લક્ષાધિપતિ છે. વારૂ, રંભા! મારી પેલી જાપાની સાડી લાવ તો. પઠાણ ! એ ગૃહસ્થને દિવાનખાનામાં બેસાડો !'

થોડી વારે પ્રિયંવદા નવીન સાડી ધારણ કરીને દિવાનખાનામાં આવી. આવતાંની સાથે જ તેણે કટાક્ષથી આ વૃદ્ધને પણ વિહ્વળ બનાવી દીધો.

'રાવબહાદુર ! આપને થોડીવાર બેસી રહેવું પડયું તે માટે ક્ષમા માગું છું. આપ વિનયકુમારના સાચા શુભેચ્છક અને મિત્ર

છો એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આપના જેવા ઉદાર અને લાગણીવાળા સ્નેહી મળવા મુશ્કેલ છે એવું તે કહેતા હતા. એ સાંભળીને મને વિનયકુમારની ઇર્ષ્યા થતી હતી અને મને પણ એવો સ્નેહી મળ્યો હોત તો કેવું સારૂં, એમ થતું હતું.'

'હું તેનો મિત્ર હતો ખરો, પરંતુ બે દિવસ પહેલાં તેણે મારૂં નિરર્થક અપમાન કરેલું હોવાથી મારૂં મન બદલાઇ ગયું.'

'શું ? તેણે તમારૂં અપમાન કર્યું ? મોટો કૃતઘ્ન મનુષ્ય લાગે છે. પણ એ એવું સાહસ જ શી રીતે કરી શક્યો ?'

'શી રીતે કરી શક્યો ? પ્રિયંવદાબાઇ ! તમને શું કહું ? અને કેવી રીતે કહું ?' રાવબહાદુર બોલ્યા અને તેમણે તમામ વાર્ત્તા ખૂબ મીલાવીને કહી સંભળાવી. છેવટે તેમણે એવું પણ જણાવ્યું કે 'જો તમે તેની સાથે સંબંધ રાખશો તો તે મહેન્દ્રસેનને બિલકુલ પસંદ પડશે નહિ, કદાચ મહેન્દ્રસેનના મૃત્યુ પછી એ છોકરો તમને પોતાની સાથે પોતાના રાજમહેલમાં લઇ જશે, તો પણ ત્યાં કોઇ તમારી સામે માનદૃષ્ટિથી જોશે નહિ, તેના સંબંધીઓ તમારો તિરસ્કાર કરશે અને સદા કદાચિત્ એ છોકરાનું બીજી કોઇ સ્ત્રી તરફ આકર્ષણ થયું તો તે તમારા જેવી સુસ્વરૂપા સુંદરીનો ત્યાગ કરીને બીજીને વળગશે.'

પ્રિયંવદા રાવબહાદુરનું આ ભાષણ સાંભળતી વખતે તેના ચહેરાપર થતા મનોવિકારનું નિરીક્ષણ કરી રહી હતી. આ શબ્દો પોતાની પાસે ઉચ્ચારવામાં રાવબહાદુરનો હેતુ શો છે અને પોતાનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે આવા મિઠા અને દિલસોજીભર્યા શબ્દો તે શા માટે કહે છે, તેનો વિચાર તેણે કરી જોયો. વળી તે જોઇ શકતી હતી કે પોતાની સામે જોઇને વાત કરતાં રાવબહાદુરના ચહેરાનો રંગ બદલાતો હતો. એથી તેણે

પોતાના સર્વ સૌંદર્યનો મારો રાવબહાદુર પર ચલાવ્યો. તે બોલી : 'રાવબહાદુર ! શું હું એટલી બધી સુંદર છું ?'

'આ પ્રશ્ન જ કેવો ? તમારા જેવી સુંદરી મેં આજસુધીમાં કદિ પણ જોઈ નથી.'

'તો પછી વિનય જેવા મોજીલા યુવકો મારી પાછળ ગાંડા બને તેમાં મારો શો દોષ વારૂ ?'

'ના, એમાં હું તમારો દોષ બિલકુલ માનતો નથી. તમારૂં સૌંદર્ય યુવાન કે વૃદ્ધ કોઈને પણ મુગ્ધ બનાવે એ સ્વાભાવિક છે.' હરસુખરાયે પોતે પણ તેના સૌંદર્યમાં મુગ્ધ બનેલો હોવાનું આડકતરૂં સૂચન કર્યું.

'વારૂ, આ લ્યો ત્યારે.' એમ કહીને પ્રિયંવદાએ પાનબીડી આપી. તે આપતાં રાવબહાદુરને તેના હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી શરીરમાં વિદ્યુત્‌સંચાર થયો હોય એમ લાગ્યું. તેના મનમાં એક એવો વિચાર પણ આવ્યો કે 'જો આ છોકરીને હું મારા કબજામાં લઉં તો બધું બરાબર થઈ જાય.'

'શું કહો છો ? તમે કાંઈક બોલ્યા, રાવબહાદુર !'

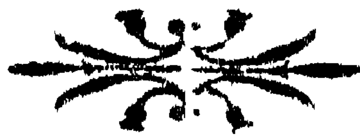
'ના, હું તો વિચાર કરતો હતો.'

'રાવબહાદુર ! તમારી આ નેકટાઈ આવી વિખરાયેલી કેમ છે ? લાવો, હું બરાબર કરી આપું.'

હરસુખરાયે ના પાડવા છતાંયે તેણે નેકટાઈ હાથમાં લીધી. તે રાવબહાદુરના મુખ સામે કામપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી હતી. રાવબહાદુર પણ આ સુંદરીના સ્પર્શથી કામવિહ્વળ બન્યા, તેમણે પ્રિયંવદાને પોતાના બાહુપાશમાં ધરી અને ઉપરાઉપરી ચુંબનોથી અંકિત કરી.

તુરત જ પ્રિયંવદાએ તેમની પાસે મોતીની માળાની માગણી કરી અને રાવબહાદુરે પણ તે મોકલી આપવાનું વચન આપ્યું.

રાવબહાદુર આ નાટકી, અધમાચરણી યુવતીને ધમકાવવાને માટે આવ્યા હતા, તેને બદલે તેના દાસ બનીને ચાલ્યા ગયા. તેમને લાગ્યું કે કદાચ આની પાછળ મને દશ—પંદર હજારનું ખર્ચ થશે; પણ પેલા વિનયનો હવે આની સાથે સંબંધ નહિ રહે, મારી જયા સાથે તેનું લગ્ન થશે અને જયા મહારાણી બનશે. આવા સ્વાર્થપૂર્ણ વિચારોથી આનંદમગ્ન થતા તે પોતાના મકાનપર ગયા.

પ્રકરણ ૨૧મું

અપરિચિત રોગીની પરીક્ષા

આ. પ્રિયંવદા તથા તેની પાછળ લાગેલા પેલા વૃદ્ધ અને તરૂણ બંને આશકોને મુંબઇ જેવા ધમાલવાળા સ્થળમાં રાખી, આપણે હવે પેલા અજાણ્યા રોગી પાસે લલિતપુર જઇએ.

ડૉ. અરવિંદને ઘેર એટલે શંકરપ્રસાદને બંગલે બીજા માળા પર એક ખંડમાં શાળા બેસતી હતી. તે શાળામાં શિક્ષક ધીરજલાલ અને વિદ્યાર્થી આપણો અપરિચિત રોગી હતો.

આ રોગીની બુદ્ધિમત્તા કોઇ પણ કારણસર દબાઇ ગયેલી દેખાતી હતી. તેની સામે જોતાં તે સશક્ત, બરાવદાર અને ગૌર વર્ણનો દેખાતો હતો. તેનું કપાળ ભવ્ય તથા નેત્રો પાણીદાર હતાં. જો તે અરવિંદ કિંવા શંકરપ્રસાદની પાસે બેઠો હોય તો અજાણ્યા મનુષ્યને તેના દેખાવપરથી તેની બુદ્ધિ કુંઠિત થઇ ગઇ હશે એમ લાગે નહિ. તથાપિ બિલકુલ સાદી વાત પણ તે સમજી શકતો ન હતો. એથી અરવિંદે તેને શરૂઆતથી જ તમામ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાને માટે ધીરજલાલની ગોઠવણ કરી હતી. ધીરજલાલ પણ પોતાનું કર્તવ્ય અતિ કુશળતાપૂર્વક બજાવતો હતો. રોજ સવારે તે પોતાના વિદ્યાર્થીને લઇને બેસતો અને તેને શિક્ષણ આપતો હતો, પરંતુ એ શિક્ષણની કશી પણ ખાસ અસર થતી નહિ.

અત્યારે ધીરજલાલ આ અપરિચિત રોગીને બેરજો એટલે શું તેનું શિક્ષણ આપતો હતો. તેણે કહ્યું: ‘ આનો અર્થ તમારા સમજવામાં આવ્યો હશે ? ’

‘ તમારા નહિ પણ મારા સમજવામાં આવ્યો છે. ’ અપરિચિત રોગીએ જવાબ આપ્યો

'આ વસ્તુ અગાઉ તમારા જોવામાં આવી હતી?' ધીરજલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

'અગાઉ! અગાઉ વળી ક્યારે! આ વસ્તુ મેં અગાઉ જોઇ હોય એવો તમને ખ્યાલ છે?'

આ વખતે અરવિંદ એ ખંડનું દ્વાર ખોલીને અંદર આવ્યો અને બોલ્યોઃ 'કેમ ધીરજલાલ! તમારો વિદ્યાર્થી કેમ ચાલે છે!'

'તેની પ્રગતિ ઠીક થતી જાય છે, ડોકટર! તેની બુદ્ધિ રોજ નવીન કલ્પના ગ્રહણ કરવાને માટે ઉત્સુક રહે છે. એક વખત કોઇ બાબત હું તેને શીખવું તો પછી એ બાબત તે મને પણ શીખવી શકે છે. પરંતુ અગાઉ કદિ એ તેના જાણવામાં કે જોવામાં આવેલ છે કે કેમ, એવો પ્રશ્ન થતાં તેનો તે જવાબ આપી શકતો નથી અને મુંઝાય છે.'

'એકદમ તેને આગલી બાબતનું સ્મરણ શી રીતે થાય?' અરવિંદે કહ્યું. પછી તે અપરિચિત રોગી તરફ ફરીને બોલ્યોઃ 'કેમ છો મહાશય?'

અપરિચિત રોગી ડોકટર તરફ ફર્યો અને સ્નેહપૂર્ણ નેત્રોથી જોવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યોઃ 'મારી તબિયત તો સારી છે. હું હુશિયાર વિદ્યાર્થી છું એવું તમને લાગે છે ખરૂં?'

ડોકટર તેની પાસે બેઠો અને માયાળુ દૃષ્ટિથી તેની સામે જોતો બોલ્યોઃ 'બેશક, તમે હુશિયાર વિદ્યાર્થી નથી એમ કોણ કહી શકે?'

'મને લાગે છે કે હું શીખી શકીશ.'

'હમણાં આ પુસ્તક બાજુએ મૂકો અને થોડી વાર મારી સાથે વાતો કરો.' આજે અરવિંદે આ અપરિચિતની સ્મૃતિને પુનઃ પૂર્વપદ ઉપર લાવવાને માટે એક મોટો પ્રયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. તે હસતો હસતો અપરિચિતની સામે જોઇને બોલ્યોઃ 'તમને અહીં આવ્યાને કેટલા દિવસ થયા?'

'કેટલા દિવસ થયા ?' અપરિચિતને જે પ્રશ્ન સમજાતો ન હતો તેનો તે પુનઃ ઉચ્ચાર કરતો હતોઃ 'કેટલા દિવસ ! એટલે તે પહેલાં હું ક્યાંય હતો કે શું ?'

'કાં ! તમે ઘેરથી બહાર નિકળ્યા તેની માહિતી તો તમને હશે જ. તમે રોજ ગાડીમાં બહાર જતા, ખરૂં ?'

'હા, રોજ જતો–કેવી મજા હતી. પણ–પણ હું શું કહેતો હતો ?' તેની સ્મૃતિ તુરત જ કુંઠિત બની ગઈ.

'વારૂ, તમે કોણ છો એ તમારા જાણવામાં છે ખરૂં ?' આ પ્રશ્ન તેને સો વાર પૂછાયો હશે. પરંતુ તેનો એક વખત પણ જવાબ મળ્યો ન હતો.

આ વખતે પણ તે બોલ્યોઃ 'હું કોણ ? હા, હું જાણું છું કે આ હું પોતે જ છું.'

'પરંતુ તમારૂં નામ શું ? એ તમે જાણો છો ?'

'નામ ? મારૂં નામ ! મારૂં નામ જ છે જ નહિ. ધીરજલાલ ! તમે મને મારૂં નામ શીખવશો ને !'

'ધીરજલાલ ! તમે આને એનું નામ શીખવજો.' એમ કહી અરવિંદ અપરિચિતને ઉદ્દેશીને બોલ્યોઃ 'તમે મારી સામે લક્ષ આપો અને હું જે કહું તે સાંભળો. અગાઉ તમે સાંભળ્યું ન હોય એવું હું તમને કહેવાનો છું. પરંતુ હું તમને પૂછું છું કે અહીં તમે કેવી રીતે આવી ચડયા, એ વિષયમાં તમને કેમ આશ્ચર્ય થતું નથી ? તમારા જેવો મોટો, મારા કરતાંયે ઉંચો મનુષ્ય એક ન્હાના છોકરાની માફક અહીં ધીરજલાલની પાસે શીખવાને માટે બેસે, એ તમને કેમ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી ?'

'કેમ ! અહીં મારે રહેવું યોગ્ય નથી એવું તમને લાગે છે ? એમ હોય તો હું અહીંથી જઈશ.'

'પણ ક્યાં જશો ?'

'ક્યાં જઇશ એ તો હું પણ જાણતો નથી. પરંતુ મારે શીખવાનું બધું હું શીખી ગયો છું એમ તમને લાગતું હોય તો પછી હું ગમે ત્યાં ચાલ્યો જઇશ.'

'તમે હજી પૂરું શીખ્યા નથી. પરંતુ તમે કોણ છો, એ સંબંધમાં કદિ પણ તમારા મગજમાં વિચાર નથી આવ્યો ? તમારા મિત્રોને મળવાની તમને ઇચ્છા નથી થતી ?'

'મારા મિત્રો ? એ તો મને રોજ મળે છે. અહીં જેઓ છે તેઓ સર્વ મારા મિત્ર જ છે. નહિ વારુ ?'

'અહીં જે રહે છે તે સર્વ તમારા મિત્રો છે ખરા, પરંતુ અહીંથી દૂર અન્ય સ્થળે કોઇ તમારા મિત્રો નથી ? કોઇ અન્ય સ્થળે એકાદી વ્યક્તિ ઉપર તમારો પ્રેમ હોય એમ તમને નથી લાગતું ?'

'કોઇ એકાદી વ્યક્તિપર મારો પ્રેમ ! હું તમારો આ પ્રશ્ન સમજી શકતો નથી.'

'જેને જોવાથી તમારા મનનું સમાધાન થાય એવા કોઇ મનુષ્યનું તમને સ્મરણ નથી ?'

'એટલે ! અત્યારે જે મનુષ્યોની મને માહિતી છે એ કરતાં વધારે મનુષ્યો મારી ઓળખાણના છે ખરા ? રહો, મને વિચાર કરવા દો.'

તે બંને હાથવડે પોતાનું મસ્તક દબાવીને વિચાર કરવા લાગ્યો. અરવિંદને લાગ્યું કે આના મસ્તકમાં કાંઇક પણ ચલવિચલ શરૂ થઇ છે ખરી. તેનું મગજ કાયમને માટે બધિર થયું લાગતું નથી. તેની બુદ્ધિપ્રભા જીવંત છે એમ માનવાને કારણ છે. તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:—

'તમે અહીં ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યા એ તમારા જાણવામાં છે ?'

'કેમ વારુ ! હું મોટરમાં આવ્યો હતો.'

'પરંતુ અહીં શા માટે આવ્યા ?'

'આ મારૂં ઘર હોવાથી અહીં આવ્યો' રોગીએ જવાબ આપ્યો. કારણ કે ધીરજલાલે તેને શીખવ્યું હતું કે જે મનુષ્ય જ્યાં રહેતો હોય તે મનુષ્યનું એ ઘર કહેવાય.

'હા, આ તમારૂં ઘર છે ખરૂં, પરંતુ એ તો હમણાં થયું, અગાઉ ન હતું. અહીં તમે આવ્યા તે પહેલાં તમારૂં ઘર કયાં હતું ?'

અપરિચિત રોગી અરવિંદ સામે જોઇ રહ્યો. અગાઉ કોઇ બીજા સ્થળે પોતાનું ઘર હતું એ કલ્પના તેને આશ્ચર્ય ઉપજાવતી હતી.

'આમ જૂઓ, હું કહું છું તે સાંભળો. મારા તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપો. એક દિવસ તમે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં અમને મળી આવ્યા હતા. તમારા મસ્તકપર પુષ્કળ માર પડવાથી તમે બેશુદ્ધ થઇ ગયેલા હોવા જોઇએ. સમજાય છે ને ?'

'શું ! હું અહીં બેશુદ્ધ પડયો હતો એમ કહો છો ?'

'અહીં નહિ, અગાઉ કોઇ બીજે સ્થળે.' ધીરજલાલે કહ્યું: 'ડોકટર અરવિંદભાઇના શબ્દો તરફ લક્ષ આપો.'

એ અપરિચિત રોગીનાં અર્થશૂન્ય નેત્રો પુનઃ અરવિંદ તરફ વળ્યાં. અરવિંદ પણ ગુંચવાડામાં પડી ગયો. તે ઉઠયો અને આ ખંડમાં આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. પછી તે અપરિચિતની સામે જોઇને બોલ્યો: 'તમે બેશુદ્ધ પડેલા અમને મળી આવ્યા હતા. પરંતુ બેશુદ્ધ પડવું એટલે શું એ તમે જાણો છો ?'

'આપણે ઉંઘતા હોઇએ એવી સ્થિતિને બેશુદ્ધિમાં હોવાનું ધીરજલાલે મને કહ્યું હતું.'

'સ્મરણશક્તિ તો તીવ્ર અને સાબુત છે.' અરવિંદ મનોગત બોલ્યો: 'પરંતુ તેની દોરી પૂર્વની સ્મરણશક્તિની સાથે કેવી રીતે જોડી દેવી એ જ પ્રશ્ન છે.' પછી તેણે અપરિચિત

તરફ ફરીને કહ્યું: 'હા, તમે તે સમયે નિદ્રિત અવસ્થામાં હતા એ વાત સાચી છે. પરંતુ તમે ક્યાંથી આવ્યા અને તમને કેવી રીતે તથા કોના તરફથી ઇજા થઇ તેનું કોઇને કશું જ્ઞાન નથી. તમે કોણ છો અને અહીંના જ વતની છો કે કેમ તેની શોધ કરવાને માટે અમે અમારાથી બનતું કર્યું. પરંતુ કશો પત્તો મળી શક્યો નહિ. માત્ર તમે પહેરેલાં વસ્ત્રો આ ગામ-માંથી વેચાતાં લીધેલાં હોવાં જોઇએ એવી અમને બાતમી મળી.. અત્યારે તમે પહેર્યાં છે તે નહિ, બીજાં વસ્ત્રો છે. ધીરજલાલ! જાઓ, નાનો કોટ અને બીજાં કપડાં લઇ આવો તો.'

ધીરજલાલ તે કપડાં લાવ્યો. એ જોતાં જ અપરિચિત બોલ્યો: 'હા–હા, એ મારાં જ વસ્ત્રો છે. ગઇ કાલે જ મેં પહેર્યાં હતાં.'

'પરંતુ આ તમે ક્યાંથી વેચાતાં લીધાં હતાં એ તમને યાદ છે?'

'આ વસ્ત્રો ખરીદવાને માટે તમે મને લઇ ગયા હતા?'

'ના, અત્યારે તમારા શરીરપર જે કપડાં છે તે ખરીદવાને માટે તમને સાથે તેડી ગયો હતો. પરંતુ આ કપડાં તો તમે પોતે જ લેવાને માટે ગયા હતા. કાંઇ યાદ આવે છે?'

અપરિચિત રોગી મુંઝાયા સરખો લાગ્યો. પોતાના જીવનના તમામ દિવસો અત્યારની જેવી જ સ્થિતિમાં ગયા નથી, એવો અસ્પષ્ટ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. છેવટે તે મુંઝાઇને બોલ્યો: 'મને-મને કશું યાદ આવતું નથી.'

'ત્યારે શું તમારા ગત જીવનનો કશો પ્રસંગ તમને યાદ આવતો નથી? કોઇ એકાદો મિત્ર, ક્યાં રહેતા હતા તે સ્થળ-એ કશાનું યે સ્મરણ નથી?'

'ના, એ કશાનું સ્મરણ નથી. પણ મને લાગે છે કે તમે મને ઓળખતા હતા.'

'ના, તે દિવસે તમે અમને મળી આવ્યા તે પહેલાં તમારો મને બિલકુલ પરિચય ન હતો.'

બાપડો અપરિચિત રોગી અરવિંદ તરફ નિર્વિકાર મુદ્રાથી જોવા લાગ્યો. ડોકટર જે કહેતો હતો તેનું તે સ્પષ્ટિકરણ કરી શકતો નહિ. તે બેઠો હતો ત્યાંથી ઉઠયો અને ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તે એકાએક અટકી ગયો. તેની ભ્રુકુટી સ્હેજ વક્ર થઇ હતી. તેના અંતઃકરણમાં કોઇ વિચારોનું ગમન.ગમન જોરપૂર્વક થતું હોય એમ લાગતું હતું. તે અરવિંદ તરફ એવી ભીષણ મુદ્રાથી જોઇ રહ્યો કે અરવિંદ પણ તે જોઇને કમ્પી ગયો.

રોગી બોલ્યો: ' જ્યારે મારો તમને પરિચય નથી, ત્યારે તમે કોણ છો ? હું કોણ છું ? આ ધીરજલાલ કોણ છે ? ના, એ તો મારા મિત્ર છે.'

' આવો, અહીં બેસો, શાંત થાઓ.' એમ કહી અરવિંદ ધીરજલાલને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: ' અત્યારે આટલું બસ છે. તેને આજે આખો દિવસ વિશ્રાંતિ લેવા દેજો. રાત્રે આપણે જે પ્રયોગ કરવાનો છે તે કરીશું.'

શું ! આજે રાત્રિએ.'

' હા બરાબર મધ્ય રાત્રિએ.'

પ્રકરણ ૨૨મું

રાજમાર્ગ પર

પછી અરવિંદ ત્યાંથી બહાર પડયો. તે આખો દિવસ ધીરજલાલે પોતાના વિદ્યાર્થીને શીખવવાની તકલીફ લીધી નહિ. અરવિંદના શબ્દો અપરિચિતના કાનમાં ઘુમી રહ્યા હતા. ધીરજલાલે આજસુધી શિક્ષણ આપીને જાગૃત કરેલી વિચારશક્તિ તથા આજે અરવિંદે તેને આપેલી ચેતનાથી રોગીના મગજમાં આજે એક જ પ્રશ્નના સંબંધમાં વિચારોનું રમખાણ મચી રહ્યું હતું. પોતે કોણ છે, આ બધાને પોતાના સંબંધમાં કશી માહિતી ન હોવાનું શું કારણ? એ જ વિચાર તેને સંતાપી રહ્યો હતો. ધીરજલાલને આજ અપરિચિતને શીખવવાનું કામ ન હતું, છતાં પણ તે આ રોગી તરફ એકસરખી દૃષ્ટિ રાખી રહ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે રોગીના ચહેરાપર પ્રકટ થતા ભાવપરથી તેને તેના પૂર્વજીવનનું સ્મરણ થતું હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ તુરત જ તે પુનઃ હતાશ બની જતો. કેટલોક સમય આ સ્થિતિ રહ્યા બાદ છેવટે તે થાકી ગયો અને બિછાનાપર જઇને પડયો. શ્રમને લીધે તેને તુરત નિદ્રા આવી ગઇ.

'કેમ અરવિન્દ! કાંઇ આશા જેવું લાગે છે?' ઇન્દુમતીએ પૂછયું: 'કશી પ્રગતિ થયેલી લાગે છે ખરી?'

'હા, દરેક દિવસે એક પગલું આગળ વધે છે. મેં તેને તમામ હકીકત કહી છે અને અગાઉ તેનું રહેવાનું સ્થળ નક્કી કર્યું હતું, તેના મિત્રો કોણ હતા, અગાઉ તે કોઇને ઓળખતો હતો કે નહિ, એ વિષેના વિચારો તેના મનમાં જોરથી ભરી દીધા છે. વળી આજ રાત્રે મારો પ્રયોગ પણ તેના ઉપર અજમાવવા માગું છું.'

'આજે રાત્રે તેં શો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે?'

'એ પ્રયોગ એવો વિચિત્ર છે કે મારા ધંધાવાળો કોઇ પણ માણસ તે જાણીને તેનો વિરોધ કર્યા સિવાય રહે નહિ. જો કે તમને કહેવાથી પણ લાભ નથી, છતાં હું તમને જણાવીશ. માત્ર એ તમે અત્યંત ગુપ્ત રાખજો.'

'એ બાપડાની મને અત્યંત દયા આવે છે. જો તેનું લગ્ન થયું હશે તો તેની સ્ત્રી બિચારી તેને માટે ચિન્તા કરતી, અશ્રુ સારતી હશે. બિચારાને તમારા પ્રયોગથી લાભ થાય તો સારૂં.'

'તે મને જે સ્થળેથી મળી આવ્યો હતો એ જ સ્થળે આજે રાત્રિએ હું તેને લઇ જઇશ. એ સ્થળ તેની દૃષ્ટિએ પડવાથી તેના મનમાં કશો વિચાર આવે છે કે નહિ તે જાણવાની જરૂર છે.'

'એવો પ્રયોગ કરવાથી શો લાભ થઇ શકે તેમ છે એ મારા સમજવામાં આવતું નથી.' ઇન્દુમતીએ કહ્યું.

'હું ધારૂં છું કે ત્યાં જવાથી તેને કશુંક યાદ આવશે એથી તેની પૂર્વની સ્મરણશક્તિ જાગૃત થવાનો સંભવ છે.'

'હા સુવર્ણકુમારીનું એ અનુમાન સાચું છે.' અરવિન્દે જણાવ્યું: 'આ એક ચાન્સ છે અને તેનો લાભ લેવાની મારી ઇચ્છા છે.'

એ પ્રમાણે સંભાષણ થયા પછી અરવિન્દ પોતાના ઉદ્યોગે લાગ્યો. બે-ત્રણ ગરીબ રોગીઓના મકાને જઇ તેમની તબીયત જોઇ આવ્યો, દવાખાનામાં આવી પોતાનો નિત્યક્રમ પૂરો કર્યો અને પછી તે પોતાના પરિચિત એક વૃદ્ધ ડોકટર પાસે ગયો. આ ડોકટરની સાથે થયેલા સંભાષણમાં અપરિચિત રોગી ઉપર કરવાના પ્રયોગનો પ્રસંગ નિકળ્યો. અરવિન્દે તેને પોતાના પ્રયોગની સર્વ વિગત ટુંકામાં જણાવી. તે સાંભળીને વૃદ્ધ ડોકટરે કહ્યું :-

'તમારા પ્રયોગની ઉત્તમતા વિષે શંકા છે નહિ. સારી સશક્ત અવસ્થામાં જે જગ્યાએ ગુન્હો કર્યો હોય તે જ

જ્યાએ બેશુદ્ધ થઈને પડેલા અને પછી પાછળનું કશું સ્મરણ રહ્યું ન હોય એવા મનુષ્યને લઇ જવામાં આવે તો તેને આગલી વાત યાદ આવવાના અને તેની સ્મરણશક્તિ પુનઃ અગાઉના જેવી જ થવાના અનેક કેસ મેં જોયા છે. પરંતુ એ તમામ કેસોમાં એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા મનુષ્યે કોઇનું ખૂન કર્યાના કિંવા કોઇને માર માર્યાના પૂરાવા છે. બીજાના મારથી આઘાત થવાને લીધે આવી સ્થિતિ થઇ હોય એવો કેસ મારા જોવામાં હજીસુધી આવ્યો નથી; તો પણ આ પ્રયોગથી કશું નુકસાન થાય એમ તો હું માનતો નથી.'

અરવિન્દનો એ આખો દિવસ ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં ગયો. રાત્રિ ક્યારે પડે એમ તેને થયા કરતું હતું. રાત્રિ પડી. બધા શંકરપ્રસાદના દિવાનખાનામાં બેઠાં. ગપાંસપાં ચાલવા લાગ્યાં. થોડી વારે સહુ નિદ્રાધીન થઇ ગયાં.

રાત્રે લગભગ એક વાગ્યા પછી અરવિન્દે અપરિચિત રોગીને જાગૃત કરવાની ધીરજલાલને સૂચના કરી. ત્રણે જણા ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યા. આ વખતે તેમણે પોતાની મોટર લીધી નહિ પણ બહાર રાજમાર્ગપર સ્ટેન્ડ આગળ ઉભેલી એક ભાડુતી મોટરમાં તેઓ બેઠા અને સ્ટેશન પાસેના પૂલનો રસ્તો લીધો.

અગાઉ આ અપરિચિત રોગી પોલીસના જે અધિકારીને આ સ્થળેથી મળી આવ્યો હતો તે જ સિપાઈ આજે પણ અહીં પહેરા ઉપર હતો. ટેકસીમાંથી ઉતરતા ત્રણ મનુષ્યો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેની ઉત્સુકતા વૃદ્ધિ પામી.

આ ત્રણને જોતાં સિપાઈ મનમાં બોલ્યો : 'આ વળી શાનો લાગડો છે ? તે દિવસે તો પેલો કોઇ બદમાશ પલાયન કરી ગયો હતો, પરંતુ આજે આ લોકોને છટકવા દેવાનો નથી.'

એ પ્રમાણે બોલતો તે એ સ્થળે ગયો. પરંતુ ત્યાં ડો. અરવિન્દ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એટલે તે આશ્ચર્યથી સ્તંભિત બની

ગયો. ' ડાક્ટર સાહેબ! તમે ? મને તો લાગ્યું કે કોઈ ભામટા લોકો હશે ! ' સિપાઈ બોલ્યો.

અરવિન્દે તેને તમામ હકીકત ટુંકમાં સમજાવી અને તે આ અપરિચિત રોગીની દૃષ્ટિએ ન પડે એવે સ્થળે જઈને ઊભો રહેવાની તેને સૂચના કરી. સિપાઈ દૂર ચાલ્યો ગયા પછી અરવિન્દ રોગીની સામે જોઈને બોલ્યોઃ ' આપણે અહીં તો આવ્યા ખરા, પણ તમે ક્યાંથી આવો છો ? મ્હેતા સ્ટ્રીટમાંથી? તમારે જવું છે કયાં ? તમે આ રસ્તો કદિ જોયો છે ખરો?'

એ પ્રમાણે અરવિન્દે એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછવા માંડયા. તે એટલી ત્વરાથી પ્રશ્ન કરતો કે એક પ્રશ્ન કરીને તે વિષે વિચાર કરવાનો અવકાશ નહિ આપતાં બીજો પ્રશ્ન કરતો હતો. તે પોતાની સાથે એક બીજી ટોપી લાવ્યો હતો. પોતાની ટોપી તેણે ધીરજલાલને આપી અને પેલી બીજી ટોપી પહેરી લીધી. આ ટોપી એક ગુન્ડાને શોભે તેવી હતી. અપરિચિત પોતે અત્યારે ક્યાં છે એ સમજી શકતો ન હતો. અરવિન્દે વેષાંતર કર્યા પછી એકાદ બે પળ સ્તબ્ધ રહીને તે પછી અપરિચિતપર હલ્લો કર્યો. અપરિચિત સ્હેજ પાછો હઠયો. પરંતુ પછી તેણે મોટેથી બૂમ પાડી અને તે પણ ખૂબ જોરપૂર્વક અરવિન્દની સામે થયો. ' તું-તું-તું ! હરામખોર! ' એવા અસ્પષ્ટ શબ્દો તેના મુખમાંથી સરી પડયા.

તે અરવિંદની કમરે બાઝી પડયો અને તેને પ્રકાશમાં લાવી તેનું મુખ જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અરવિંદ અપરિચિત કરતાં સશક્ત હતો, તથાપિ અપરિચિત તેને એવી રીતે બાઝી પડયો હતો કે અરવિંદની સર્વ શક્તિ કુંઠિત બની ગઈ. ધીરજલાલ તેને છોડાવવાને આગળ આવતો હતો, પરંતુ અરવિંદે પ્રસંગાવધાન સાધીને તેને આગળ નહિ આવવાની ઇશારત કરી. અપરિચિતે અરવિન્દની કમર છોડી દઈને તેનું ગળું પકડ્યું અને હૈડીયો દબાવ્યો. અરવિન્દે પણ પોતે તેમાંથી છૂટવા

તરફડાટ કરે છે એવો દેખાવ કર્યો. અપરિચિતના મુખમાંથી કાંઈક અર્થ વગરના ઉદ્‌ગાર નિકળતા હતા. એ પ્રમાણે કરતાં તેઓ વિદ્યુતપ્રકાશમાં આવ્યા. ડોકટરે પોતાના મસ્તકપરની ટોપી ફેંકી દીધી. અપરિચિત ડોકટર તરફ ભયભીત મુદ્રાથી જોવા લાગ્યો.

'કોણ તમે? ડોકટર સાહેબ! ત્યારે હું કયાં? હે પ્રભુ! હે રામ!' એમ બોલતાં તેણે અરવિન્દને છોડી દીધો અને બન્ને હાથ વડે પોતાનું મસ્તક તે જોરથી દબાવવા લાગ્યો. આમ બનશે એવું અરવિન્દને પ્રથમથી જ લાગતું હતું. એથી પોતાની 'ટ્રાવેલિંગ મેડીકલ બોકસ' પણ તે સાથે જ લાવ્યો હતો. તેણે અપરિચિતને સ્ફુર્તિ લાવનારી કાંઇક દવા પાઈ. એથી તેની શિથિલતા અને મગજની અસ્તવ્યસ્તતા દૂર થઇ ગઇ. પેલી મેર ઉભેલા ધીરજલાલને પણ તેણે ઓળખ્યો.

'આ શું! આપણે બધા આજે કયાં છીએ?' રોગીએ પ્રશ્ન કર્યો.

'સ્ટેશન પાસેના પૂલ આગળ.' અરવિન્દે જવાબ આપ્યો. અપરિચિત આસપાસ દૃષ્ટિ ફેંકીને બોલ્યો: 'આ જગ્યા મારી પરિચિત નથી. અગાઉ મેં આ સ્થળ કદિ પણ જોયું હોય એમ મને લાગતું નથી. મને ઠંડી લાગે છે. માટે ચાલો ઘેર જઇએ.'

ત્રણે જણા ટેકસીમાં બેસીને ઘર તરફ ગયા.

પ્રકરણ ૨૩મું

મૈત્રિણીનું આમંત્રણ

ગત પ્રકરણમાં દર્શાવેલા પ્રસંગ પછી અપરિચિતની મનસ્થિતિમાં વિલક્ષણ ફરક પડી ગયો. તેનો આનંદી સ્વભાવ અને શાંત વૃત્તિ ક્યાં અદૃશ્ય બની ગયાં તેનો પત્તો લાગ્યો જ નહિ. અગાઉની માફક તે ધીરજલાલની પાસે શિક્ષણ લેવાને માટે ઉત્સુક દેખાતો નહિ. બીજો, આખો દિવસ તેણે કોઇ પ્રકારના વિચારોમાં જ વ્યતીત કર્યો.

અત્યારસુધી તેનાં નેત્રો વિકારરહિત અને શાંત દેખાતાં હતાં, તેમાં હવે કોઇ કોઇ વાર ક્રૂરપણાની ઝાંખી થતી હતી. વૈર વાળવાની તેની મનોવૃત્તિ તેની સામે જોનારને તેનાં નેત્રોપરથી સ્પષ્ટ થતી હતી. તે આકાશ સામે ઘણી વાર સ્તબ્ધપણે જોઇ રહેતો. જાણે તે કોઈની શોધ કરવા માગતો હોય એમ લાગતું હતું. બીજી એક વિલક્ષણ ઘેલછા તેને લાગુ પડેલી જણાતી હતી, તે એ હતી કે જ્યારે તે સુવર્ણકુમારી પાસે જતો ત્યારે તે તેના ચ્હેરાને નિરખી નિરખીને જોતો હતો. કોઇ વાર તે સુવર્ણકુમારીનો હાથ પકડી, તેને પોતાની સામે ઉભી રાખતો અને તેના ચ્હેરાની પોતાના મનમાં રમી રહેલી પ્રતિમાની સાથે સરખામણી કરવાનો દેખાવ કરતો. તે હંમેશની માફક પોતાની આસપાસના માણસોનું સંભાષણ સાંભળતો, પણ તે સાંભળતી વખતે પોતે અગાઉ આવું કશું સાંભળ્યું છે કે નહિ તેનો વિચાર કરતો; તેમજ એ સંભાષણની સાથે પોતાના પૂર્વચરિત્રનો કશો સંબંધ બેસે છે કે નહિ તે સંબંધી પણ તેનાં મનમાં ગડભાંજ થયા કરતી. અર્થાત તે હમેશાં કોઇ ને કોઇ વિચારમાં મશગુલ રહેતો પરંતુ પોતે આ પ્રમાણે શા માટે વિચાર કરે છે એ તે કહી શકતો નહિ.

ધીરજલાલ કે અરવિંદના સંબંધમાં હવે તેને ખાસ લાગણી જેવું જણાતું ન હતું. માત્ર તે સુવર્ણકુમારી સાથે સભ્યતાથી વર્તતો અને તેના ચ્હેરા સામે જોતાં એ ચ્હેરામાં કશો દોષ છે, કશી ઉણપ છે એવું તેને લાગતું. એ વિચારમાં ઘણી વાર તે એટલો બધો મશગુલ બની જતો કે બધાની સાથે જમવાને માટે પણ બેસતો નહિ.

આ પ્રમાણે થવાથી બધાંને એવી ખાત્રી થઇ કે અરવિન્દે તેના ઉપર કરેલા પ્રયોગની અનિષ્ટ અસર થઇ છે. એટલું જ નહિ પણ તેને જે થોડું ઘણું શિક્ષણ મળ્યું હતું તે પણ આ પ્રયોગને પરિણામે લગભગ નાશ પામેલું લાગતું હતું. જો કે અરવિન્દ તથા સુવર્ણકુમારી હજી નિરાશ થયાં ન હતાં. અરવિંદને તો એમ ચોક્કસ લાગતું હતું કે પોતે કરેલા પ્રયોગથી તેના મગજમાંહેના અમુક મજ્જાતંતુને વિચાર કરવાની ગતિ મળી છે. એ ગતિ મળવાથી પાછળના વિસ્મૃતિ-અંધકારમાંથી કાંઇ હાથ લાગે છે કે નહિ તે માટે તેની ખટપટ ચાલુ હતી. આમ અરવિન્દને ખાત્રીપૂર્વક લાગતું હતું, છતાં એ જ પ્રયોગ પુનઃ કરવાની તેની હિમ્મત ચાલતી ન હતી. એવો પ્રયોગ પુનઃ કરવાનો વિચાર સુદ્ધાંત તેના મનમાં આવ્યો ન હતો અને તેના હિતચિંતકોએ પણ તેને એવી જ સલાહ આપી હતી. અરવિન્દને એમ લાગતું હતું કે આવી નાજુક સ્થિતિમાં તે પ્રયોગ ફરીથી કરવામાં આવે તો તેના અત્યંત ક્ષીણ બની ગયેલા મગજને વિશેષ ધક્કો લાગવાથી સંભવ છે કે તે કાયમને માટે સ્થાનભ્રષ્ટ બની જાય.

આ પ્રમાણે વિચારો આવવાથી અરવિન્દની સ્થિતિ પણ આ રોગીની માફક અસ્વસ્થ બની હતી. વચ્ચે વચ્ચે તેને એમ પણ થતું કે પોતે આ પ્રયોગ કર્યો ન હોત તો સારૂં હતું. કોણ જાણે આ રોગી કદિ પણ સારો થવાનો નહિ જ હોય; અને

શશિકાન્ત જેવા કુશળ ડૉકટરની મનાઇ છતાં પોતે આ પ્રયોગ કરવાની જવાબદારી વહોરવામાં ભૂલ કરી છે, એમ પણ અરવિન્દને લાગતું.

એક દિવસે તેણે સુવર્ણકુમારી તથા પોતાની મામી અને મામાની સાથે વાત કરતાં કહ્યું: 'મને અહીં આ સ્થિતિમાં રહેતાં કંટાળો આવવા લાગ્યો છે. એટલે મારો વિચાર પ્રવાસે જવાનો થયો છે.'

'હું પણ તમને એ જ સૂચવવા ઇચ્છતી હતી.' સુવર્ણકુમારીએ અનુમોદન આપ્યું: 'પણ તો પછી તમે આપણા અપરિચિતની કોઇ વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યને સુપ્રત કરી જશો ના?'

'એટલે? મારો પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય તો હું પોતે જ. હું તેને મારા જ કબજામાં રાખીશ.' અરવિન્દે જણાવ્યું.

'એટલે?' શંકરપ્રસાદે આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

'એટલે એમ કે હું તેને તથા ધીરજલાલને પણ મારી સાથે લઇ જવા ઇચ્છું છું. અત્યારે તેને કશું કામ નહિ હોવાથી તેની આવી અસ્વસ્થતા છે, તેની અત્યારની સ્થિતિ મારા પેલા પ્રયોગથી જ ઉપસ્થિત થઇ છે એમાં શંકા નથી. એ પ્રયોગથી માત્ર એક જ લાભ થયો છે કે તેનું મન તેના પાછલા આયુષ્યના ઇતિહાસ માટે તરફડાટ કરવા લાગ્યું છે. પ્રયોગ વખતે જાણે એકાદ શત્રુપર તૂટી પડતો હોય તેમ તે મારાપર તૂટી પડયો હતો. તેને અત્યારે જો છૂટો મૂકી દઇએ તો એમાંથી એક વાત બને. એક તો એ કે તેને પોતાના પશ્ચાત્ જીવનની દોરી હાથ લાગે અને તે પોતે જ પોતાનાં ઘરબારની હકીકત સ્વમુખે આપણને જણાવી શકે. જો એમ ન બને તો તેની સ્મરણશક્તિ અને ગ્રાહકશક્તિ બિલકુલ નાશ પામી જવાથી તે તદ્દન દિવાનો બની જાય. એથી જો હું તેને લાંબો સમય આવી નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં રહેવા દઉં તો બીજો પ્રકાર બનવાની મને ભીતિ

લાગે છે; એટલે તે ભીતિ ટાળવાને માટે તેના મનને બીજી કોઇ બાબતમાં ગુંચવ્યા વગર બીજો ઉપાય જ નથી. તેને માટે સારામાં સારો માર્ગ પ્રવાસનો છે. '

' પણ એમ કરવાથી તારે આવા માણુસ પર રાત્રિ દિવસ નજર રાખવી પડશે. તું જ્યાં જ્યાં જઇશ ત્યાં ત્યાં આ દિવાનો કાંઇક પણ ચાળા કર્યા વગર રહેવાનો નથી. મને તો આ માણુસને પ્રવાસમાં સાથે લઇ જવામાં મોટું સાહસ ખેડવા જેવું લાગે છે.' શંકરપ્રસાદે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

' ના ના, એવું કશું નથી. ધીરજલાલ મારી સાથે હશે એટલે એ બાબતની મારે કશી ખાસ ચિંતા કરવી પડશે નહિ. તેમજ તેમાં મને વિશેષ શ્રમ પણ પડશે નહિ.'

' પણ તમારા જવાથી અમને અહીં ગમશે નહિ.' સુવર્ણકુમારીએ જણાવ્યું.

' અરવિન્દ ! તું એમ કર. નજીકનું સારૂં મૂહૂર્ત્ત જોઇને કોઇની સાથે શુભ મંગલ કરી લે અને પછી અંગ્રેજ લોકો ' હનિમૂન ' ગાળે છે તેવી રીતે પત્નીને સાથે લઇ જા.'

શંકરપ્રસાદના પ્રસ્તુત શબ્દોથી સુવર્ણકુમારી શરમાઇ ગઇ. અરવિન્દ પણ સ્હેજ સંકોચાયો. પરંતુ એ વિષે પછી વિશેષ ચર્ચા થઇ નહિ.

અરવિન્દે પ્રવાસને માટે તૈયારી કરવા માંડી. ધીરજલાલને પણ ડોકટર સાહેબની સાથે મુસાફરી કરવાનું પ્રાપ્ત થતાં આનંદ થયો.

અરવિન્દ, ધીરજલાલ અને અપરિચિત રોગી લલિતપુરથી વિદાય થયા, ત્યાર બાદ થોડે દિવસે ગણેશગ્રામથી સુવર્ણકુમારી-પર એક પત્ર આવ્યો. એ પત્રની લેખિકાનો ભાગ આ કથાનકમાં થોડો પણ મહત્ત્વનો હોઇ તેનો પત્ર અત્રે સવિસ્તરપણે આપવાનું આવશ્યક લાગે છે.

'ગણેશગ્રામ, તા......

'પ્રિય સુવર્ણકુમારી,

'તને મળવાને માટે મારૂં મન કેટલું બધું તલસી રહ્યું છે, શું કહું? તારો એ મીઠો અને મધુર ચ્હેરો ક્યારે દેખાશે! વારૂ, આ પહેલા જ પત્રમાં એ કથાની જરૂર નથી. પછી હું સવિસ્તર લખીશ. પણ સુવર્ણબ્હેન! શું લખું? આજે મારા જીવનમાં કેટલું બધું સ્થિત્યંતર થયું છે? દયાઘન પ્રભુની કૃપા! બીજું શું! અમે પહેલાં બિલકુલ ગરીબ હતાં અને અત્યારે પુનઃ શ્રીમંત કેવી રીતે થયાં એ કથા હું તને કહીશ. પણ તું ગમે તે કહે, લક્ષ્મી કોના ઉપર અને કયારે કૃપા કરે છે તેનો કશો નિયમ નથી. અમે પ્રથમ મણિપુર રહેતાં હતાં, તે વખતે મારા પિતાની સાધારણ સ્થિતિ હોવા છતાં અમે ખાધે પીધે સુખી હતાં. પરંતુ અમારૂં દુર્દૈવ રૂઠયું. મારા પિતા પોતાના ખાસ મિત્રના અમુક પ્રસંગમાં જામીન થયા. તેમના સ્નેહીને વ્યાપારમાં મોટી ખોટ આવી! મારા પિતા જેટલી રકમના જામીન થયેલા તેટલી રકમ અમારે ભરી આપવી પડી. તેને પરિણામે અમારૂં મકાન, થોડીક જમીન તથા દરદાગીનો એ બધું વેચી નાંખવું પડયું. એથી હવે ગુજરાન કેવી રીતે ચલાવવું તેની ચિંતા થઇ પડી. એવી સ્થિતિમાં મણિપુરમાં રહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. એટલે અમે બધાં લલિતપુર આવ્યાં. પરંતુ ત્યાં પણ કાંઇ ધંધો હાથ લાગ્યો નહિ. થોડો ઘણો વેપાર કરેલો. તેમાં પણ ઉલટી ખોટ ગઇ એટલે મારા પિતા કંટાળ્યા. તેમણે પરદેશ જવાનો નિશ્ચય કરી એક રાત્રે અમને જણાવ્યા સિવાય ઘેરથી પ્રયાણ કર્યું. માત્ર જતી વખતે 'હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રાંસવાલ ખાતે સોનાની ખાણમાં મજૂર તરીકે જાઉં છું. જો ઇશ્વરકૃપાથી નસીબ પુનઃ મારો હાથ ઝાલશે તો આપણી મુલાકાત થશે' એ પ્રમાણે પત્ર લખીને બિછાનાપર મૂકતા ગયા. તે આજ આવશે–કાલ આવશે,

પુષ્કળ સોનું લેતા આવશે, એવી આશાથી અમે મા-દિકરી તેમની રાહ જોતાં ત્યાં પડ્યા રહ્યાં. પરંતુ ઇશ્વરને અમારી દયા આવી નહિ. બાપા મૂકી ગયેલા પૈસા ક્યાંસુધી ચાલે ? જેમ જેમ એક એક કરતા રૂપીઆ ઓછા થતા લાગ્યા તેમ તેમ અમારો જીવ ઉંચે ચડવા લાગ્યો. આ પૈસા ખલાસ થયા પછી ખાવું શું ? શું અપવાસ કરીને મરવું ? આ પ્રશ્ન અમારી સામે આવીને ઉભો રહ્યો. સુવર્ણ ! દારિદ્રની વિવંચના તને શું કહું ? ખરેખર જેણે સાત જન્મસુધી મહાપાતક કર્યાં હશે તે જ દરિદ્ર થતો હશે. ઘરમાં એક વાર દારિદ્રનો પ્રવેશ થયો એટલે કુળનું અભિમાન, સ્ત્રી જાતિને શોભાવનારી લજ્જાશીલતા, વિનયશાલીનતા ઈત્યાદિ ગુણોનો લય થઇ જાય છે. તેમાં વળી આપણા સમાજમાં તો કેવળ પુરૂષોએ જ સ્ત્રીજાતિના ભરણ-પોષણનો ભાર પોતાના શિરપર લીધેલો હોવાથી અમારી સ્વાભાવિક રીતે જ દુર્દશા થવા લાગી. અમારા આધાર રૂપ મારા પિતા, તે હાજર ન હતા. મારી બાને હું કેટલી ધીરજ આપું ? તે આખો દિવસ અશ્રુ ઢાળ્યા કરે. તેને મારા પિતા કરતાં મારી જ વધારે ચિંતા હતી. તે કહેતી કે ' ઇશ્વરે માત્ર એક દીકરી જ આપી છે તેની પણ પૂરતી સંભાળ અમારાથી લઇ શકાતી નથી. ' હું જેમ તેમ કરીને તેનું સાંત્વન કરતી.

' હવે ઉદરનિર્વાહને માટે મેં કશો ઉદ્યોગ શોધવાનું નક્કી કર્યું. મને ફુલના હારતોરા અને ગજરા બનાવતાં ન્હાન-પણથી જ આવડતું હતું પરંતુ હું કઇ માળીની દુકાન માંડીને બેસી શકું નહિ. એટલે એક માળીની દુકાને હું ગઇ. તને ત્યાંથી ફુલ લઇ આવી અને તેને હાર તથા ગજરા તૈયાર કરીને આપ્યા. સુવર્ણબ્હેન ! પહેલા જ દિવસની મારી મહેનતના બદલામાં મને આઠ આના મળ્યા. એથી મને કેટલો બધો આનંદ થયો, તે હું તને શું કહું ? તે દિવસથી મારામાં એક પ્રકારનો અનેરો

ઉત્સાહ સ્ફુર્યો. મને આશા ઉપજી કે હું મારો તથા મારી માતાનો પેટગુજારો સહેલાઇથી કરી શકીશ. લગભગ એ જ અરસામાં, એવી સ્થિતિમાં તારી સાથે મારી ઓળખાણ થઇ. તારા જેવી સુસ્વભાવી અને ઉદાર વૃત્તિની મૈત્રિણી મને મળવાથી મારી સ્થિતિમાં કેટલો સુધારો થયો એ કહેવાની જરૂર ન હોય. તારો એ ઉપકાર હું કેવી રીતે ફેડી શકીશ? એવી રીતે ચાર વર્ષો પસાર થઇ ગયાં, છતાં મારા બાપનો કશો પત્તો ન હતો.

'પરંતુ છેવટે તે આવ્યા. હાથમાં સુવર્ણના લાટા લઇને આવ્યા, એમ કહું તો ખોટું નહિ. એટલે કે કાંઇ સોનાના લાટા લાવ્યા ન હતા પરંતુ પુષ્કળ કમાણી કરીને આવ્યા હતા. મને યાદ છે કે લલિતપુર છોડતી વખતે એ હકીકત મેં તને જણાવી હતી. એટલે એ વિષે અત્ર પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

'પછી અમે ત્યાંથી અમારે ગામ આવ્યાં અને ત્યાં અમારી જમીન, મકાન વગેરે પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. પરંતુ અમે તે જે માણસને વેચ્યાં હતાં તે પાછાં આપવાને રાજી ન હતો. એટલે પછી મારા પિતાએ બીજી મીલકત ખરીદવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે મીલકત એટલે અમે અત્યારે જે સ્થળે રહીએ છીએ તે ગણેશગ્રામ. આ જગ્યા સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં કશીયે હરકત નથી. અમારી જોડાજોડ મહારાજા મહેન્દ્રસેનની જાગીર છે.

'આ ગણેશગ્રામમાં અમારો જે બંગલો છે તે જૂની શૈલીનો અને સુંદર છે. તેની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. બંગલામાં એટલા બધા ખંડ છે કે તે ખંડનું શું કરવું એ જ સૂજતું નથી.

'આ મકાનનું નામ 'વિલાસ ભુવન' રાખેલું છે. તેના જૂના રક્ષકે મને કહ્યું હતું કે આ જાગીર મહારાજા મહેન્દ્રસેનના ભત્રીજાની હતી. તેણે પોતાના ખાનદાનને યોગ્ય કુળવાન

કુટુમ્બની કન્યા સાથે લગ્ન નહિ કરવાથી મહેન્દ્રસેને તેને વારસાહક્કમાંથી બાતલ કરવાને લીધે તેણે આ જાગીર વેચી નાંખી અને તે કયાંક દેશાવર ખાતે ચાલ્યો ગયો હતો.

'હું એક વાર ફરવા ગઇ હતી તે વખતે મહારાજા મહેન્દ્રસેનની સાથે મારી મુલાકાત થઇ હતી. જો તું એ કરડા દેખાવના વૃદ્ધની સામે જૂએ તો જરૂર ગભરાઇ ગયા સિવાય રહે નહિ. તે લગભગ પંચોતેર વર્ષનો હશે. સ્વભાવે તે ઘણો જ મગરૂર છે અને હરેક બાબતમાં પોતાનું જ મનધાર્યું થવું જોઇએ એવો આગ્રહી છે.

'એનું પુરાણ ઉકેલવાથી તને કંટાળો જ આવશે. એટલે હું આ પત્ર લખવાના મુખ્ય મુદ્દાપર આવું છું. અમે ઇશ્વરકૃપાથી અત્યારે અમારા પૂર્વપદે આવ્યાં છીએ. મારી ઇચ્છા એવી છે કે તું એક વાર થોડા દિવસને માટે અહીં રહેવાને માટે આવે તો સારૂં. હું જાણું છું કે લલિતપુર કાંઇ અહીંથી નજીક નથી. એટલે અહીં આવતાં તને ત્રાસ પડશે જ. પણ મારે ખાતર એટલો શ્રમ જરૂર લેજે! કેમ આવીશ ને? ખરેખર આવીશ ને? સુવર્ણબ્હેન! મને નિરાશ ન કરીશ.

'મારા પિતા તથા મારી બાએ પણ આગ્રહપૂર્વક તને અહીં આવવાને માટે લખાવ્યું છે. માટે ગમે તેમ કરીને તું એક વાર જરૂર આવજે. મારે તને ઘણી ઘણી વાતો કહેવાની છે, પરંતુ એ કાંઇ પત્રમાં લખી શકાય નહિ.

'હું રોજ તારી માર્ગપ્રતીક્ષા કરીશ. માટે જરૂરાજરૂર તું અહીં આવજે.

'તારા પ્રેમની અભિલાષિણી
'સરલા.'

'સરલા ખરેખર કેટલી બધી સરલ અને સ્નેહાળ છે?' સુવર્ણકુમારીએ ઉદ્દગાર કાઢયો.

'એ કોનો પત્ર છે?' ઇન્દુમતીએ પ્રશ્ન કર્યો.

'સરલાનો. તમને તેની તમામ સ્થિતિની માહિતી છે.'

'હા બહુ જ સુંદર છોકરી છે. તે અત્યારે ત્યાં શું કરે છે?'

'કશું નહિ. તે પોતાના પૂર્વપદપર આવી છે. તેનો બાપ આફ્રિકાથી ખૂબ પૈસા લઇ આવ્યો છે અને તેણે ગણેશગ્રામ નામની જાગીર ખરીદી લીધી છે. મહારાજા મહેન્દ્રસેન નામનો એક મોટો જાગીરદાર છે, તેની જોડાજોડ આ જાગીર છે. સરલા મને પોતાને ત્યાં થોડા દિવસ રહેવાને માટે આગ્રહ-પૂર્વક બોલાવે છે.'

'ભલે, ત્યારે તારી જવાની ઇચ્છા હોય તો જા. પછી અમે પણ મુંબઇ આવીશું. અરવિંદ આપણને ત્યાં મળે એ પ્રમાણે આપણે તેને લખીશું. અમે બધાં મુંબઇથી ગણેશગ્રામ પણ આવી જઇશું. ત્યાંથી એ કાંઇ બહુ દૂર નથી. પછી આપણે બધાં સાથે અત્રે આવીશું.'

'એમ થાય તો ઘણું સારૂં. તમે આવો તો સરલાને પણ બહુ જ ગમશે.'

'અમારે મુંબઇ તો જવું જ છે. તેમણે મુંબઇ જવાની વાત થોડા દિવસપર કાઢી હતી, પરંતુ તેમના એક સ્નેહીનો પત્ર આવવાથી રોકાઇ ગયા છે. એટલે અમે આવીશું એ તો ચોક્કસ છે'

'વારૂ, ત્યારે હું આ બધી હકીકત સરલાને લખી નાંખું છું. હું ચાર-પાચ દિવસમાં અહીંથી રવાના થઇશ અને તે વખતે તેને તારથી ખબર આપીશ એમ જણાવું છું.' સુવર્ણ-કુમારીએ કહ્યું.

એક અપુર્વ ગુણશાળી ઔષધની શોધ

નીરોગી

તંદુરસ્તીને જાળવી રાખે છે. એ માટે પ્રમાણ-પત્રની જરૂર નથી. નીરોગી એ અત્યંત ગુણશાળી અતી ઉપયોગી દવા છે. દુનિયાના કોઇ પણ માણુસ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે ત્યાંના હવા પાણી તેને અનુકૂળ હોતાં નથી, તે કારણે તેને પોતાની તંદુરસ્તી ગુમાવવી પડે છે, તેમજ સ્ટીમર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર મુંબઇ આફ્રિકા જેવા સ્થળમાં રહેવાથી લાગતા પાણી સામે રક્ષણ મેળવવા નીરોગી ઘણી અસરકારક છે.

નીરોગીના હર હંમેશના સેવનથી તંદુરસ્તી સચવાઇ રહે છે. તેમજ શારીરિક યંત્રો વ્યવસ્થિત કામ કરવા લાગી જાય છે. ઉપરાંત ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા, મેનીનજાઇટીસ, કોલેરા અને મેલેરીયા જેવા ઉડતા ચેપી જંતુજન્ય રોગોથી બચાવ થાય છે. દવા પાચક યંત્રોને પુરતી મદદ કરે છે જેને લઇ ખાધેલો ખોરાક બરાબર હજમ થઇ દસ્ત સાફ આવે છે. પેટનાં દર્દોમાં અચુક અને ચોક્કસ ફાયદો કરે છે. પોતાની જાતને તંદુરસ્ત રાખવા ઇચ્છતા દરેક સ્ત્રી પુરૂષે નીરોગીનું સેવન અવશ્ય કરવું જોઇએ. ટુંકામાં 'નીરોગી' વાપરીને નીરોગી બનો.

બા. ૧ કીંમત રૂા. ૨—૦—૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી: રાણપુર : [કાઠિયાવાડ]

પ્રકરણ ૨૪મું

સરલાનું ગૃહસૌખ્ય

સુવર્ણકુમારી ગણેશગ્રામ જવાને માટે લલિતપુરથી રવાના થાય તે પહેલાં અમે અમારા વાચકોને સરલાનું ગૃહ-સૌખ્ય દર્શાવવાને માટે લઈ જવા ઇચ્છીએ છીએ.

વારૂ, ચાલો આપણે 'વિલાસભુવન' માં પ્રવેશીએ. આ 'વિલાસભુવન'ની સુંદરતા અને વિશાળતાનું અત્રે વર્ણન કરવા કરતાં નજરે જોવાથી જ તેનો ખરો અને સમ્પૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકશે.

તેની સામેના બગીચામાં બે માણસો કાતર લઈને મેંદી કાપી રહ્યા છે. તેમની પાસે એક પ્રૌઢ અવસ્થાનો પુરૂષ ઊભો ઊભો મેંદી કેવી રીતે કાપવી તે સંબંધી સૂચના કરી રહ્યો છે. તે પોતાના શરીર પર ધારણ કરેલા લાંબા સફેદ પહેરણના ગજ-વામાંથી સીગાર કાઢીને સળગાવે છે. તેનો પોષાક સાદો છે તથાપિ ચ્હેરો ભવ્ય અને ગંભીર છે. તે જ સરલાનો પિતા.

પ્રથમ તે મણિપુરમાં સામાન્ય સ્થિતિનો ગૃહસ્થ હતો. પછી લલિતપુરમાં તદ્દન ભિખારી અવસ્થામાં આવી પડયો હતો. ત્યારબાદ આફ્રિકા ગયો અને ત્યાંથી પુષ્કળ સંપત્તિ લઈ આવ્યો. તેનો રૂવાબદાર ચ્હેરો, સુપુષ્ટ શરીરયષ્ટિ, ભવ્યપણું એ બધા એક તરૂણના જેવાં હતાં; જો કે તરૂણના જેવાં એમ કહેતાં અમને તો શંકા જ ઉપજે છે. કેમકે આજકાલના તરૂણો સામે દૃષ્ટિ કરતાં તેમનો મોટો ભાગ કોલર, નેકટાઈ, ટાપટીપવાળા કોટ, પાટલૂન આદિથી જ બાહ્યતઃ શોભિતા દેખા-વાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હોય છે; જો કે તેમને જોતાં, ખૂલ્લા શરીરમાં હરડીયો દેખાતો હોય, ખભા પાસેના હાડકામાં ખોબો અનાજ

ભરાય એટલા ખાડા હોય, દરેકેદરેક પાંસળી ગણી શકાતી હોય, ગાલ બેસી ગયા હોય, આંખો ઊંડી ઉતરી ગયેલી હોય, અને હાથ પગ દોરડી જેવા હોય, એવું એક લોહી અને માંસના અભાવવાળું લગભગ હાડપિંજર જ આપણી દૃષ્ટિએ પડશે. અમે એવા અનેક તરૂણો જોયા છે કે જેમને એક માઇલ ચાલતાં થાક લાગી જાય છે અને બાર મહિનામાં ચાર-છ માસ ઔષધનું સેવન કરે ત્યારે જ તેમનો દેહ ટકી શકે છે. તેમના ચ્હેરાપરથી જો કોઇ તેમને ક્ષયરોગથી ગ્રસ્ત થયેલા ધારે તો તેમાં આશ્ચર્ય કશું પણ નથી.

સરલાના પિતાનું શરીર જો કે એક પહેલવાનના જેવું તો નહિ જ પરંતુ તેની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ શ્રમ સહન કરી શકે તેવું હતું. સરલાના પિતાનું નામ પ્રમોદરાય. તેની દુર્ભિક્ષ અવસ્થામાં પોતે પરદેશ હતો તે વખતે તેની દીકરી સરલાએ જાતમહેનતથી ગૃહનો વ્યવહાર ગમે તેમ કરીને પણ નિભાવ્યો હતો. એ સર્વ પ્રમોદરાયના જાણવામાં આવ્યું હતું અને ત્યથી તે સરલાને સાક્ષાત દેવી સમાન માનતો હતો. તે કહેતો કે 'મારે ત્યાં લક્ષ્મીદેવીએ સરલા રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો છે.' તે પોતાની પુત્રીપર પ્રાણ કરતાંયે અધિક પ્રેમ રાખતો.

સરલા અહીં માતાપિતાની સાથે રહી તમામ ગૃહવ્યવસ્થા સંભાળતી. તેની માતાનું શરીર હમણાં હમણાં નરમ રહ્યા કરતું હતું, એથી તેનો સ્વભાવ પણ સ્હેજ ચીડીઓ થઇ ગયો હતો. એટલે તે નોકરના કામકાજમાં અવારનવાર દોષો કાઢયા કરતી હતી; પરંતુ બનતાં સુધી સરલા તેને ગૃહકાર્યમાં લક્ષ આપવું પડે એવો પ્રસંગ જ આવવા દેતી નહિ. તેનો સ્વભાવ દયાળુ હોવાથી તે નોકરોને પોતાના સગા ભાઇ કરતાં યે અધિક રાખતી અને તેથી નોકરો પણ તેનો પડયો બોલ ઉચકી લેતા.

અત્યારે તે એક ન્હાની ગાડીમાં બેસીને બહાર જવાને માટે તૈયાર થઇ હતી. એ તેનો નિત્યક્રમ હતો. તેને બહાર

જવાને માટે તૈયાર થયેલી જોઈને તેના પિતાએ પૂછ્યું : ' સરલા ! અત્યારે આટલી વ્હેલી કયાં જાય છે ? '

' કયાં કેમ ? મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવાને. હું ડોકટર મુનશીને ત્યાં જઈશ અને તેમની સાથે કેટલાક રોગગ્રસ્ત મનુષ્યને જોવા તથા તેમને આશ્વાસન આપી બની શકતી સહાય કરવાની ઈચ્છાથી જાઉં છું. '

' સમજ્યો—સમજ્યો ! પણ આ પોટકું શાનું છે? મને લાગે છે કે ગરીબ લોકોને ખાવાનું તથા વસ્ત્રો આપવાનાં હશે. '

વાત સાચી હતી. જે લોકો ગણેશગ્રામમાં તથા આસપાસનાં ગામડાંમાં રહેતાં તેમની સરલા ડો. મુનશીની સાથે મુલાકાત લેતી. તે સર્વ પ્રત્યે ભાવપૂર્વક દિલસોજી દર્શાવી તેમને પોતાનાથી દરેક પ્રકારની બનતી સહાય કરતી. એ સર્વ લોકો સરલાને દેવી તુલ્ય માનતા અને એ ગરીબોનાં ન્હાનાં બાળકો સરલાને જોતાં જ પ્રેમથી આનંદપૂર્વક તેની પાસે દોડી આવતાં. સરલા પણ એક માતાના કરતાં અધિક વાત્સલ્યથી તેમને પીપરમેન્ટ, કાજુ, દ્રાક્ષ, સાકરીઆ ચણા, ચીનાઈ શીંગ વગેરે આપતી. કોઈ કોઈ વાર પોતાના બગીચામાંથી દાડમ, સંતરાં, મોસંબી વગેરે ફળો પણ લઈ જતી અને તે બાળકોને તેમજ રોગગ્રસ્ત મનુષ્યોને આપતી એ તેનો નિત્યનિયમ જ હતો.

તે ગાડીમાં બેઠી. તેની સાથે ગાડી હાંકનાર એક છોકરો પણ હતો. તેણે ગાડી ચાલુ કરી. તેની પાછળ જોતો પ્રમોદરાય પોતાની પત્નીને સંબોધીને બોલ્યો : ' કેવી પ્રેમાળ અને મધુર છોકરી છે ?'

પણ હમણાં હમણાં તેને શું થયું છે એ સમજી શકાતું નથી. તે સ્હેજ ચિંતાતુર અને દુ:ખી હોય એવું લાગે છે. તેનું મન સમજ શકાતું નથી. ' તેની પત્નીએ કહ્યું.

' શું દુ:ખી ને ચિંતાતુર ! આપણી સરલા દુ:ખી ? તારા મગજમાં વળી એ શંકા કયાંથી આવી ? મને તો એવું કશું

દેખાતું નથી. માત્ર અગાઉ તેને જીવનનિર્વાહ માટે અત્યંત શ્રમ પડેલો એથી તેના ચ્હેરાપર, વૃદ્ધાવસ્થામાં દેખાનારી ગંભીરતા અત્યારથી જ દેખાવા લાગી છે. વળી આખા ગામની તેને ચિંતા ! એટલે લોકોનાં દુઃખ જોઇને તેનું મન દુઃખી થતું હશે. બાકી તો ચિંતાતુર અને દુઃખી થવાને માટે તેને કશું કારણ હોય એવું માની શકાતું નથી.'

સરલા પોતાના મકાનેથી નિકળીને સીધી ડૉ. મુનશીને ત્યાં ગઇ. ડૉ. મુનશી પણ તૈયાર જ હતા. આ ગૃહસ્થ મહારાજાના પેઢી દરપેઢીથી આશ્રિત હતા. તેને મહેન્દ્રસેનની જાગીરમાંથી થોડીક જમીન પણ આપવામાં આવી હતી. ડૉ. મુનશી ગરીબગુરબાં, અનાથ મનુષ્યોને ઔષધોપચાર કરતો તેમની સેવાસુશ્રુષા કરતો. તે પોતે પ્રાર્થનાસમાજીસ્ટ હતો, એટલે આસપાસના લોકો દર રવિવારે તેના મકાનપર પ્રાર્થના કરવાને માટે પણ આવતા હતા. આ આ ગૃહસ્થને સાઠ વર્ષ થઇ ગયાં હતાં, પરંતુ તેની વૃત્તિ સર્વથા ઉલ્લાસપૂર્ણ રહેતી. ઉમરના પ્રમાણમાં તેના મસ્તકપરના તમામ વાળ રૂપેરી વર્ણના બની ગયા હતા. તેના અવાજમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થાની અસર જણાતી હતી. તથાપિ દિવસમાં ચાર-પાંચ કલાક શ્રમનું કામ કરતાં તેને કંટાળો આવતો નહિ.

સરલાની નાનું ટટ્ટુ જોડેલી ગાડી દ્વાર પાસે આવતાં તેણે ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢી અને તેમાં જોતો જોતો તે બહાર આવીને બોલ્યો : 'સરલાબ્હેન ! તમે બહુ નિયમિત છો. ચાલો, આજે આપણને પુષ્કળ સમય મળશે. વારૂ, તમારાં માતાપિતાની તબિયત કેવી છે ?'

'ઠીક છે, બન્નેની પ્રકૃતિ સારી છે. વારૂ, ડોકટર સાહેબ ! આપણે આજે તો આ બાજુએ થઇ થોડોક ફેર ખાઇને જઇશું.' સરલાએ પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

વૃદ્ધ ડૉકટરના ચ્હેરા પર હાસ્ય અને પ્રસન્નતા ચમકવા લાગી. તે ગાડીમાં બેસતાં બોલ્યો : 'આ બધું ગાડીમાં શું ભર્યું છે? મને લાગે છે કે દરેકેદરેક ગૃહે કાંઇ ને કાંઇ આપવાનું હશે.'

'ના, એવું ખાસ તો નથી; પણ રામુ માટે આ રમકડાં છે. લતાગૌરી માટે થોડી સાકર અને ફળો છે તથા તેમની પાડોશમાં રહેતાં છોકરાંઓ માટે થોડાંક કપડાં લીધાં છે. વળી સુરેન્દ્રને જખમ ઉપર બાંધવાને માટે આ થોડું કાપડ છે.'

સુરેન્દ્ર એક મકાનની દીવાલપર રંગ લગાડતો હતો, તે વખતે પાલખ સરકવાથી તે નીચે જમીનપર પડવાથી તેના ઢીંચણનું હાડકું લગભગ ભાંગી ગયું હતું, તેમ જ નીચે પડતાં પત્થરનો એક કકડો સાથળમાં પેસી જવાથી લગભગ ત્રણ ઇંચનો જખમ થયો હતો. આ જખમને રોજ ધોઇ, દવા લગાવી પાટો બાંધવો પડતો હતો. તે બિચારો એકલો જ હતો, એટલે ઘરમાં કોઇ તેની ચાકરી કરે તેમ ન હતું. એથી ડૉ. મુનશી અને સરલા રોજ તેને ત્યાં જતાં તથા તેની સારવાર કરતાં હતાં.

તેઓ પાસેના ગામમાં ગયાં. ગામ મોટું હતું પરંતુ તેમાં સારા રસ્તાએ તો માત્ર એકાદ-બે જ હતા. બાકી તો બીજી બધી ગલીઓ હતી અને વળી વાંકીચુકી હતી, તથા તેમાં ગંદકીનો પાર નહિ. આવી એક ગલીમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને ગાડી એક ઝુંપડી પાસે જઇને ઉભી રહી.

સરલા તથા ડૉ. મુનશી આ ઘર—એટલે ઝુંપડી પાસે ઉતરી પડયાં. ગાડીમાંથી જે લેવાનું હતું તે સરલાએ લઇ લીધું. તેને જોતાં જ પેલી ઝુંપડીની અંદરથી છોકરાંઓનો અવાજ આવ્યો : 'બા, બા! જો ડૉકટર મુનશી સાહેબ અને સરલાદેવી આવ્યાં છે; અને જો તો ખરી, તેમના હાથમાં પણ કાંઇક છે.'

બિછાનાપર પડેલી એ બાળકોની માતાનાં નેત્રો આનંદાશ્રુથી ભરાઇ ગયાં. તેના મુખમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્દગારના જવાબમાં માત્ર અસ્ફુટ નિઃશ્વાસ જ બહાર પડયો.

તેને એમ લાગ્યું કે અત્યારે આ બે દેવદૂતો જ પોતાને ત્યાં આવ્યાં છે. તેમની સાથે પોતાનું ગુમાઈ ગયેલું સુખ પણ પાછું આવ્યું છે એવી તેને કલ્પના થઈ. આ ઝુંપડીમાં આ યુવતી તથા ત્રણ બાળકો હતાં. બાળકોનો બાપ કાંઇ કામને માટે બહાર ગયો હતો તે મહારાજા મહેન્દ્રસેનના બગીચામાં માળીનું કામ કરતો હતો, પરંતુ મહારાજાની અવકૃપાથી–નહિ, મુખ્ય માળીની ઇતરાજીને લીધે તેને એ કામ પરથી દૂર થવાની ફરજ પડી હતી.

ઘરમાં આ બાળકોની માતાની પ્રકૃતિ તાવથી જર્જર બની ગઈ હતી. પ્રથમ તો તે બિલકુલ પથારીવશ રહેતી, પરંતુ હમણાં થોડા દિવસથી ઉઠવા બેસવા લાગી હતી. તેના તાવનું કારણ એ કુટુમ્બની દરિદ્રતા જ હતું. પેટપૂરતું અન્ન મળે નહિ, પૂરાં વસ્ત્રો પણ ન હોય અને તેમાં બે-ત્રણ છોકરાં પનારે પડયાં હોય! એ સ્થિતિમાં દિવસમાં એકાદ વાર માંડ ખાવાનું મળે. ઘી તો હરિનું નામ અને છાશ-દૂધનાં છ માસે દર્શન થતાં હોય; એવી સ્થિતિમાં ઘરનું તમામ કામકાજ કર્યા વગર છૂટકો નહિ. પરિણામે શરીર ક્ષીણ થાય, તાવ આવે અને માંદગી લંબાય તેમાં નવાઈ શી ?

સરલાદેવીએ અંદર આવતાંની સાથે જ એ ઝુંપડીનું ઉદ્વિગ્ન અને દુઃખમય સ્વરૂપ પલટાવી નાંખ્યું. તેણે બારી ખોલી નાંખી અને બહારની શુદ્ધ હવાને અંદર પ્રવેશવાનો રસ્તો કરી આપ્યો. તે પોતાની સાથે 'થરમોસ'માં તૈયાર કરેલી ગરમ કોફી લાવી હતી. તેનો એક કપ ભરીને તેણે આ રોગી સ્ત્રીને આપ્યો.

પછી તેણે સર્વથી મોટા છોકરાને ઘરમાં કેવી વ્યવસ્થા રાખવી તે વિષે કેટલીક માહિતી આપી. તે દરમ્યાન ડો. મુનશીએ રોગીના શરીરની તપાસ કરી. સરલા પોતાની સાથે ન્હાનાં બાળકો માટે વસ્ત્રો લાવી હતી, તેમાંથી બે ઝભલાં બે ન્હાનાં બાળકોને પહેરાવ્યાં. એ નવાં અને સુંદર તથા ગરમ ઝભલાં

જોઈને એ બાળકોની માતાનું અંતઃકરણ કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ બની ગયું. સરલાદેવીનો આભાર માનવાને માટે તેની પાસે શબ્દો ન હતા. સરલાને આભારની જરૂર પણ ન હતી. તે તો માત્ર દુઃખી કુટુમ્બને આનન્દી બનેલું જોવાને ઇચ્છતી હતી.

'કેમ, શામળજીને કાંઈ કામધંધો મળ્યો કે નહિ ?' સરલાએ પેલી આજારી સ્ત્રીને તેના પતિના સબંધમાં પ્રશ્ન કર્યો.

'ના ના, હજી તો એ બાપડા કામધંધા માટે રખડ્યા કરે છે. તે પોતાના કામમાં કદિ પણ બેદરકારી રાખતા નહિ કે આળસ કરતા નહિ, છતાં પ્રભુ અમારા બધા ઉપર રૂઠ શાથી થયા એ સમજાતું નથી.'

'મહારાજાને ત્યાં આટલું બધું અંધેર! એ જોઇને મને નવાઇ લાગે છે. મને લાગે છે કે એ શ્રીમંતો પોતાની શ્રીમંતાઇના ગર્વમાં આંખ મીંચીને જ ચાલતા હોવા જોઇએ. હું–'

'એમ!' ડૉ મુનશી જરીક આશ્ચર્ય દર્શાવી બોલ્યો. સરલાનો સ્વભાવ તે જાણતો હતો. તે સ્પષ્ટવક્તા હતી. તે સત્કાર્યની સ્તુતિ કરતી અને દુષ્કાર્યને કશા પણ સંકોચ વગર વખોડી કાઢતી. તેણે આ ઝુંપડામાં પગ મૂકતાની સાથે જ કુટુમ્બમાં કેવો અને કેટલો બધો આનંદ પ્રસરાવી મૂક્યો હતો એ પણ ડૉ. મુનશીએ નજરે જ જોયું હતું.

સરલાના મનમાં એમ થતું હતું કે આટલી મોટી જાગીર મહારાજા મહેન્દ્રસેન જેવા બીનવારસી અને એકલપેટા મનુષ્યના હાથમાં રહેશે? આવા બેદરકાર, બેકદર મનુષ્યને ઇશ્વર શામાટે સંપત્તિ આપતો હશે? શું એ જગ્યાપર કોઇ સહૃદય મનુષ્ય નહિ આવે?

આ મહેન્દ્રસેનનો વારસ કોઇ વિનયકુમાર નામનો ઉડાઉ, ઉચ્છૃંખલ, ચારિત્ર્યહીન અને વ્યસની મનુષ્ય છે. મહેન્દ્રના મૃત્યુ

પછી આ જાગીરનો માલીક એ થશે. એવા વિચારથી સરલા ધ્રૂજી ઉઠતી હતી.

તે તથા ડૉ. મુનશી અહીંથી નિકળ્યાં અને બીજાં અનાથ, દરિદ્ર તથા રોગપીડિત મનુષ્યને ત્યાં ગયાં. કોઈને ઔષધ, કોઈને ખોરાક, કોઈને કપડાં, કોઈને પૈસા એ પ્રમાણે દરેકને તેમની જરૂર પ્રમાણે સહાય કરીને તે તથા ડૉકટર પાછાં ફર્યાં. ડૉકટરને તેમના મકાનપર ઉતારી સરલા વિલાસભુવનમાં આવી. તેના પિતાએ એક પત્ર તેના હસ્તમાં મૂકયો. પત્રના અક્ષરો પરિચિત હતા. તે બહાર ઓશરી પર પડેલી એક ખુરશીપર બેઠી અને આતુરતાથી પત્ર વાંચવા લાગી. એ પત્ર કોનો હશે વારૂ ?

પ્રકરણ ૨૫મું

મહેન્દ્રસેનની મુલાકાત

સરલાની એક ક્ષણ પણ કદિ આળસમાં જતી નહિ. સ્હવારે તો તેને સમય પણ મળતો નહિ. ડૉ. મુનશીની સાથે તે ગત પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ સદુપકારમાં જ માત્ર વખત ગાળતી એમ પણ ન હતું. તેને ઘરનું કામકાજ પણ પુષ્કળ રહેતું. ઘરમાં નોકરો હતા ખરા, પરંતુ તેમની પાસેથી વ્યવસ્થિત રીતે કામ લેવાની જવાદારી સરલાને શિરે હતી.

સરલાના પિતાએ જે વખતે ગણેશગ્રામ અને વિલાસભુવનની જાગીર ખરીદી તે વખતે જે નોકરો હતા તેમને જ કાયમ રાખવામાં આવ્યા હતા. જેની પાસેથી પ્રમોદરાયે આ જાગીરની ખરીદી કરી તે એક વ્યાપારી હતો. તેના વિચિત્ર સ્વભાવને લઇને તેના નોકરો તેનાથી કંટાળી ગયા હતા. વળી મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો પણ તેને માટે સારો ભાવ ન હતો, કારણ કે પોતાના ભત્રીજા પાસેથી ગણેશગ્રામની જાગીર તેણે ખરીદ કરીને પોતાના ભત્રીજાને રખડતો કર્યો, એ તેમને પસંદ પડ્યું નહિ. એ વ્યાપારી પાસેથી સરલાના પિતાએ તે જાગીર ખરીદ કરી એથી પણ મહેન્દ્રસેન કાંઇ ખુશ થયા ન હતા. આ જાગીર મૂળથી મહારાજાના કબજામાં હતી! તેમના પિતાના સમયમાં એ જાગીર તેમના એટલે કે મહારાજા મહેન્દ્રસેનના ન્હાના ભાઇના તાબામાં ગઇ હતી. તેમના પિતાનો મહેન્દ્રસેન કરતાં તેમના ભાઇ ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. પછી એ ભાઇ મરી ગયો; મહેન્દ્રસેનના પિતા પણ ગુજરી ગયા; એટલે તે જાગીર તેમના ભાઇના દીકરા વીરેન્દ્રના તાબામાં ગઇ. તેણે પોતાના ઉચ્ચ કુળને યોગ્ય એક શ્રીમંત કુટુમ્બની, ઉચ્છૃંખલ અને

સ્વછંદી છોકરી સાથે લગ્ન નહિ કરતાં પોતાનો જેના ઉપર શુદ્ધ પ્રેમ હતો એવી એક સદ્દગુણી પણ ગરીબ અને સામાન્ય કુટુમ્બની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. એથી પોતાના કુળનું ભયંકર અપમાન થયેલું સમજીને વીરેન્દ્રને જે માસિક હરમાયો આપવામાં આવતો હતો તે મહેન્દ્રસેને બંધ કરી દીધો. વીરેન્દ્ર ખર્ચાળ અને ઉદાર સ્વભાવનો હોઈ તેણે કેટલુંક દેવું કર્યું હતું, તેમજ ગણેશગ્રામની જાગીરની ઉપજ તેનું ખર્ચ નિભાવવા તથા કરજ ફેડવા પૂરતી ન હતી, એટલે તેને એ જાગીર વેચી નાંખવાની ફરજ પડી. પોતાનું કરજ પતાવીને તે વધેલી સીલીક સાથે પોતાની પત્નીને લઈને પરગામ ચાલ્યો ગયો. પોતાનું લગ્ન થયા પછી જેટલો વખત મહેન્દ્રસેન તરફથી તેને હરમાયો મળ્યો હતો, તેનો હીસાબ કરી તે રકમ પણ તેણે મહેન્દ્રસેનને પાછી મોકલી આપી; તેમ જ પોતે ગણેશગ્રામની જાગીર વેચી નાંખી અને તેનો રજીસ્ટર દસ્તાવેજ થઈ ગયો ત્યાંસુધી એ વાત પણ કોઈને જણાવા દીધી નહિ. એથી મહેન્દ્રસેનને તેના ઉપર અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. પોતાના ભત્રીજાએ પ્રસ્તુત વર્તનથી પોતાનું ભયંકર અપમાન કર્યું છે એમ તેમને લાગ્યું. એ જાગીર જો તેણે કોઈ ખાનદાન અને ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન જાગીરદારને વેચી હોત તો તેમને બહુ વાંધો ન હતો. પરંતુ એક સામાન્ય વ્યાપારીને વેચાતી આપવાથી તેમને બહુ લાગી આવ્યું.

તેમણે એ જાગીર ખરીદનાર વ્યાપારી પાસે આડકતરી રીતે ગમે તેટલી કીંમતે એ જાગીર પોતાને પાછી આપવાની માગણી કરી; બીજી રીતે પણ જાગીર પાછી મેળવવાની ખટપટ કરી જોઈ; પરંતુ એ સર્વ નિષ્ફળ ગઈ. પેલો વ્યાપારી એ જાગીર મહારાજાને કોઈ પણ શરતે આપવાને તૈયાર થયો નહિ. છેવટે તેણે પોતાના જેવા જ એક ગરીબાઈમાંથી શ્રીમંત બનેલા પ્રમોદરાય જેવા વ્યાપારીને આ જાગીર વેચી નાંખી. તેથી

આ વ્યાપારીએ પુન : જાણીબુજીને પોતાનું અપમાન કર્યું છે એવી અભિમાની મહારાજાની ખાત્રી થઇ. સરલાના પિતા માટે તેમના મનમાં સદ્‌ભાવ ન હોવાનું આ સિવાય બીજુ કશું પણ કારણ ન હતું. જ્યારે મહારાજા મહેન્દ્રસેનની આ કુટુમ્બપર વક્ર દૃષ્ટિ થઇ છે, ત્યારે તેમનું મન ન દુઃખાવવું એ હેતપૂર્વક આસપાસના બીજા જમીનદારો પણ આ કુટુમ્બથી દૂર ને દૂર રહેવા લાગ્યા. જો પ્રમોદરાયનું નામ કોઇના મુખમાંથી નિકળતું મહારાજા મહેન્દ્રસેન સાંભળતા તો તેમના કપાળે આંટીઓ પડતી અને જો પોતાના આશ્રયે રહેનારા લોકો સરલાના સદ્‌ગુણ અને પરોપકારની પ્રશંસા કરતા તો તેમને એટલો બધો સંતાપ થતો કે તેની વાત જ નહિ !

તેમ છતાં પણ હમણાં હમણાં તો તેના ઉપકારની વાતો વારંવાર મહેન્દ્રસેનના કાનપર આવવા લાગી હતી. એથી તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ ઉતરતા લાગતા સરલાના પિતા પ્રમોદરાયને મળવાનો વિચાર કર્યો અને તેને મળીને તેની દીકરી સરલાને માટે બે શબ્દો કહેવાની ઇચ્છા કરીઃ ‘ તું તારી છોકરીને તારા ઘરમાં જ સંભાળીને રાખી મૂક. તે મારાં ગામોમાં જઇ પરોપકારના બ્હાના તળે મારા આશ્રયે રહેતા લોકોમાં અસંતોષ ફેલાવે છે. એમ કરવાની તેને કશી પણ જરૂર નથી’ એ પ્રમાણે પ્રમોદરાયને સ્પષ્ટ કહી દેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. કારણ કે આ આજકાલની આવેલી છોકરી જેમ જેમ વધારે લોકપ્રિય થતી જશે, તેમ તેમ પોતાની અનુદારતા લોકોમાં પ્રકટ થતી જશે અને પરિણામે લોકોમાં પોતાની જાગીરદાર તરીકેની બિલકુલ મહત્તા રહેશે નહિ, એવી મહારાજાને સાચી યા ખોટી ભીતિ લાગવા માંડી હતી

ગયા પ્રકરણમાં જે ઘટનાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેના બીજા દિવસે મહારાજા મહેન્દ્રસેનના કાનપર સરલાના સુસ્વભાવ અને પરોપકારની હકીકત આવી હતી. એથી તેમનું

મન સંતપ્ત બન્યું હતું અને દિવાનખાનામાં તે આમતેમ લટાર મારતા હતા. મહારાજાને પોતાને ગરીબગુરબાપર, અનાથ અપંગોપર દયા દર્શાવી તેમને સહાય કરવાની ઇચ્છા કદિ થતી જ નહિ; પરંતુ જો કોઇ નિ:સ્વાર્થ બુદ્ધિથી તેમના ક્ષેત્રમાં એવી નિર્ભેળ દયા દર્શાવવા જાય અને સહાય કરે તો પણ તેમનાથી સહન થઇ શકતું નહિ. પોતે ખાવું નહિ અને બીજાને ખાવા દેવું નહિ; પોતે કરવું નહિ, બીજાને કરવા દેવું નહિ : એવો તેમનો વિચિત્ર સ્વભાવ હતો.

તે આવી અવસ્થામાં ફેરા મારતા હતા તે વખતે પટાવાળાએ આવીને સરલાદેવી આપને મળવાની ઇચ્છા કરે છે એમ જણાવ્યું.

મહારાજાને સરલાના સાહસથી જરા વિશેષ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કારણ કે પોતાના મકાનમાં પોતાની મુલાકાત લઇને પોતાનું અપમાન કરવા જેટલી હિમ્મત આ છોકરીમાં હશે એવી તો તેમની કલ્પના પણ ન હતી. તે પણ એ છોકરી સાથે એક વાર બોલવાની તકની રાહ જ જોઇ રહ્યા હતા. તે અનાયાસે પોતાના જ મકાનપર ચાલી ચલાવીને આવી એથી તેમને મનમાં સ્હેજ આનંદ પણ થયો.

આજસુધીમાં મહારાજા મહેન્દ્રસેને સરલાને માત્ર એક જ વાર સ્હેજ જોઇ હતી. સરલાએ સુવર્ણકુમારી ઉપર લખેલ પત્રમાં મહારાજાની સાથે પોતાની સ્હેજ મુલાકાત થયાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે જ એ પ્રસંગ હતો.

મહારાજાએ પટાવાળાને સરલાને મોકલવાની આજ્ઞા કરી. પટાવાળો બહાર ચાલ્યો ગયો. થોડી વારે સરલાએ દિવાન-ખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. પોતે જે મનુષ્યને મળવાને આવી છે તે પણ બીજા સામાન્ય મનુષ્યના જેવો જ હશે એવી તેની કલ્પના હતી. તેનું સૌંદર્ય જોઇને તો મહારાજા સ્તંભિત જ બની ગયા ! મહેન્દ્રસેનની ઉમર આશરે પંચોતેર વર્ષની થઇ ગઇ હતી,

તથાપિ સરલાના સૌંદર્યે તેમના મન ઉપર સારી અસર કરી. તેમણે જ પહેલાં બોલવાની શરૂઆત કરી :—

'આવો ! મને મળવાની ઇચ્છા તમે શા હેતુથી દર્શાવી હતી ?'

'મહારાજ ! હું આપની પાસે કાંઇ મારા પોતાના માટે આવી નથી. આપના તરફથી, એક નિરાધાર બનેલી વ્યક્તિને કશી સહાય મળી શકે તો પ્રયત્ન કરવો એવા હેતુથી હું અત્રે આવી છું. આપના બગીચામાં શામજી નામનો એક માણસ માળીનું કામ કરતો હતો. તેને આપના મુખ્ય માળીએ કોઇ પણ કારણસર રજા આપી દીધી છે. તે બાપડો નિરાધાર બની ગયો છે. તેને પુનઃ કામ ઉપર ચડાવો એવી વિનતિ કરવાને માટે હું આવી છું. તેની સ્ત્રી અત્યારે રોગગ્રસ્ત અને બિછાનાવશ છે, ઘરમાં ત્રણ-ચાર કચ્ચાંબચ્ચાં છે. તેને બીજું કોઇ મદદ કરનારૂં છે નહિ. આપને ત્યાંથી નિકળી ગયા બાદ તે અહીંતહીં કામધંધા માટે રખડે છે, પણ તેનો ક્યાંય ટેકો લાગતો નથી.'

'એમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી.' મહેન્દ્રસેન મર્મભેદી સ્વરે બોલ્યો: 'એ માણસમાં લાયકાત જ શી બળી છે? તેને સબળ કારણસર જ નોકરીમાંથી રજા આપવામાં આવી છે. તેને ફરીથી કામ ઉપર ચડાવવાથી કશો ફાયદો થાય એમ મને લાગતું નથી.'

'હું જરા વિશેષ બોલવાનું સાહસ કરૂં છું તે માટે આપ મને ક્ષમા કરશો, પરંતુ હું આપને પ્રશ્ન કરવા માગું છું કે તેને જે અન્યાય થયો છે તે વિષયમાં આપે ઉંડા ઉતરીને તપાસ કરી છે તથા તેનું સાચું કારણ શોધી કાઢ્યું છે ? તેનો શો અપરાધ હતો તેની આપે તપાસ કરી છે ખરી ?'

'તપાસ ! સરલાદેવી ! મારા જેવો વૃદ્ધ મનુષ્ય કે જે અનેક ચિંતાથી જર્જરિત થયેલો છે અને જેના ઉપર આટલી

મોટી જાગીરની વ્યવસ્થા અને વહિવટની જવાબદારી છે તેને માટે આવી ન્હાની ન્હાની બાબતોમાં ઊંડા ઉતરી તપાસ કરવાનું શક્ય છે ખરૂં ? જો બધી તપાસ હું જ રાખતો ફરૂં તો પછી મારે કારભારી, સેક્રેટરી, વસૂલાતી અધિકારી, હિસાબી ખાતાનો ઉપરી, ખેતીવાડી ખાતાનો ઉપરી, મુખ્ય માળી વગેરે જવાબદાર અધિકારીઓને રાખવાનો જરૂર જ શી ?'

'આપના પ્રસ્તુત વિચારો સાંભળીને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. એ લોકો પોતપોતાનું કામ કરતા જ હશે, અને તે તેમની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું તથા ઉપયોગી પણ હશે. પરંતુ એ મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો પોતાના અંગત સ્વાર્થ કિંવા વૈરની તૃપ્તિને અર્થે દુરુપયોગ નથી કરતા એ તપાસવાની જોવાની આપની ફરજ નથી ?'

સરલાદેવીની આ ધીટતા જોઇને મહેન્દ્રસેન છક બની ગયો. તેના કરચલી પડેલા ચ્હેરાપર સ્હેજ ક્રોધનો આવિર્ભાવ દેખાવા લાગ્યો. આ છોકરી પોતાની સામે જેવું ઉદ્ધત વર્ત્તન ચલાવી રહી છે તેવું વર્તન આજસુધીમાં બીજા કોઇએ પણ દર્શાવ્યું નથી એમ તેને લાગ્યું.

'સરલાદેવી ! તમે જે કહ્યું તે મારા ધ્યાનમાં બરાબર ઉતરી શક્યું નથી. મારો મુખ્ય માળી સદ્વર્ત્તનશીલ નથી અને તેણે મારા મનમાં શામજી માટે ખોટું ભરાવ્યું છે એમ તો તમારૂં કહેવું નથી ને ?'

'એમ કદાચ નહિ હોય, તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે શામજીનો કશો પણ વાંક ન હોવા છતાં તેને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો છે. તમારી પાસે આવીને મુખ્ય માળીએ શું કહ્યું હશે એ હું જાણતી નથી, પરંતુ શામજીએ મુખ્ય માળીનો એકાદો

ક્ષુલ્લક હુકમ ન માન્યો હોય એ બનાવજોગ હોવા છતાં, તેને કોઇ પણ રીતે નોકરીમાંથી કાઢીને તે જગ્યાએ પોતાના ભત્રીજાને દાખલ કરવાનો મુખ્ય માળીનો ઇરાદો હતો એમાં કશીયે શંકા નથી. એ હેતુ અગાઉથી જ તેના મનમાં હોવાને લીધે તે કોઇ પણ રીતે અને કોઇ પણ સમયે શામજીને વાંકમાં લાવી, તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાની તક શોધતો હોવો જોઇએ.'

'વાહવા! આજે તો આવો આરોપ મૂકયો! આવતી કાલે સરકાર વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવવાનો કે કાવતરૂં કરવાનો આરોપ પણ અમારા ઉપર મૂકવામાં આવે તો નવાઇ નહિ! પણ રહો, હું તમારી જ સમક્ષ મુખ્ય માળીને બોલાવું છું, એટલે સર્વ હકીકત સ્પષ્ટ થશે.'

એમ કહી, ઘંટડી વગાડી એટલે એક પટાવાળો અંદર આવ્યો. તેને બાગમાંથી મુખ્ય માળીને બોલાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી. થોડી વારમાં જ મુખ્ય માળી દિવાનખાનામાં આવ્યો અને મહારાજાને નમન કરીને નમ્રપણે બોલ્યો: 'શો હુકમ છે, સરકાર!'

'આ સરલાદેવી અત્રે શામજીનો પક્ષ લઇ તેને માટે ભલામણ કરવાને આવ્યાં છે. તમે તેને શા માટે નોકરીમાંથી રજા આપી? એ સર્વ હકીકત જણાવો.'

'સરકાર! તેની આપને હું શી વાત કહું? તેના જેવો હલકટ અને દુર્વર્ત્તની મનુષ્ય આ દુનિયામાં ક્યાંય પણ હશે નહિ. તેના ઉપર કોઇ પણ બાબતનો વિશ્વાસ તો રાખી જ શકાય નહિ. હમેશાં દારૂના નશામાં ચકચૂર! અને પોતાના કામ તરફ તો તેનું બિલકુલ લક્ષ જ નહિ. હું મારા કામ તરફ કેટલું ધ્યાન આપું છું તે હજુર બરાબર—'

'બસ-બસ તમારા સંબંધી મારે કશું સાંભળવાની જરૂર નથી. વારૂ, આ શામજી દારૂડીઓ હતો એમ તમારૂ કહેવું છે ?'

'હા, પહેલા નંબરનો દારૂડીયો !'

'મહારાજ ! શામજીને હું આજે ઘણા દિવસથી ઓળખું છું. તે અત્યંત મન લગાવીને કામ કરનારો તથા શાંત વૃત્તિનો માણુસ છે. આપને જરૂર હશે. તો ડૉ. મુનશી સાહેબ પણ તેને માટે એ જ સર્ટિફિકેટ આપશે. તેનામાં જો દોષ હોય તો તે એટલો જ છે કે કોઇ વરિષ્ટ હોય કે સત્તાધીશ હોય તથાપિ પોતાના મનને જે સાચું લાગે તે જ કહેવાનો; હાજી હા કરવાનું તે શિખ્યો નથી.'

'બિલકુલ ખોટું. મેં તો તેના જેવો નશાખોર મનુષ્ય બીજો કોઇ પણ જોયો નથી.'

'જોયું, સરલાદેવી ! આ કહે છે તે સાંભળ્યુ ને ? એ મનુષ્ય નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાને જ લાયક હતો કે નહિ ?'

'હા, અને તેથી જ મેં તેને રજા આપી દીધી, સરકાર !' મુખ્ય માળી વચ્ચે બોલ્યો.

'મહારાજ ! મારા અભિપ્રાયનો તમારી પાસે પરાણે સ્વીકાર કરવાના હેતુથી હું અહીં આવી નથી. જો શામજી કશા પણ કામને લાયકનો નથી એવું તમે મને દર્શાવી આપ્યું હોત તો હું તમારા કથનનો સ્વીકાર કરત. પરંતુ આ તમારા માળીના શબ્દો ઉપર હું કેવી રીતે વિશ્વાસ મૂકું ? શામજીની જગ્યાએ પોતાના ભત્રીજાને ગોઠવવાના ઇરાદાથી, એ માળીએ ગમે તે બ્હાનું કાઢીને તેને નોકરીમાંથી રજા આપી દીધી. વળી તે શામજી ઉપર જે આરોપ મૂકે છે તેમાં સત્યનો જરાયે અંશ નથી. શામજીના સ્વભાવ અને વર્ત્તનનું તેણે જે વર્ણન કર્યું છે, તેવો સ્વભાવ અને વર્ત્તન તેના ભીત્રજાનાં છે. તેનો ભત્રીજો પોતાનો

સમય દારૂના પિઠામાં જઇ મદ્યપાન કરવામાં અને ચેનબાજીમાં ગાળતો ઘણી વાર જોવામાં આવ્યો છે.'

'ખોટું! બિલકુલ ખોટું!' એ સાંભળી માળી ગુસ્સાપૂર્વક ઉછળીને બોલવા લાગ્યો: 'સરકાર! એક ન્હાની અને ત્રાહિત છોકરી બહારથી આવીને મારા કામની વચ્ચે માથું મારે તે કદિ પણ યોગ્ય ગણાય નહિ. જો આ પ્રમાણે ચાલવા દેવામાં આવે તો મુખ્ય માળીની જગ્યાપર મને રાખવાની જરૂર શી? શું હું દરેક વખતે આની પાસે જાઉં અને અમુક માણસને નોકરી-માંથી રજા આપું કે કેમ એ વિષે અભિપ્રાય પૂછી જોઉં? મને તો આ બાઇનું વર્ત્તન અજબ લાગે છે! બીજાના કારભારમાં માથું મારવાનું તેને કોણે કહ્યું હતું?'

એક સામાન્ય માળી મહારાજા મહેન્દ્રસેનની સમક્ષ આવી રીતે પોતાનું અપમાન કરે તે સરલાને રૂચ્યું નહિ. કોઇ પણ સ્વમાનપ્રિય મનુષ્યને તે રૂચે નહિ. તે ગુસ્સાથી લાલ-લાલ બની ગઇ, જો કે એ ગુસ્સો તેણે પ્રકટ થવા દીધો નહિ. તે અહીં સદ્દહેતુથી આવી હતી. પેલા બાપડા શામજીને પુનઃ તેની નોકરીપર ચડાવવાનું બની શકે તો તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. જો તે કારણ ન હોત તો મહેન્દ્રસેન જેવા માની પુરૂષ પાસે તે કદિ પણ આવી ન હોત.

તે મહેન્દ્રસેનને સંબોધીને બોલી: 'હું આપની રજા લઉં છું. આપના કારભારમાં માથું મારવાની મારી ઇચ્છા જ નથી; અને આજે મારા આગમનથી જો એવું કશું બન્યું હોય તો તે માટે હું દિલગીર છું. અહીં આવવામાં મારો ઉદ્દેશ ખોટો ન હતો.' પછી તેણે માળી તરફ ફરીને કહ્યું: 'જો હું દશ મીનિટ પૂરતી પણ આ સ્થાનની માલીક હોત તો સભ્યતાનું તને બરાબર શિક્ષણ આપત અને તને તથા તારા દુર્વર્તની બન્નેને ધક્કો

મારીને બહાર કાઢત. શામજીને માટે હડહડતું જુઠાણું ચલાવત તને કશી શરમ લાગી નહિ? પણ યાદ રાખજે, પાછળથી તને એ માટે પશ્ચાત્તાપ થયા વગર રહેશે નહિ.'

એટલું કહી, કોઇના પણ જવાબની રાહ નહિ જોતાં તે તુરત ત્યાંથી ચાલી નિકળી.

'વાહ! કેટલો રૂવાબ!' મહારાજા તેના ગયા પછી માળીને સંબોધીને બોલ્યો: 'એ તારી માલીક નથી એટલું સારૂં છે.'

'જ્યાંસુધી આપની કૃપાદૃષ્ટિ છે ત્યાંસુધી મને કશી પણ ભીતિ છે જ નહિ.' એમ કહીને માળી પોતાના કામપર ચાલ્યો ગયો.

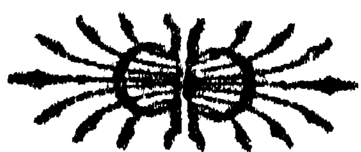
'કેવાં તેનાં પાણીદાર નેત્રો, કેવું તેનું સૌંદર્ય અને કેટલો તેનો રૂવાબ! જો તે મારા જેવા ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ પામી હોત તો હું જરૂર તેનું વિનયની સાથે લગ્ન કરી દેત. પણ અત્યારે એ વિચાર શા કામનો?' મહેન્દ્રસેન એકલા મનમાં બડબડવા લાગ્યા.

સરલાદેવી ત્યાંથી નિકળીને મુનશી ડોકટર પાસે ગઈ. તેણે સર્વ હકીકત ડોકટરને જણાવી. ડોકટર તે સર્વ લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યા પછી બોલ્યા: 'શું સ્વાર્થને ખાતર મનુષ્યનો આટલે બધો અધઃપાત થાય છે? શામજીને દારૂડીઆનું વિશેષણ! અને તે પણ દારૂના છાંટાનોયે તેણે સ્પર્શ કર્યા વગર! જો શ્રીમંતોની શ્રીમંતાઇ આટલી બધી ઉન્મત્ત બની ગઈ હોય, તો પછી જગતમાં શ્રીમંતોની જરૂર જ શી છે? મને નથી લાગતું કે મહારાજા મહેન્દ્રસેનની પછી તેમની ગાદી ઉપર કોઈ ચારિત્ર્યશાળી માણસ આવે! એનો પેલો ભત્રીજો મુંબઇમાં છે તેના માટે હું અનેક ચિત્રવિચિત્ર વાતો સાંભળું છું.'

સરલાદેવીનો ચ્હેરો ગુલાબી બની ગયો, પરંતુ તરત જ તેનાપર અસ્તકળા ફરી વળી. કરેલા પ્રયત્નનું કશું ફળ મળ્યું નહિ પણ તેણે પોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવ્યાનો તેને સંતોષ હતો; અને આ નિરાશાથી તેણે કાંઇ પોતાના કર્ત્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કર્યો નહિ. રોજ તે ડો. મુનશીની સાથે રોગીઓને જોવા માટે જતી તથા તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી પોતાનાથી બનતી સહાય પણ કરતી.

સરલાદેવીની માતાના મનમાં કોઇ કોઇ વાર એમ થતું કે પોતાની દીકરીને કશો હૃદયરોગ લાગુ પડયો છે. એ રોગ શા પ્રકારનો છે, એની તે બરાબર કલ્પના કરી શકતી નહિ. પ્રમોદરાયને પણ એવું લાગતું ખરૂં. સરલાના સંબંધમાં તેની માતાને તેઓ લલિતપુરમાં રહેતાં હતાં તે સમયની કેટલીક બાબતની માહિતી હતી, પરંતુ તે હકીકત તેણે પોતાના પતિને આજસુધી જણાવી ન હતી અને હજુ પણ એ જણાવવાની તે હિમ્મત કરી શકતી નહિ. કદાચ એ જણાવવાથી તે ગુસ્સે થાય તો ? છતાં મનમાં ને મનમાં તે એમ બોલતી કે 'ના–ના, હજુ પણ સરલાનો પેલા યુવક ઉપર પ્રેમ હોવાનું શકય નથી. તેને તો એ કયારનીયે ભૂલી ગઇ હશે.'

સુવર્ણકુમારી લલિતપુરથી મુંબઇ આવી. પ્રથમ તો સરલાએ તેને લેવા માટે મુંબઇ જવા વિચાર કરેલો. પરંતુ કેટલુંક અગત્યનું કામ આવી પડવાથી એ વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. એટલે સુવર્ણકુમારી મુંબઇથી ગણેશગ્રામ આવી. વિલાસભુવનમાં આવતાં બેઉ સખીઓ પ્રેમપૂર્વક ભેટી. સરલાની માતાએ પણ સુવર્ણકુમારીનું સ્વાગત કર્યું.

પ્રકરણ ૨૯મું
અરવિંદનો પત્ર

સુવર્ણકુમારી વિલાસભુવનમાં આવી તેને ત્રીજે દિવસે તે તથા સરલા પોતાના ખંડમાં બેઠી બેઠી તરતની આવેલી ટપાલ વાંચતી હતી. જુનાગઢથી સરલાની સખીનો પત્ર આવ્યો હતો. સુવર્ણકુમારીના નામના બે પત્રો આવ્યા હતા. એક લલિતપુરથી તેના પિતાનો હતો અને બીજો પત્ર અરવિંદનો સૂર્યપુરથી હતો.

સરલાએ પોતાનો પત્ર વાંચી નાંખ્યો અને પછી સુવર્ણકુમારી પત્ર વાંચતી હતી તેની તરફ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે સુવર્ણકુમારીનો ચ્હેરો ગુલાબી બની જતો અને તેના કપોલપ્રદેશપર લજ્જાની છટા પ્રસરતી, કારણ કે અરવિંદે લખેલા પત્રમાં તેને ઉદ્દેશીને ઘણી બાબતો લખી હતી. વચ્ચે તે સરલા તરફ વળીને બોલી :—

'સરલા! તને હું અગાઉ પત્રમાં અમારા અપરિચિત રોગીની હકીકત લખવાનું તો બા, વિસરી જ ગઈ હતી.'

'એ અપરિચિત રોગી કોણ છે?'

'ડો. અરવિંદને તો તું ઓળખે છે ને?'

'અરવિન્દભાઈને! વાહ, તારા બીજા શરીરને હું ન ઓળખું એ સંભવિત છે ખરૂં?'

'તને તો જેમાં ને તેમાં વિનોદ જ સૂઝે છે! એ વાત જવા દે. તે જ્યારે ને ત્યારે પોતાની ડોક્ટરી વિદ્યાના ચમત્કારિક પ્રયોગો કરે છે. એક વાર લલિતપુરમાં એક પૂલ પાસે એક મનુષ્ય જખમી થઈને બેભાન અવસ્થામાં પડેલો તેમને મળી આવ્યો. તેમણે તેની સારવાર કરી. તે શરીરે તો બહુ જ સારો થઈ ગયો. પરંતુ તેને તેના પશ્ચાતજીવનનું બિલકુલ વિસ્મરણ થઈ

ગયું. તે મનુષ્ય દેખાવડો, સતેજ અને ગંભીર હોઇ કોઇ સારા કુળમાં જન્મ પામ્યો હોય એમ લાગે છે. અત્યારે આ મનુષ્યને લઇને અરવિંદ ભારતવર્ષના પ્રવાસે નિકળ્યા છે. એ કયાંનો છે, કઇ જ્ઞાતિનો છે, એ વિષેની અમને કશીયે માહિતી નથી. તેને ઓળખતો હોય એવો એક પણ માણસ લલિતપુરમાં જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે વર્તમાનપત્રોમાં તેની હકીકત વગેરે જણાવીને જાહેરખબર આપી, પરંતુ કોઇ પણ તેની તપાસ કરવાને માટે આવ્યું નહિ. છેવટે અરવિન્દ તેને હોસ્પિટલમાંથી ઘેર લાવ્યા અને ' જો હું તેની સ્મરણશક્તિને પુનઃ ઠેકાણે લાવું તો જ મારૂં ડોકટર-પદ ખરૂં ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. વચ્ચે તેમના પ્રયત્નથી તેની સ્મૃતિ પુનઃ ઠેકાણાપર આવી જશે એમ લાગતું હતું, પરંતુ તેમણે તેના ઉપર જે પ્રયોગ કર્યો તેનું કોણ જાણે શાથી એવું પરિણામ આવ્યું કે તેની શરીરસંપત્તિ સુધર્યા પછી તેને જે કાંઇ પણ શીખવવામાં આવ્યું હતું તે પણ એ ભૂલી ગયો. પછી અરવિન્દે તેને પોતાની સાથે થોડા દિવસ ભારતવર્ષમાં ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એવા નનામા મનુષ્યને લઇને પ્રવાસમાં ફરતાં અનેક ઉપાધિ આવી પડે, એટલે તેનું નામ જગત રાખ્યું તથા એ પોતાના કાકાનો દીકરો છે એમ કહી તેને સાથે લઇને પ્રવાસ કરી રહ્યા છે. હું અહીં આવવાને લલિતપુરથી રવાના થઇ તેના થોડા દિવસ પહેલાં જ તે ત્યાંથી નિકળ્યા હતા. ત્યારબાદ તેમના તરફનો આ પહેલો જ પત્ર હોઇ તે મારે માટે મહત્ત્વનો છે. '

' માત્ર મહત્ત્વનો જ શા માટે ? આનંદદાયક પણ છે એમ કેમ કહેતી નથી ? ' સરલા સ્હેજ હાસ્યપૂર્વક બોલી : ' પણ એ તમારા અપરિચિત રોગીને તે પોતે કોણ છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી ? '

' ના, પરંતુ અરવિન્દને ચોક્કસ લાગે છે કે તેની સ્મરણશક્તિ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ. લે, આ પત્ર વાંચી જો. '

સરલાએ તે પત્ર લીધો અને તે ઉચ્ચ સ્વરે વાંચવા લાગી :

'સૂર્યપુર, તા. ....

'પ્રિય સુવર્ણા,

'લલિતપુરથી સ્ટીમરમાં બેસીને અમે પ્રથમ પોરબંદર આવ્યા. ત્યારથી હું તને પત્ર લખું લખું એમ થયા કરતું હતું. પરંતુ તું ગણેશગ્રામ જવાની છે, એમ તારાં માતુશ્રીના પત્રદ્વારા મારા જાણવામાં આવ્યું એટલે મેં તને પત્ર લખવામાં ઢીલ કરી. આ પત્ર તને મળશે તે પહેલાં તો તું ગણેશગ્રામ પહોંચી ગઇ હોઇશ.

'અમારા પ્રવાસમાં પુષ્કળ આનંદ આવે છે. જગતની સુશ્રુષા તથા તેની સાથેના સંભાષણમાં અને તેના શિક્ષણમાં મારો સમય પસાર થઇ જાય છે! બાપડો અબુદ્ધ પ્રાણી! સ્ટીમરનો આકાર જોઇને તો તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. સ્ટીમરપર ગયા બાદ આ જૂઓ, તે જૂઓ, એમ બોલતો તે કોઇ વાર મને, તો કોઇ વાર ધીરજલાલને લઇને સ્ટીમરપર આમ તેમ ફરતો હતો.

'એકાદ બે દિવસો ગયા નહિ હોય, ત્યાં મને તેનામાં અચાનક વિલક્ષણ પરિવર્તન થયેલું દેખાયું. પહેલા બે દિવસ તો સ્ટીમર ઉપર કોઇ પણ વ્યક્તિને આ માણસનો સ્મૃતિભ્રંશ થયેલો છે એમ લાગ્યું જ ન હતું. પરંતુ હમણાં તેને એક નવીન ટેવ પડેલી જણાય છે. જો તેના ઉપર બરાબર નજર ન રાખી તો મોટો ગોટાળો થવાનો સંભવ છે. જો કોઇ પણ સ્ત્રી તેના જોવામાં આવે છે તો તેની તરફ અત્યંત સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોવાની તે શરૂઆત કરે છે. કોઇ સુંદર વદનની સ્ત્રી દેખાઇ કે તેની તરફ તેનાં નેત્રો ખીલાની માફક સ્થિર થઇ જવાનાં! જો મોટી ઉમરની કિંવા કુરૂપ સ્ત્રી હોય તો તેની સામે તે નજર પણ કરતો નથી. પરંતુ જો કોઇ સ્વરૂપવતી યુવતી દૃષ્ટિએ પડે તો તેને રોકવાને માટે પોતાના હાથથી તે ઇશારત કરે છે.

પછી તેનાં નેત્રોમા કરૂણાસ્પદ અશ્રુ ચમકવા લાગે છે અને તેની સ્થિતિ ગાંડાના જેવી બની જાય છે. તે વખતનો તેનો વિષાદપૂર્ણ ચ્હેરો, તેનાં નેત્રોમાં આવેલાં અશ્રુ અને તેની કરૂણા ઉત્પન્ન કરનારી દૃષ્ટિ તરફ જોતાં કોઈને સ્હેજે રડવું આવ્યા સિવાય રહે નહિ.

'તેની એ આદતને લીધે મારે કેટલાયની ક્ષમા માગવી પડે છે, કેટલાયને તેની સ્થિતિ સમજાવવી પડે છે. લોકો તેનાં નેત્રો અને ચ્હેરા તરફ જૂએ છે એટલે તેમને પણ એ વાતની સચ્ચાઈ સમજાય છે. અમે લલિતપુરથી જે સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા તેમાં અમારી સાથે એક છોકરી તથા તેની માતા બન્ને પોરબંદર આવવાને માટે બેઠાં હતાં. તે છોકરી વિનયશીલ અને ગંભીર હતી. તેની ઉંચાઈ સાધારણ, નેત્રો નીલવર્ણનાં અને ચ્હેરો અત્યંત મધુર હતો, જો કે તે મારી સુવર્ણા જેટલો તો સુંદર નહિ જ.

'જગતે આ છોકરીને જોઈ રાખી હતી. બીજે દિવસે તે છોકરી સ્ટીમરમાં ડેકપર ફરતી હતી તે વખતે જગત દોડતો તેની પાસે ગયો—હા, વચ્ચે એ છોકરીના વાળ અત્યંત કાળા અને બારીક હતા એ લખવાનું હું ભૂલી ગયો !–જગત તેની પાસે જઈને તેની સામે ઉભો રહ્યો. પછી તે એ બાલિકાના ખભાપર હાથ રાખીને તેનાં નેત્રો તરફ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યો. બાલિકાએ મોટેથી બૂમ પાડી અને જગતનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો. સ્ટીમરના એક અધિકારીએ તે દૃશ્ય જોયું. તે દોડતો ત્યાં ગયો. એટલામાં હું પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને મેં સર્વ હકીકત તેને સમજાવી.

'એ સર્વ હકીકત શ્રવણ કરતાં એ બાલિકાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તેની માતાને પણ જગતની દયા આવી. પછી અમે પોરબંદર ઉતર્યા ત્યાંસુધી તેઓ સ્નેહભાવથી વર્તતાં

હતાં. પરંતુ ત્યારબાદ જગતને એ બાલિકાથી દૂરનો દૂર રાખવાની મારે સંભાળ રાખવી પડતી. બાકી સુવર્ણા ! તારે આ જગત-પ્રસાદનો આભાર માનવો જોઇએ; કારણકે તેના યોગે અત્યંત સુંદર અને રૂપવતી યુવતીઓથી મારે પણ દૂર ને દૂર રહેવું પડે છે.

'પોરબંદરથી ઉતર્યા પછી અમે જેતલસર જંકશન સુધી સાથે હતાં. ત્યાંથી અમારે ભાવનગર જવું હતું અને એ માતા-પુત્રીને જુનાગઢ ગિરનારની યાત્રાએ જવું હતું. એટલે ત્યાંથી અમે છૂટાં પડયાં. એ વખતે જગતનો ચ્હેરો જોવાલાયક હતો. તેઓ અમારાથી જુદાં પડયાં તે વખતે જગતે પોતાનો હસ્ત એ બાલિકાના ખભાપર મૂકયો અને તેનાં નેત્રો સામે ક્ષણવાર તે જોઇ રહ્યો. પછી પોતાની મેળે જ હાથ લઇ લીધો અને તેને જવા દીધી. પરંતુ એ ઘટના પછી જગત ઉપર તેની વિલક્ષણ અસર થયેલી દેખાઇ. તે અસર કેવા પ્રકારની થઇ એ હું યથાર્થ રીતે સમજાવી શકું તેમ નથી, પરંતુ એટલું ખરૂં કે તેના પૂર્વજીવનમાં તેનો કોઇના ઉપર પ્રેમ હોવો જોઇએ. સુવર્ણ ! વિચાર કર, મારી સ્મરણશક્તિને આવી રીતે ધક્કો લાગવાથી તે ગૂમ થઇ જાય, પછી હું મારી અતિ પ્રિય દેવીને માટે આવી રીતે આખી દુનિયામાં રખડતો ફરૂં, દરમ્યાન હજારો ગુલાબી ચ્હેરા મારા જોવામાં આવે, તથાપિ મારી પસંદગીનો ચ્હેરો ન મળે તો મારી શી દશા થાય તેની કલ્પના કર !

'અમે કોઇ પણ સ્થળે એક કિંવા બે દિવસ કરતાં વધારે મુકામ કરતા નથી. આ સ્થળે માત્ર ચાર દિવસ રહેવાનું મેં ઠરાવ્યું છે. પછી મેંગલોર, મદ્રાસ, જગન્નાથપુરી, કલકત્તા, મુર્શીદાબાદ, અલ્હાબાદ, બનારસ, આગ્રા, દિલ્હી, કાશ્મીર, લાહોર, મુલતાન, કરાચી, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત થઇને

પછી મુંબઈ આવવાનો મારો ઇરાદો છે. હું ધારું છું કે એ અરસામાં તું પણ તારી પ્રિય સખીની મહેમાનગીરીનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરી રહી હોઇશ. એ જ અરસામાં શંકરપ્રસાદ તથા તારાં માતુશ્રી પણ મુંબઈમાં આવશે. એટલે આપણે બધાં મુંબઈમાં એકત્ર થઇશું.

'તું અત્યારે મારી પાસે હોત તો હું શું કરત, એ તું જાણે છે? તારી હડપચીને મારા હાથમાં રાખી તને ખડખડ હસાવત. પરંતુ એ વાત જવા દે. તારાં સલજ્જ થતાં સાનુરાગથી લાલ થયેલાં નેત્રો હું અહીંથી જોઇ શકું છું.'

'જગત અત્યારે મારી પાસે જ બેઠો છે. તેના તરફથી તને કાંઇ લખવું છે એવો પ્રશ્ન મેં તેને કર્યો. તેને તારું બરાબર સ્મરણ છે. તે બોલ્યો: 'સુવર્ણબહેનને કહો કે તેમને એકદમ મળવાની મારી ઇચ્છા થઇ છે. તે બહુ માયાળુ છે.' અલ્પ સહવાસમાં પણ તારી માયાળુતા જાણવાની કૃતજ્ઞતા તેનામાં છે ખરી. હમણાં તેને ભૂખ સારી લાગે છે, અને તેનું વજન પણ વીશ રતલ જેટલું વધી ગયું છે. એથી તેના શરીરનો બાંધો પણ સુપુષ્ટ અને સુંદર દેખાય છે. મને ખાત્રી છે કે પોતાના જે પ્રેમપાત્રની ઝંખના તે કરી રહ્યો છે અને જેને માટે ચોતરફ આતુરતાપૂર્વક દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યો છે એ પ્રેમપાત્ર તેને કદિ પણ ભૂલી ગયું નહિ હોય. મારી પ્રિય સુવર્ણ જેમ એક દિવસ મને સુખી બનાવશે તેવી રીતે એ પ્રેમપાત્ર પણ જ્યારે તેને સુખી બનાવશે તે જ પળે તેની સ્મરણશક્તિ વગર ઉપચારે કે વગર પ્રયોગે આપોઆપ ઠેકાણે આવી જશે.

'આ પત્રનો જવાબ મને મહીસોરમાં મહારાજા લોજમાં મળે તેમ કરજે. અત્યારે આપણી વચ્ચે આશરે એક હજાર માઇલનું અંતર છે. તથાપિ આપણા આત્મા તો એક બીજાની

સમીપમાં જ છે. તેની વચ્ચે કોઇ પણ વસ્તુ અંતર પાડી શકે તેમ નથી. કોઇ મહારાજાધીરાજના કૃપાકટાક્ષ કરતાં તારાં નેત્રોમાંથી સપ્રેમ નીકળેલો એક દૃષ્ટિક્ષેપ તથા તારા મનોહર મુખમાંથી બહાર પડેલું એક સ્મિતહાસ્ય મને સહસ્રગણું શ્રેષ્ઠ લાગે છે.

'કેવળ કર્તવ્યને લીધે જ,
'તારા વિયોગમાં આનંદ માનનાર,
'અરવિંદ.'

પ્રકરણ ૨૭મું

સખીઓનું સંભાષણ

એ પત્ર પૂરો થયો. કોણ જાણે શાયે કારણથી સરલાનાં નેત્રો ચમકવા લાગ્યાં.

'બિચારાની કેવી અવસ્થા !' તે બોલી : 'તેના મનમાં તેના પૂર્વચરિત્રની પ્રેમમૂર્તિની કલ્પન સ્થિર થઇ ગઇ હશે. તે આવા દયાળુ અને અનાથની સંભાળ લેનારના હાથમાં પડયો છે એ તેનું સદ્ભાગ્ય જ સમજવું. સુવર્ણ ! તારો અરવિંદ અત્યંત ઉદાર દિલનો છે. તમે લગ્નગ્રંથીથી એક થયા બાદ તમારા જેવું સુખી જોડું આખા ત્રિભુવનમાંયે મળવાનું નથી.'

સરલાના અવાજમાં એક પ્રકારની વિહ્વળતાનો કમ્પ ભરેલો હતો.

'સરલા !' તેની કમરે હાથ વીંટાળતી સુવર્ણ બોલી : 'ગભરાઇશ નહિ. તને પણ તારો પ્રિયકર એક વાર મળ્યા સિવાય નહિ રહે. પણ તારા મગજમાં હજુ એ મનુષ્યની સ્મૃતિ શા માટે રહે છે ? તું તેનો નાદ છોડી દે. એ વાત દૈવાધીન છે. તેમાં આપણા જેવાં માનવપ્રાણીઓની કશી કારીગરી કામ આવવાની નહિ.'

'સુવર્ણ ! હું એને ભૂલી જાઉં ? કેવી રીતે ભૂલી જાઉં ? એ મૂર્તિને હું શી રીતે ભૂલી જાઉં ?' સરલા ડુસકાં ભરતી બોલવા લાગી : 'મને જે યાતના થાય છે તે હું કોને કહું ? હું કાંઇ કોઇ બદમાશ, અનાચારી તરૂણપર પ્રેમ કરતી ન હતી. હું જાણું છું કે જેણે મને પોતાની માની હતી તે અત્યારે કોઇ જુદો જ બની ગયો છે. જગતની દૃષ્ટિએ તે જીવન્ત છે પરંતુ

મારા મનથી તો મૂએલો જ છે. રોજ રોજ તેની ચિત્રવિચિત્ર વાતો મારા કાનપર આવે છે અને તેની અનાચારિતા પ્રત્યે તો મને અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજે છે; તથાપિ—'

'સરલા! એ જ હું સમજી શકતી નથી. જે મનુષ્યનો એક વાર તારા ઉપર પ્રાણથી પણ અધિક પ્રેમ હતો તે આજે કોઇ વેશ્યાના ફંદામાં ફસાઇ તને બિલકુલ ભૂલી ગયો છે! તેં જ મને કહ્યું હતું કે એ પ્રિયંવદા બહુ જ સુંદર છે. પરંતુ તેનું જે ચારિત્ર્ય છે, તે જોઇને તો કોઈ પણ ઉદારચરિત મનુષ્ય તેના કહેવાતા પ્રેમપાશમાં સપડાય તે શકય લાગતું નથી. તો પછી આમ કેમ બન્યું? તારી પરીક્ષા અધૂરી હતી કે તેનો તારા ઉપરનો પ્રેમ અપૂર્ણ હતો?'

'ના, બ્હેન! તેનામાં જ પરિવર્તન થઇ ગયું છે. જ્યારે હું ગરીબ અને નિષ્કાંચન હતી અને તેની પણ મારા જેવી જ સ્થિતિ હતી ત્યાંસુધી તો બધું ઠીકઠીક ચાલ્યું. ત્યાંસુધી તેનો મારા ઉપર હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમ હતો. પણ જ્યારે લક્ષ્મીદેવી તેના ઉપર પ્રસન્ન થયાં, એટલે પોતાના જૂના સંબંધને તે વિસરી ગયો, કારણકે મારી પાસે તો તેને પ્રેમ સિવાય બીજું આપી શકાય તેવું શું હતું?'

સુવર્ણકુમારીએ પેલા પત્રની ઘડી કરી તે કવરમાં નાંખ્યો. સરલાએ પોતાનાં અશ્રુ લૂછી નાંખ્યાં અને વિખરાયેલા વાળ સમા કર્યા. સુવર્ણકુમારી તેના ચ્હેરા તરફ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગી.

'અરે! આ હું શું જોઉં છું?' સુવર્ણકુમારી બોલી.

'શું છે? તને એકાએક આટલું બધું આશ્ચર્ય થવાનું કારણ શું?'

'કેમ વળી! તારાં નેત્રો, તારા વાળ, તારૂં મુખ અને તું.'

'આ તું શું કહે છે! હું શું? મારાં નેત્રો શાં? મારૂં મુખ શું? એ બધાં બરાબર છે. કાંઇ બગડયાં નથી.'

'હું પણ ક્યાં કહું છું કે તે બગડેલાં છે ? મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે અરવિંદે તેમના પત્રમાં જે છોકરીનું વર્ણન કર્યું છે, તેના જેવાં જ છે. તારાં કાળાં નેત્રો, મધુર મુખ, બારિક વાળ, એ બધું બિલકુલ મળતું આવે છે.'

સરલાને હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું : 'આ મુંબઇ પ્રાંતમાં કે આખા ભારતવર્ષમાં એવા સ્વરૂપની હજારો છોકરીઓ જોવામાં આવશે; અને રૂપની મનોહરતા વિષે કહેતી હોય તો દરેક પ્રેમી જનને પોતાનો જેના ઉપર પ્રેમ હોય તેનો જ ચ્હેરો મોહક લાગે છે.'

એ વખતે સરલાની માતા ત્યાં આવીને બોલી : 'આખો દવસ આમ બેઠાં બેઠાં જ ગાળવો છે કે શું ? ઉઠો, ન્હાઓ ધૂઓ, રસોઈ પણ તૈયાર થવા આવી છે.'

તે બન્ને જણીઓ ઉઠી. ન્હાઇ ધોઇ, નિત્યકર્મ કરીને ભોજન કરી લીધું. બપોર પછી સુવર્ણકુમારીએ અરવિન્દને તેના પત્રનો વિગતવાર જવાબ આપ્યો. તેમાં સરલાના સ્વરૂપનું વર્ણન, વિલાસભુવન તથા તેમાં રહેતી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં પણ વિસ્તારપૂર્વક તમામ હકીકત લખી હતી. તેણે પત્રમાં સરલા સંબંધી આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

'તમે આજસુધીમાં જેટલી છોકરીઓ જોઇ હશે તે સર્વમાં સરલા અતિ સુંદર છે અને મારા કરતાં તો સહસ્રગણી સુંદર છે. આસપાસના લોકો તેને દેવી તુલ્ય માને છે. કોઇ રોગગ્રસ્ત હોય, નિરાધાર હોય, નિરુદ્યમી હોય, તેને ઔષધોપચાર, આર્થિક સહાય તેમજ રોજગારે લગાડવા સંબંધના પ્રયત્નોમાં જ તે પોતાનો લગભગ તમામ સમય વિતાડે છે. ગણેશગ્રામની નજીકમાં મહારાજા મહેન્દ્રસેનની જાગીર આવેલી છે. એ મહેન્દ્રસેનની સાથે સરલાના પિતાને કાંઇ સારો સંબંધ નથી.

૧૪

તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેમણે મહારાજાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ગણેશગ્રામની જાગીર ખરીદ કરી છે!

'વળી સરલાના પરોપકારી સ્વભાવને લીધે પણ તેના ઉપર મહારાજાની ખફાદૃષ્ટિ થઈ છે, કારણ કે ખુદ મહારાજા પોતે પોતાનાં ગામોમાં રહેતાં માણસોનાં દુઃખદર્દો પ્રત્યે કશી સહાનુભૂતિ કે દિલસોજી દર્શાવતા નથી; જ્યારે સરલા માત્ર ગણેશગ્રામમાં જ નહિ, પરંતુ આસપાસનાં ગામોમાં પણ મદદને માટે દોડી જાય છે. મેં મહારાજાને નજરે જોયા નથી; પરંતુ તેમના વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી તે કઠણ હૃદયના અને નિષ્ઠુર હોવા જોઈએ.

'વારૂ, હવે હું એક બીજી હકીકત લખવા ઇચ્છું છું. સરલાએ તો એ લખવાની મને ના કહી છે, પરંતુ હું તે તમને જણાવ્યા સિવાય રહી શકતી નથી. તે જે સમયે અત્યંત ગરીબ હતી અને તેના પિતા ટ્રાંસવાલમાં સોનાની ખાણમાં મજૂરી કરતા હતા તે વખતે લલિતપુરમાં સરલાની વિનયકુમાર નામના એક સભ્ય ગૃહસ્થની સાથે મુલાકાત થઈ હતી. સરલાના કહેવા મુજબ તે અત્યંત ઉદાર, સુંદર અને કોઈ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોય એમ લાગતું હતું. લલિતપુરમાં તેના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી તે અહીં આવ્યો છે, એટલે કે હાલમાં તે મુંબઈમાં છે.

'એ મનુષ્યે અગાઉ સરલાને કહ્યું હતું કે એક મહારાજા તેના પિતાના કાકા થાય છે. અહીં આવ્યા બાદ સરલાના જાણવામાં આવ્યું કે તે જ આ મહારાજા મહેન્દ્રસેન છે. પેલો વિનયકુમાર અત્ર આવ્યા બાદ બદલાઈ ગયો છે. તેણે એક ચિઠ્ઠી પણ સરલાપર લખી નથી. સરલા અહીં છે એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. કદાચ તે અહીં મહારાજાને મળવા

માટે આવશે તો તેની મુલાકાત થશે એવી આશાથી સરલા સમય વિતાવી રહી છે.

'પરંતુ વિનયકુમારનું લલિતપુરમાં જે વર્તન હતું તે મુંબઇ આવ્યા પછી રહ્યું નથી. જે અફવા સંભળાય છે તે મુજબ તો તે પહેલા નંબરનો દારૂડીઓ, બહારછલો અને ઉડાઉ તથા ઉચ્છૃંખલ બની ગયો છે. કોઇ મીસ પ્રિયંવદા નામની એક ગાયિકા કેટલોક સમય થયાં મુંબઇમાં આવી છે. તેના કહેવાતા પ્રેમપાશમાં એ સપડાયો છે. એ સ્ત્રીના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું ઉચિત છે કે તે જેટલી સુંદર છે તેટલી જ દુશ્ચરિતા એટલે ખરાબ ચાલની છે.

'મને લાગે છે કે આ વિનયકુમારને મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો વારસો મળવાનું નક્કી થયું હશે, એટલે તે પોતાની પ્રિયતમાને ભુલી ગયો હશે અને લલિતપુરમાં ગરીબાઇના જે દિવસો ગાળ્યા હતા તેનો બંગ વાળવાને માટે તે મુંબઇમાં ખૂબ ઉડાઉગીરી ચલાવતો હશે. ગમે તેમ હોય તથાપિ સરલાના મગજમાંથી તેને માટેના વિચારો ખસતા નથી. જો કે તેના અત્યારના વર્તન તરફ તેને અત્યંત તિરસ્કાર આવી ગયો છે અને આ વિનયકુમાર કદાચ મહારાજા મહેન્દ્રસેનની પછી પોતે પ્રત્યક્ષ મહારાજા બને તો પણ તેની સાથે લગ્ન કરવું નહિ એવો સરલાએ નિશ્ચય કર્યો છે.

'બીજી એક વાત પણ આ પત્રમાં લખવાની છે. તમે તમારા પત્રમાં જે પેલી સુંદર છોકરીનું વર્ણન કર્યું છે તે જ આબેહૂબ મારી સરલાને પણ લાગુ પડે છે. વારૂ, તમે હાથમાં લીધેલા કાર્યમાં યશસ્વી થાઓ એવી મારી પરમેશ્વરને અહોનિશ પ્રાર્થના છે.'

એ પત્ર ટપાલમાં રવાના પણ થઈ ગયો. આ બન્ને સખીએ વચ્ચે એક પછી એક દિવસ આનંદમાં પસાર થતા હતા. મહેન્દ્રસેનના કાનપર સરલાના પરોપકારની વાતો રોજ ને રોજ આવતી હતી. તે મનમાં ને મનમાં સહન કરી લીધા સિવાય બીજો એક પણ માર્ગ તેમને માટે ન હતો. સુવર્ણકુમારી અને અરવિંદ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર ચાલુ જ હતો. જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાંનું વિસ્તારપૂર્ણ વર્ણન પત્રમાં લખી મોકલતો. એક દિવસ અરવિંદનો પત્ર આવ્યો. તેમાં લખેલી હકીકત વાંચીને સુવર્ણકુમારીને હર્ષના ઉછાળા આવવા લાગ્યા.

'અમે ૧૩મી તારીખે મુંબઈ આવવાનું ઠરાવ્યું છે. જગતની પ્રકૃતિ સારી અને વ્યવસ્થિત છે, પરંતુ ગઈ કાલથી તેની ચિત્તવૃત્તિ પુનઃ બ્હાવરી બની ગયેલી દેખાય છે. દિલ્હી તરફ તો અમને પુષ્કળ ત્રાસ પડયો હતો. આ તરફ સામાન્ય રીતે દરેક સ્ત્રી સ્વરૂપવતી અને અને નીલવર્ણાં નેત્રોની હોય છે. એક વાર એવાં નેત્રોવાળી એક છોકરીનો પ્રયોગ તો તેના ઉપર કરી જોવાનો મારો વિચાર છે.'

સરલાના પિતાને પણ એ પત્ર વાંચીને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પણ આ અપરિચિત રોગીને લગતી તમામ હકીકત સુવર્ણકુમારી પાસેથી જાણી હતી. સુવર્ણ અને સરલાને રોજ રોજ વાતચીત કરતી જોઈને સરલાનો પિતા બોલ્યો : 'છોકરીઓ! તમે તો આખો દિ' વાતો જ કર્યા કરો છો ! તમને કંટાળો પણ નથી આવતો? બોલવાને બદલે એક બીજાના વિચારો લખી તે એક બીજાને દર્શાવતાં હો તો કેવું ? તમારી વાતનો સાર સાંભળ્યા સિવાય પણ હું સમજી ગયો છું. મને ડો. અરવિંદના શિરનામાની માહિતી નથી. નહિ તો તમારૂં કાર્ય હું જ પતાવી દેત.'

'પણ, બાપુજી ! અમારા વિચારો કાંઇ બીજા જ હશે તો ?'

'બીજા શાના હોય ? અરવિંદકુમાર પોતાના અપરિચિત રોગીની સાથે અહીં આવે છે, ખરૂંને ? સુવર્ણ ! લાવ, અરવિંદકુમારનું શિરનામું મને આપ. હું જ તેને પત્ર લખીશ કે તેઓ અત્રે આવ્યા સિવાય અમે સુવર્ણકુમારીને અહીંથી નિકળવા દઇશું નહિ !'

સુવર્ણકુમારીએ તુરત જ પ્રમોદરાયને અરવિંદનું શિરનામું આપ્યું, તેમ જ તેણે પોતે પણ એક જુદો પત્ર તેને લખ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે 'તમે અત્યારસુધીમાં નહિ જોયું હોય તેવું આ સ્થાન સુંદર છે. તમે અત્રે આવશો એટલે અત્યારસુધી કરેલા પ્રવાસનો શ્રમ બિલકુલ ઉતરી જશે. વળી બિચારા જગતને પણ નિલવર્ણાં નેત્રો, કાળા ભ્રમર જેવા કેશ અને સુંદર મુખકમલ કલાકોના કલાક પર્યંત જોવાને મળશે.'

અરવિંદે પ્રમોદરાયના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને તેનો આભાર માન્યો. પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે 'હું મુંબઇ ત્રણ–ચાર દિવસ રોકાઇશ. મારી પાસેનું તમામ દ્રવ્ય ખલાસ થઇ ગયેલું ાઇ મેં લલિતપુરથી પૈસા મંગાવ્યા છે. મુંબઇમાં રાવબહાદુર હરસુખરાય સત્યવાદીની પેઢીમાંથી તે રકમ મને મળવાની વ્યવસ્થા થઇ છે. ત્યાંથી હું સીધો આપની પાસે ગણેશગ્રામ આવીશ.'

થોડા દિવસ પછી મુંબઇથી અરવિંદનો એક ચમત્કારિક પત્ર અવ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે હકીકત હતી : —

'અત્યંત વિલક્ષણ ઘટના બની આવી. હું બે દિવસ પહેલાં જ મુંબઇ આવ્યો છું. રાવબહાદુર હરસુખરાયની મુલાકાત લીધી. તેમને શંકરપ્રસાદ સાથે સારો સંબંધ છે, એટલે અમને પોતાને ત્યાં જ રહેવાનો તેમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ

અમે અંહે ક્રાફર્ડ મારકીટ પાસે આવેલા શ્રી કૃષ્ણ હિન્દુ લોજમાં ઉતર્યા છીએ.

'જે દિવસે અમે અહીં આવ્યા તે દિવસે મીસ પ્રિયંવદા નામની ગાયિકાનો જલસો હતો. તે જોવાને સારૂ ચાલવાને રાવબહાદુરે આગ્રહ કર્યો. આપણા જગતે બે-ચાર કલાક કશી ગડબડ કરી ન હતી. તેના સંબંધી તમારા હકીકત મેં રાવબહાદુરને જણાવી. એટલે તેને પણ સાથે લેવાનો તેમણે અતિ આગ્રહ કર્યો. ગાયિકાનું સંગીત સાંભળીને તેનું કશું સમાધાન થશે એવું મને લાગ્યું નહિ. તો પણ જોઈએ, શું થાય છે, એવા કુતૂહલથી હું તેને સાથે લઈ ગયો. આખો પત્ર પૂરેપૂરો વાંચી લે ત્યાંસુધી ધીરજ રાખજે.

'રાવબહાદુરે અમારે માટે એક બોક્સ રિઝર્વ કરાવી રાખ્યો હતો. તેમાં હું, જગત, ધીરજલાલ અને રાવબહાદુર બેઠા. જગત પોતાની આસપાસ આશ્ચર્યદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. વિદ્યુત દીપક, વિદ્યુતના પ્રવાહથી ફરનારા પંખા, વિશાળ નાટ્યગૃહ, તેમાં એકત્ર થયેલાં પુષ્કળ મનુષ્યો-એ સર્વ જોઈને તેનું મન આકુળવ્યાકુળ બની ગયું. તો પણ હવે તે અહીં શું કરશે, તેની મને કલ્પના ન હતી.

'પ્રારંભમાં પ્રિયંવદાનાં શિષ્યો અને શિષ્યાઓનું સંગીત થયું. આ તરફ જગતનું કુતૂહલ એકસરખું વૃદ્ધિને પામતું હતું. પછી મીસ પ્રિયંવદા રંગભૂમિપર આવી. તે કેટલી સુંદર છે! કહું? તેના સૌંદર્ય પરથી તું લખતી હતી એટલી તે દુષ્ટ કે નીચ હશે એમ મને લાગ્યું નહિ. પરંતુ પાછળથી એ વિષયમાં મારી ખાત્રી થઇ છે ખરી.

'તેણે એક ચીજ ઉપાડી. આપણા જગતે એ ગાયન તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ તે પ્રિયંવદા તરફ અનિમિષ

નેત્રે એકસરખી રીતે જોતો હતો. પછી પ્રિયંવદાએ બીજું ગાયન શરૂ કર્યું. પરંતુ એ ગાયનનું એક ચરણ પૂરૂં નહિ થયું હોય, ત્યાં તો જગતે મોટેથી બૂમ પાડી અને તે એકદમ પોતાની જગ્યા પરથી ઉભો થઇને રંગભૂમિપર કુદ્યો અને ત્યાં જઈને મીસ પ્રિયંવદાને પોતાના બાહુમાં મજબૂત પકડી રાખી.

'અને એ પછીના દૃશ્યનું શું વર્ણન કરવું ? આખું નાટયગૃહ ચિત્રની માફક સ્તબ્ધ બની ગયું. રાવબહાદુર હરસુખરાયને તો જમીન પોતાને તેના પેટમાં છૂપાવી દે તો સારૂં એમ થયું ! હું તુરત જ જગતની પાછળ રંગભૂમિ ઉપર ગયો અને મેં તેને જોરથી મારી તરફ ખેંચી લીધો. હું એ બાઇની ક્ષમા માગવાને પણ રોકાયો નહિ. નાટયશાળાની બહાર નિકળ્યા બાદ જેણે આ જલસાનો કોન્ટ્રાકટ રાખ્યો હતો તે તથા પ્રિયંવદાનો સેક્રેટરી આવ્યા. મેં તેમને ટુંકામાં સર્વ હકીકત સમજાવીને તેમની ક્ષમા માગી. તેમણે પણ મારી ગૃહસ્થાઇપર વિશ્વાસ રાખી આ હકીકત વિશેષ નહિ ચર્ચવાનું વચન આપ્યું.

'જગતને હું લોજમાં લાવ્યો. ત્યારપછી તો તે વધારે દીવાનો બની ગયો. પોતાના મસ્તકપર હાથ રાખીને તે દિઙ્મૂઢની માફક બેસી રહેતો. વળી દીવાનખાનામાં ફરતાં ફરતાં તે પોતાના મનમાં પેલું ગાયન ગણગણતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે બોલતો કે 'એ ગાયન મેં સાંભળ્યું છે. પણ પેલી સ્ત્રી કોણ ?'

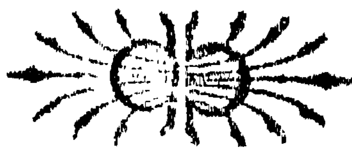
'બીજે દિવસે હું પ્રિયંવદાની ક્ષમા માગવાને માટે તેને બંગલે ગયો. તેનો બંગલો અત્યંત સુશોભિત અને એક મોટા રાજમહેલની સ્પર્ધા કરે તેવો છે. તેમાં બહુમૂલ્ય અને જાત-જાતનું ફરનીચર ગોઠવેલું છે. ત્યાં જઇને તે જગતને ઓળખે છે કે કેમ, એ પણ તેને પુછવાનો મારો હેતુ હતો. આગલા દિવસે બનેલી ઘટનાના સંબંધમાં જાણે તેને કશું લાગ્યું ન હોય

વી રીતે તે હસતી હસતી બોલવા લાગી: ‘ જો મારા સૌંદર્યથી મુગ્ધ બનીને રોજ આવી રીતે કોઇ વ્યક્તિ રંગભૂમિપર આવી મને પોતાના બાહુપાશમાં જકડી રાખે તો મારો ધંધો અત્યારના કરતાંયે વધારે સારી રીતે ચાલે ! ને હજારો રૂપીઆ મારા પગમાં પડતાં આવે ! ’ ‘ તમે આ માણસને અગાઉ કદિ જોયો છે ? ’ એવો મેં તેને પ્રશ્ન કરતાં ‘ મેં તેને કદિ પણ જોયો નથી ’ એવો જવાબ મળ્યો; એટલે મેં તેને જગતના સંબંધમાં બધી હકીકત જણાવી. એથી તેને પણ સ્હેજ દીલગીરી થઇ. જગતને તેણે કદિ નહિ જોયાનું કહેલું તે મને પણ સાચું લાગ્યું, કેમકે જગતને પણ તેને માટે કશું લાગતું ન હતું. તે તો ફક્ત એ ગાયન ગણગણતો હતો. તે ગાયન બિલકુલ સાદું છે તથાપિ તેની ઉપયોગિતા આજે એટલી બધી લાગી કે વાત જ નહિ !

‘ મારી પાસે જલસાની ચોપડી છે, તેમાં એ ગાયન છે. અમે ત્યાં આવીએ એટલે તું હારમોનીયમની સાથે એ ગાયન જગતને સંભળાવીશ ને ? એમાંથી પણ કાંઇક નિષ્પન્ન થશે. મારા બીજા બધા ઉપાય તો નિરર્થક થયા છે. હવે તો તેના મન ઉપર કોઇ પ્રકારનો આઘાત થાય તો જ તેની સ્મરણશક્તિ ઠેકાણે આવે. નહિ તો પછી કાયમને માટે તેની આવી સ્થિતિ રહેશે. હું હવે થોડા જ દિવસમાં ત્યાં આવું છું. તેં લખ્યું હતું તે મહારાજા મહેન્દ્રસેનના વારસ વિનયકુમારની સાથે મારો મેળાપ થયો નથી. રાવબહાદુરનું કહેવું છે કે હમણાં તે મહારાજાને મળવાને માટે ગયો છે. કદાચ તમારી તેની સાથે મુલાકાત થશે ખરી. ’

આ પત્રે તો વિલાસભુવનમાં ભારે કોલાહલ મચાવી દીધો. સુવર્ણકુમારીએ આ પત્રના ઉત્તરમાં સરલાને જણાવા દીધા વગર એક ચીટી લખી હતી. તેણે લખ્યું કે ‘ તમારૂં એ ગાયન

સરલાને બરાબર આવડે છે. તેની પાસે પણ જલસાની ચોપડી છે. તે તમારા જગતચંદ્રને એ ગાયન મધુર સ્વરે સંભળાવશે. અમને હજી મહારાજાના વારસની મુલાકાત થઇ નથી, તેમ એ મુલાકાતની અમે ઇચ્છા પણ કરતાં નથી. માત્ર તમારા મેળાપની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. તો હવે તમે ઢીલ નહિ કરતાં બને તેટલા જલ્દીથી અહીં આવજો.'

પ્રકરણ ૨૮મું

પ્રેમસ્પર્ધા

અરવિન્દ વિલાસભુવનમાં આવી પહોંચે તે પહેલાં આપણે આપણાં બીજાં પાત્રોની હીલચાલપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે. એટલે તે માટે આપણે થોડુંક પશ્ચાદવલોકન કરવું પડશે. પેલો બનાવટી વિનયકુમાર મુંબઇમાં પોતાનું જીવન કેવી રીતે વિતાવી રહ્યો છે તેનો પરિચય તો અમે વાચકોને આપ્યો છે. રાવબહાદુર હરસુખરાયની ઉપર મીસ પ્રિયંવદાના સૌંદર્યનું કેવું પરિણામ આવ્યું તે પણ આપણે જોયું. પહેલે દિવસે રાવબહાદુરે પ્રિયંવદાની પ્રથમ મુલાકાત લીધી તે વખતે તેમનો ઇરાદો વિનયકુમારને પ્રિયંવદા પોતાના પાશમાંથી મુક્ત કરે એવી વિનતિ કરવાનો માત્ર હતો. પરંતુ પછી તો તેને વિનયકુમારથી પરાવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશને પરિણામે વિનય અને રાવબહાદુર એ બેની વચ્ચે તેને માટેના પ્રેમની સ્પર્ધા થવા લાગી. વિનયે તેને મોતીની માળા આપી, રાવબહાદુરે તેને હીરાનો હાર આપ્યો. વિનયે જુદી જુદી મૂલ્યવાન નંગો જડેલી બંગડી આપી તો રાવબહાદુરે તેને એક અત્યંત મૂલ્યવાન કંઠો આપ્યો. એ પ્રમાણે બન્નેને પ્રિયંવદા ઉંદરની માફક ફોલી ખાતી હતી. અર્થાત રાવબહાદુર આ સુંદરીની પ્રેમજાળમાં વધુ ને વધુ સપડાવા લાગ્યા. વળી આ બે જણાની ઉદારતા કે ઉડાઉપણાની સ્પર્ધામાં વિનયને પાછા પગ લેવા પડે તે પણ બનાવજોગ હતું, કારણ કે રાવબહાદુરની તિજોરી ભરચક હતી; જ્યારે વિનયનો તો તેના વૃદ્ધ વડીલ મહારાજા તરફથી માસિક રકમ મળે તેના ઉપર જ આધાર હતો.

જ્યાંસુધી આ વીશનખી જળો મનુષ્યને ચોંટી ન હોય ત્યાંસુધી જ મનુષ્યના બચવાની આશા. બાકી એક વાર ચોંટી

એટલે તો પછી રક્તનું દરેકેદરેક બિન્દુ તે ચૂસી લે છે. એટલું જ નહિ પણ બાકી રહેલાં હાડકાં અને ચામડાંને પણ કોતરી નાંખ્યા વગર રહેતી નથી. એ જ સ્થિતિ વિનયની થઈ હતી. ગમે તેમ થાય તોયે પ્રિયંવદાને પોતાના હાથમાંથી કદિ પણ જવા દેવી નહિ એવો તેણે મક્કમ નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાની પાસે કેટલું દ્રવ્ય છે, પોતાની આમદાની શી છે, આ સ્પર્ધામાં પોતે રાવબહાદુરની સામે ટકી શકશે કે કેમ તેનો તેણે બીલકુલ વિચાર કર્યો નહિ. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિનયને મારવાડીની દુકાનની મુલાકાત લેવી પડી. મહારાજા મહેન્દ્રસેન જેવા મોટા જાગીરદારના વારસને કયો મારવાડી પૈસા ધીરવાની ના પાડે? એટલે કે વિનય ખાતું પાડી સાહી કરી આપે કે તેને તુરત જોઇતી રકમ કાઢી આપે. જો કે પાંચસો રૂપીઆ હોય તો સાતસોનું ખાતું પાડી આપવું પડે અને વ્યાજ ટકા બથી તો ઓછું નહિ જ. આવી રીતે પૈસાની સગવડ થવાથી વિનયનું ઉડાઉપણું વધતું આવ્યું અને તેને લગભગ એક લાખ કરતાં વધારેનું કરજ થઇ ગયું.

વિનય જેટલો સાહસિક હતો તેટલો સાવધ હોત તો તેને દેવું કરવાની બીલકુલ જરૂર રહેત નહિ. પરંતુ મનુષ્યનો વિનાશકાળ નજીક આવી લાગે છે ત્યારે હજારો રસ્તેથી અધઃપાત થાય છે. વિનય મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો વારસ હોવાનું જાણવામાં આવતાં પ્રિયંવદા પણ તેને પોતાના કબજામાં રાખવાને અત્યંત ઉત્સુક હતી. પરંતુ કામાંધ વિનય તે સમજી શક્યો નહિ. પ્રિયંવદા રાવબહાદુર તરફ પ્રેમકટાક્ષ ફેંકતી એ તો માત્ર તેના પૈસાને જ ખાતર. કોઇ પણ રીતે તેને બની શકે તેટલો નીચોવવો એટલો જ તેનો ઇરાદો હતો. વિનયને માટે તેનો વિચાર જુદા જ પ્રકારનો હતો.

એક વાર પોતે મહારાણીના પદે આરૂઢ થશે એવી તેને આશા હતી અને તે પદની સાથે મહેન્દ્રસેનની તમામ સ્થાવર

જંગમ મીલ્કતની પોતે માલિક બનશે એમ તે માનતી હતી. વિનયે તેને એમ કહ્યું હતું કે ' અમારી જાગીરનો માલિક બનીશ કે તુરત જ હું તારી સાથે લગ્ન કરી નાંખીશ.' પરંતુ પ્રિયંવદા એમ તો ઉસ્તાદ હતી. વિનય જેવાં તો હજારો પંખેરૂનાં પીંછાં તેણે ઉખેડી નાંખ્યાં હતાં. પ્રેમની ઘેલછામાં એવાં અનેક વચન અપાય છે, પણ તે પાળવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનું જુદું જ સ્વરૂપ બની જાય છે. કારણ કે ' વિનય મહારાજા બને પછી તેનું કુળવાનપણું આડું આવે અને મારી સાથે લગ્ન કરતાં તે અચકાય તો એ બનાવજોગ છે! ' એવો વિચાર પણ તેને આવતો.

એટલે તેણે એવી યુક્તિ કરી હતી કે વિનયની સાથે તેનું લગ્ન થઇ જવું જોઇએ. વિનય પણ એ પ્રમાણે જલ્દી લગ્ન કરવાને માટે તત્પર બની જાય તે માટે તે વિનયને ઉશ્કેરવાને રાવબહાદુરની સાથે પ્રેમના ચાળા કરતી હતી. એવી સર્વ ઘટના તેની ઇચ્છા પ્રમાણે બની આવવાનો યોગ દેખાતો હતો. કારણ કે વિનયને પ્રેમમાં સ્પર્ધા પસંદ ન હતી. એટલે કોઇ રીતે પ્રિયંવદાની સાથે લગ્ન કરી નાંખવું અને આ બુઢ્ઢાનો કાંટો વચ્ચેથી કાઢી નાંખવો એવો વિનયે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચયના પ્રથમ દર્શન તરીકે પ્રિયંવદાની કોમળ કરાંગુલીમાં એક અત્યંત તેજસ્વી હીરાની વીંટી ચમકવા લાગી. આ તરફ રાવબહાદુર હરસુખરાય પ્રિયંવદાના સહવાસથી ખરેખર ઉલ્લુ બન્યો હતો. તો પણ પોતે વધારે ને વધારે ફસાતો જાય છે અને પોતે પ્રિયંવદાથી વિનયને પરાવૃત્ત કરવાને માટે જે યુક્તિ યોજી હતી, તે યુક્તિ પાર પડી શકી નહિ એમ તેના સમજવામાં આવ્યું, કારણકે પ્રિયંવદાની આંગળીપર વિનયે આપેલી હીરાની વીંટી ચમકતી તેના જોવામાં આવી. પોતાની ભત્રીજી જયાલક્ષ્મીના પ્રારબ્ધમાં મહારાણીપદ નથી એ કડુ સત્ય તેના સમજવામાં આવ્યું.

તેણે આજ સુધી પ્રિયંવદાનો પડતો બોલ ઝીલી લીધો, તેને ખાતર પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ કર્યા, એ સર્વ પોતાની ભત્રીજી માટે માર્ગ ખુલ્લો કરવાને. પરંતુ તેને તેનું દુર્દૈવ આડું નડ્યું. હવે વિનયને કેવી રીતે સકંજામાં લાવવો તેનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો. તેના મગજમાં એક કલ્પના આવી. હમણાં વિનય પુષ્કળ પૈસા ઉડાવી રહ્યો છે એ વાર્તા મહેન્દ્રસેનને જણાવવી અને તેમના તરફથી વિનયને મળતો દરમાયો અટકાવવો એથી વિનયને પૈસાની તાણ પડવાથી તે સકંજામાં આવી જશે. એટલું થયા પછી પ્રિયંવદા પોતાના હાથમાંથી છટકી જાય એ પણ તેને રૂચતું ન હતું. તે માટે શો માર્ગ લેવો તેનો તે વિચાર કર્યા કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨૯મું

જયાલક્ષ્મીનું લગ્ન

રાવબહાદુર હરસુખરાયે મહેન્દ્રસેનને વિનયનો દરમાયો હાલ તુરતને માટે બંધ કરવાને લખી જણાવ્યું ખરૂં. પણ મહારાજા તેના પત્રને અમલમાં મૂકે તે પહેલાં બે મહત્ત્વની ઘટના બની ગઈ. તેમાંની એક મહત્ત્વની ઘટના એ કે જયાલક્ષ્મી--હરસુખરાયનાં ભત્રીજીએ છેવટે સનતકુમારને પસંદ કરી, તેની સાથે જ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

તેણે પ્રથમ તો પોતાના પિતા અને કાકાના આગ્રહથી મહારાજા મહેન્દ્રસેનના પેલા બનાવટી વારસ વિનય સાથે લગ્ન કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ પ્રિયંવદા સાથેની તેની પ્રેમચર્યા જયાના જાણવામાં આવી ગઈ હતી. તેમાં સુધારો થવાની ફરી પણ આશા તેને ન લાગી. તે પ્રિયંવદાના પ્રેમપાશમાં વધુ ને વધુ જકડાતો જાય છે અને પોતાની સ્પષ્ટ ઉપેક્ષા કરી રહ્યો છે એવું ચોક્કસપણે લાગતું હતું. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે તેને એમ પણ થતું કે આવી મોટી જાગીરનો માલિક થનારો મનુષ્ય, પ્રિયંવદા ગમે તેવી સૌંદર્યવતી હોવા છતાં તેના જેવી નીચ, દુર્વર્તની વેશ્યા સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરે એ કદિ પણ શકય નથી. એ જ હેતુથી તેને વાળવાને માટે જયા તેના ઉપર પ્રેમથી પરિપૂર્ણ મધુર પત્રો લખતી, અને વિનય પણ મુંબઈથી તેને એ પત્રોનો એવો જ પ્રત્યુતર આપતો તથા પોતાના કામ-કાજમાંથી નિવૃત્તિ મેળવીને તેને મળવાને પોતે જરૂર આવશે એવી આશા આપતો. પરંતુ એના ઉત્તરો ઘણા આવ્યા છતાં વિનય તો આવ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેણે પ્રિયંવદાની સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યાનું પણ જયાના જાણવામાં આવ્યું.

એથી જયાની સ્થિતિ કફોડી બની ગઇ. નિરાશાથી તેનું મસ્તક ભ્રમિત બની ગયું. તેને પણ લાગ્યું કે વિનય કરતાં સનતકુમાર લાખ દરજ્જે સારો છે. આ તરફ સનતકુમાર પણ શાંત ન હતો. વિનય મુંબઇ હતો તે દરમિયાન સનતકુમાર જયાની આસપાસ પોતાના પ્રેમની જાળ હરેક પ્રકારે બિછાવ્યા જ કરતો હતો. વળી જયાના પિતા ઉપર પણ તેણે પોતાની છાપ એવી પાડી દીધી કે તેને પોતાના ભાવી જમાઇ તરીકે વિનય કરતાં સનતકુમાર વધારે પસંદ પડવા લાગ્યો. તે શ્રીમંત કિંવા જાગીરદાર ન હતો, પરંતુ તે સિવાય તેનો દેખાવ, શરીરનો બાંધો અને બીજી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સનતકુમાર તેને વિશેષ યોગ્ય લાગ્યો. એ જ અરસામાં બીજી રીતે પણ સનતકુમારના ભાગ્યે જ જોર કર્યું. તેનો કાકો તથા કાકી સુરતમાં રહેતાં હતાં, તે બન્ને થોડા થોડા સમયના અંતરે મરણ પામ્યાં. તેમને પુત્ર–પુત્રી કશું સંતાન ન હતું. એટલે તેમનો વારસો સનતકુમારને મળ્યો. સુરતમાં એક મકાન, ડુમસમાં એક ન્હાનો પણ સુંદર બંગલો અને વર્ષે ત્રણ હજારની આવક થાય એટલી જમીન તેમણે સનતકુમારના નામ ઉપર કરી આપી હતી. એટલે સનતકુમારને પણ જરા ધીરજ મળી હતી અને જયાલક્ષ્મીને પોતાની બનાવવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. જયાના પિતા તનસુખરામના જાણવામાં એ વાત પણ આવી ગઇ હતી કે વિનય તો ચોક્કસ પ્રિયંવદા સાથે લગ્ન કરવાનો જ છે. એટલે પછી તેણે જ જયા અને સનતકુમારના લગ્નમાં પોતાની સંમતિ આપી દીધી. જો કે આ કૃત્ય પોતે પોતાના ભાઇની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કરે છે એ વિચારથી તેને જરાક ક્ષોભ થતો હતો ખરો. તે હરસુખરાયનો સ્વભાવ જાણતો હતો. જો કોઇ પણ કાર્ય પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હોય તો હરસુખરાય આકાશપાતાળ એક કરીને પણ તેમાં વિઘ્ન નાંખ્યા વગર ન

રહે તેવો હતો. એટલે હાલ તુરત આ લગ્ન થાય ત્યાંસુધી તે વિષેની કશી ખબર હરસુખરાયને પડવા દેવી નહિ, અને પાછળથી તેને જાણ થાય, તથા તે ગુસ્સો કરે તો તે સહન કરી લેવો, એવો નિશ્ચય કરીને તેણે આ લગ્નને માટે ગુપચુપ તૈયારી કરવા માંડી. જયા તેની એકની એક પુત્રી હોવાથી તેનો વિચાર મોટા ઠાઠમાઠપૂર્વક લગ્નસમારંભ કરવાનો હતો, પણ એ વિચારને તેણે દબાવી દીધો.

સારૂં મુહૂર્ત્ત જોઈને જયાનું સનતકુમાર સાથે લગ્ન કરી નાંખ્યું. સનત અને જયા હવે નિઃસંકોચપણે સંસારસુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યાં. હરસુખરાયને આ વાતની ખબર પડી નહિ, અને વિનયને તો તેની પરવા પણ ન હતી.

આ થઈ એક ઘટના. હવે બીજી જે મહત્વની ઘટના બની તેનું આ પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૩૦મું

જૂના મિત્રો

એક દિવસ પ્રિયંવદા, પોતાને માટે ભાડે રાખેલા સુસજ્જિત બંગલામાં બેઠી હતી. સમય બપોરનો હતો. તે વખતે એક મનુષ્ય તેને મળવાને માટે બંગલાના દ્વારપર આવ્યો. દ્વારપર દરવાને સભ્યપણે ‘ તમે કોણ છો ? તમારા નામનું કાર્ડ છે ? ’ વગેરે પ્રશ્નો કર્યા. તેણે પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ‘ મારી પાસે કાર્ડ બાર્ડ કાંઇ પણ નથી. પરંતુ તારી માલીકણ પાસે જઇને કહે કે તેનો ભાઇ આવ્યો છે. ’

દ્વારપાળ આ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયો. આ મનુષ્યનો દેખાવ દરિદ્રના જેવો હતો. તેનાં મેલાં અને સત્તર સ્થળે થીગડાં દીધેલાં કપડાં, ફાટેલા બૂટ, બિલકુલ ઝાંખી પડી ગયેલી અને રસ્તાની રજથી આચ્છાદિત થયેલી ટોપી આદિ જોઇને દરવાન વિચારમાં પડી ગયો કે ‘ આ પ્રિયંવદાબાઇનો ભાઇ હશે ? ’ જો એમ ને એમ તેને કાઢી મૂકવામાં આવે અને તે ખરેખર પ્રિયંવદાનો ભાઇ હોય તો એ પણ ઠીક નહિ. માટે ખબર તો પહોંચાડવા. એવો વિચાર કરીને દરવાન અંદર ગયો. તેણે ‘ આપના ભાઇ આપને મળવાને આવ્યા છે. ’ એમ પ્રિયંવદાને કહ્યું. એ શબ્દો સાંભળતાં પ્રિયંવદાના મુખમાંથી એક અપશબ્દ સરી પડયો. પરંતુ તે એટલા હલકા અવાજે બોલી કે એ શબ્દ દરવાનના કર્ણપર્યન્ત પહોંચ્યો નહિ. થોડી વાર વિચાર કરીને એ મનુષ્યને ઉપર મોકલવાની પ્રિયંવદાએ દરવાનને આજ્ઞા કરી.

પેલો મનુષ્ય બંગલામાં દાખલ થયો, દાદરપર ચડીને ઉપર ગયો અને જે દિવાનખાનામાં પ્રિયંવદા બેઠી હતી ત્યાં પહોંચી ગયો. એક રાજરાણીને પણ ઇર્ષ્યા ઉપજાવે એવું આ સ્થળનું ઐશ્વર્ય જોઇને તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. તેનો સત્કાર કરવાને માટે પ્રિયંવદા પોતે જે સ્થળે બેઠી હતી ત્યાંથી જરા પણ હલી નહિ. એટલું જ માત્ર નહિ, પણ તેના આગમનથી પોતાને આનંદ થયો છે એવું પણ તેણે દર્શાવ્યું નહિ.

'કેમ! ઝેરીમલ!' કાંઇક પણ બોલવું જોઇએ એટલા જ ખાતર પ્રસ્તુત શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળ્યા.

'બ્હેન! ખરેખર કોઇ ભૂત, પિચાશ કે બ્રહ્મરાક્ષસ તને વશ થયેલો દેખાય છે. કેવું સુંદર આ દિવાનખાનું? કેવા ગાલીચા? કેટલો શૃંગાર? અને તું તો જાણે ઇન્દ્રના ભુવનમાં વિહાર કરતી અપ્સરા! તેં આ બધું ક્યાંથી અને કેવી રીતે સંપડાવ્યું? મને જોઇને તને આનંદ થયો હોય એમ લાગતું નથી. અને હું પણ જાણું છું કે આનંદ ન જ થાય.'

'જ્યાંસુધી તું આવી રીતે વર્તે છે ત્યાંસુધી તો કદિ પણ નહિ થાય.' પ્રિયંવદા બોલી.

ઝેરીમલ ત્યાં પડેલી એક સ્પ્રીંગની ખુરસીપર બહુ જ ધીમેથી બેઠો. કદાચ પોતાના વજનથી સ્પ્રીંગ તૂટી પડે તો! પછી તેણે જવાબ આપ્યો: 'વાહવાહ! જો લલિતપુરની જેલમાં આવી ગાદીઓ, ખુરશીઓ અને આવું ફર્નિચર રાખ્યું હોત તો કેવી બહાર આવત વારૂ? એ વાત જવા દે. બોલ, હવે તું તારા આ ભાઇને માટે શું કરવાને તૈયાર છે? મારી સ્થિતિ કફોડી છે. હાથમાં હોય તો મ્હોંમાં પડે તેમ છે. કદાચ કોઇના સામાનપર હાથ મારીને અથવા તો લાગ ફાવી જાય તો કોઇનું ગજવું કાતરીને હું જેમ તેમ મારો નિર્વાહ ચલાવું છું; જ્યારે

તું તો મોટી મહારાણીની માફક ઠાઠમાઠથી મોટા એશઆરામમાં મહાલતી જોવામાં આવે છે! તારા ભાઇને હમેશાં કારાગૃહની કોટડીની ભીતિ રહ્યા કરે અને તું આવી રીતે અમનચમન ઉડાવે એ તને શોભે છે ખરૂં?'

'તું એટલે દૂર લલિતપુરથી અહીં આવ્યો, તે શું મને આવી રીતે ત્રાસ આપવાને માટે તથા સતાવીને મારી પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે?'

'હા, એક કારણ એ તો ખરૂં જ. તે ઉપરાંત એક બીજું પણ કારણ છે. લલિતપુર રાજ્યમાં મારો નિવાસ ત્યાંની પોલિસને અસહ્ય થઇ પડયો છે, એટલે વિચાર કર્યો કે ચાલ, ચાર દિવસ મારી બહેન પાસે જઇ આવું.'

'પરંતુ તેં રાખેલી આશા વ્યર્થ છે. આટલો બધો સરંજામ અને ભપકો રાખવાને માટે મારે કેટલું બધું ખર્ચ કરવું પડતું હશે તેની કલ્પના પણ તને આવી જ હશે. એટલે જો મારી પાસેથી પૈસા મેળવવાની તું આશા રાખતો હોય તો પૈસા મારી પાસે બહુ જ થોડા છે.'

'શું કહે છે? આ બંગલો અને આ બધું ફર્નિચર તારાં નથી?'

'હા હા, છે તો મારાં જ; પણ તેને માટે મેં પૈસા ખરચ્યા હશે કે નહિ?'

'ખર્ચ તો થાય જ ને! વારૂ એકાદી મોટર-બોટર પણ તેં રાખી હશે.'

'હા, અત્યારે તો મારી પાસે એક મોટર છે; પરંતુ થોડા દિવસો પછી હું પુષ્કળ મોટરની માલીક થઇશ.'

'એ શી રીતે? એટલી બધી મોટરો ખરીદવાને તું પૈસા ક્યાંથી કાઢીશ?'

'જો, સાંભળ–હું તને મારી એક ગુપ્ત વાર્તા કહું છું.' પ્રિયંવદા ધીમા સ્વરે બોલી : 'મેં અહીં એક મોટો દાવ માંડ્યો છે. આ સ્થળે એક ભોળું પારેવું મારા હાથમાં સપડાયું છે. એક ગોળીથી બે પક્ષી મારવાનો મારો ઈરાદો છે અને તું જો મારા કહેવા મુજબ કરીશ તો તને પણ પૈસાની બિલકુલ તાણ પડશે નહિ. પહેલું કામ તો એ છે કે તારે મારી આસપાસ આટલામાં બિલકુલ રહેવું કે દેખાવું નહિ. એક મોટો શ્રીમંત વ્યાપારી મારી જાળમાં સપડાયો છે. તે જો મારી ઇચ્છા હોય તો મારે ચાલવાને માટે સોનાની ચાદર પણ પાથરી આપે. અત્યારે તો એ શિકાર ઠીક છે. પણ એક બીજો શિકાર છે એ તો એના કરતાંયે ઘણો જ મોટો અને માલદાર છે.'

'આ બધું તું શું કહે છે?'

'હું જે કહું છું તેમાં એક અક્ષર પણ ખોટો નથી. એક ભાવી મહારાજાની સાથે મારૂં લગ્ન થવાનું નક્કી થયું છે. એટલે થોડા જ વખતમાં હું મહારાણીપદપર આરૂઢ થઈશ.'

તેના આ શબ્દ કર્ણગોચર થતાં એકાએક શરીરમાં વિદ્યુત-સંચાર થયો હોય એ પ્રમાણે ઝેરીમલ એકદમ ઉભો થઇ ગયો અને બોલ્યો : 'શું તું મહારાણી! ત્યારે તો હું મહારાણીનો ભાઇ!'

'આ બધું સાંભળ્યું ને? એટલા માટે જ તું મારાથી દૂર રહે એવી મારી ઇચ્છા છે. આટલો બધો મોટેથી બૂમો શા સારૂ પાડે છે? જરાક સાંભળી લે. આજે તો એ હજી મહારાજાનો વારસ માત્ર છે. આવતી કાલે તે મહારાજાના પદપર બિરાજશે એટલે તેની વિશાળ જાગીર, બાગ બગીચા, રાજમહાલય અને અહીં મુંબઇમાં તેની માલીકીના અનેક બંગલાઓ અને માળાઓ આદિ અગણિત સંપત્તિ મારી થશે! સમજ્યો ને હવે?'

'હા, સમજ્યો બ્હેન ! તું ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ આ બધી ઘટના કેવી રીતે બની આવી, એ તો મને કહે.'

'વળી એ પ્રશ્ન કેવો ? પહેલે દિવસે મારૂં ગાયન સાંભળીને બીજે દિવસે પુષ્કળ લોકો મારા ચરણમાં પડવાને આવવા લાગ્યા. સુશિક્ષિત, અશિક્ષિત, બારિસ્ટર, વકીલ, સરદાર, જાગીરદાર એ સર્વ લોકો આવવા લાગ્યા. લલિતપુરના લોકોને સૌંદર્યની કશી કલ્પના જ નથી. બાકી આ મુંબઈ શહેરની તો બલિહારી છે.'

'વારૂ, પણ તું મહારાણી થઈશ એટલે તારા આ ગરીબ ભાઈનું શું ?'

'પહેલાં તું અહીંથી જા. તારે માટે જોઈશે તો દશ-વીશ હજાર રૂપીઆની સગવડ કરી શકાશે. તું એક વાર આખા ભારતવર્ષમાં એક શ્રીમંતના દેખાવથી પ્રવાસ કરીને જરીક ગૃહસ્થાઈ અને સભ્યતાનું શિક્ષણ મેળવીને પછી મારી પાસે આવજે. હું તને ભૂલી જવાની નથી.'

'પણ આ મહારાજાનો દીકરો શ્રીમંત કેટલો છે ?'

'એ હજી કાંઈ ગાદીએ આવ્યો નથી. તેની અને ગાદીની વચ્ચે એક એંશી વરસનો બુઢ્ઢો પડેલો છે. એ બુઢ્ઢો મૃત્યુ પામે એટલી જ વાર છે. પછી ગાદી ઉપર આવતાં તેને એટલી બધી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે કે તે કેવી રીતે અને કયાં ખર્ચવી તેનો પણ તેને વિચાર થઈ પડશે !'

'વારૂ, તું કહે છે કે મારે તારી આસપાસ હમણાં રહેવું નહિ. પણ મારે આવી સ્થિતિમાં એક પણ કોડી વગર કેવી રીતે અને કયાં જવું ?'

એટલામાં પ્રિયંવદાની દૃષ્ટિ પોતાના કાંડાપર બાંધેલા સોનાના ઘડીઆળ તરફ ગઈ. તે બોલી : 'હાય હાય ! એનો

આવવાનો સમય થઇ ગયો છે! ઝેરીમલ! તું ગમે તેમ કરીને અહીંથી બહાર ચાલ્યો જા. કઇ ઘડીએ એ અહીં આવી લાગશે તે નક્કી નહિ.'

'કોણ? પેલો બુઢ્ઢો વેપારી કે યુવાન મહારાજ?'

'યુવાન મહારાજ. જો, હમણાં હું તને જે આપું છું તે તું લઇ જા અને કાલે સ્હવારે મને મળજે. નહિ તો એમ કર. હમણાં તું અહીં આવીશ જ નહિ. તું કહીશ ત્યારે અને તે સ્થળે, તું મગાવીશ તેટલા પૈસા હું તને મોકલી આપીશ. માત્ર તારૂં શિરનામું પત્રથી મને જણાવજે.' એમ કહીને તે એક ખૂણામાં પડેલી તિજોરી પાસે ગઇ. તેને ખોલી, તેમાંનાં નોટોનાં બંડલોમાંથી એક બંડલ કાઢી, તિજોરી બંધ કરીને તે ઝેરીમલ પાસે આવી અને બોલી: 'લે, આ પાંચસો રૂપીઆની નોટો છે. બીજા વધુ પૈસા પણ હું તને આપીશ. પણ અત્યારે આટલા લઇને તુરત ચાલ્યો જા. આમાંથી કપડાં વગેરે ખરીદ કરજે. નાટકશાળામાં જલસા વખતે તું ત્યાં મને મળીશ તો ચાલશે.'

તેણે નોટો આપી. એ ખરેખર નોટો છે કે કાગળના કકડા છે તેની ઝેરીમલે તપાસીને ખાત્રી કરી જોઇ. પછી તે ઉઠયો અને બહાર ચાલ્યો ગયો.

ત્યારબાદ પ્રિયંવદાએ પોતાના પ્રિયકરના સ્વાગતને માટે તૈયારી કરવા માંડી.

તેણે વિનયનું જે વર્ણન કર્યું હતું તે ઉપરથી એ મનુષ્ય કોણ છે એ જાણવા માટે ઝેરીમલના મનમાં જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે એવા મનુષ્યની મૂર્ખતા ઉપર જ આજસુધી ઝેરીમલ જેવા માણસોનો ગુજારો ચાલતો આવ્યો હતો અને ચાલતો હતો. તે બંગલાની બહાર નિકળ્યો અને સ્હેજ અંતરપર જઇને આમથી તેમ ટહેલવા લાગ્યો.

તેને વધુ વાર એ સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું નહિ. દશ-પંદર મીનીટમાં જ એક મોટર ભોં-ભોં કરતી આવી અને એ બંગલાના દ્વાર પાસે ઉભી રહી. 'અહો ! આ મહારાજા આવ્યા !' ઝેરીમલ મનમાં ગણગણ્યો. હા, તે વિનય જ હતો. વિનય અને તેની દષ્ટોદષ્ટ મળી. વિનયે તેની સામે જોયા ન જોયા જેવું કર્યું. માત્ર ઝેરીમલને વીજળીનો ધક્કો લાગ્યો. તેનાં નેત્રો બિલાડીના જેવાં તેજદાર હતાં. તેણે વિનયનો ચ્હેરો એક વાર નહિ પણ લલિતપુરના કારાગૃહમાં, ત્રણ મહિના સુધી રોજ જોયો હતો; એટલે આ વિનય-ના દેવદત્ત છે એમ જાણી લેતાં તેને બિલકુલ વાર લાગી નહિ. દેવદત્તને ઓળખતાં 'હું આ શું જોઉં છું? ભ્રમમાં તો પડ્યો નથી ને ?' એવા ઉદ્‌ગાર તેના મુખમાંથી સરી પડ્યા. તે પુનઃ એ જ બંગલામાં દાખલ થયો. દરવાને તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ઝેરીમલે તેની સામે એવી કરડી દષ્ટિ કરી કે દરવાન સ્થંભી ગયો. વિનયને પોતાની પાછળ કોઇ વ્યક્તિ આવે છે તેનો ખ્યાલ પણ ન હતો. તે તો નિશ્ચિંતપણે પોતાની પ્રિયતમા બેઠી હતી ત્યાં ગયો.

પ્રિયંવદા પોતાના પ્રિયકરનું સ્વાગત કરવાને માટે હસ્ત પ્રસારીને ઉભી હતી. તેણે નવી સાડી ઓઢી હતી અને કેટલાક બહુમૂલ્ય અલંકારો પણ ધારણ કરી લીધા હતા. વિનયને જોતાં જ તેના વદનપર આનંદ-હાસ્ય-પછી તે બાહ્યાત્કારી હોય કે ગમે તે હો-ચમકવા લાગ્યું. તે આગળ વધીને વિનયને પોતાના બાહુપાશમાં બદ્ધ કરવા જાય છે ત્યાં તેના ભાઇ ઝવેરીમલનો ભેંસાસુરના જેવો ચ્હેરો તેની પાછળ પ્રિયંવદાની દષ્ટિએ પડ્યો. તેનું હાસ્ય એકદમ અદશ્ય થઇ ગયું. તેના વદનપર ભીતિની છાયા પ્રસરી રહી. જાણે તે ધ્રૂજતી હોય એમ લાગ્યું. ઝેરીમલને પણ એ જોઇને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પોતાની ભીષણતાને સભ્યતાના દેખાવ વડે છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો,

પરંતુ અત્યારે તેના ચ્હેરાપર ગુસ્સો, વૈર, આદિ વિકારો જ દૃશ્યમાન થતા હતા.

આ સર્વ પરિસ્થિતિ વિનયના લક્ષમાં પણ આવ્યા વગર રહી નહિ. તેણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી તો ઝેરીમલની મૂર્ત્તિ તેની નજરે પડી. વિનય પણ તેને તુરત ઓળખી ગયો, પરંતુ તેનામાં પ્રસંગાવધાનનો ગુણ હોઇ તેણે પોતાના ચ્હેરાપર કેશો ફેરફાર થવા નહિ દેતાં જરાક જોરપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો : 'તું કોણ છે ! અને અહીં કેમ આવ્યો છે ? બહાર કોણ છે ? હરામખોરો આવા કંગાલ ભિખારીને અહીં શા માટે આવવા દીધો છે ! ચાલ્યો જા અહીંથી !'

પ્રિયંવદાની સ્થિતિ સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવી થઇ હતી. તે ત્વરાથી મનમાં કશોક વિચાર કરીને બોલી : 'વિનય ! એને ગાળો દેવાની જરૂર નથી. એ તો મારો ભા–ભા–ઇ છે. ઝેરીમલ ! અહીં આવ. આ જ વિનયકુમાર–મહારાજા મહેન્દ્રસેનના વારસ !'

વિનય પ્રિયંવદા અને ઝેરીમલ તરફ જોવા લાગ્યો. ઝેરીમલ ખડખડ હસવા લાગ્યો અને પછી બોલ્યો : 'તું ન્હાસી આવ્યો તે સારૂં થયું; નહિ તો ફાંસીને લાકડે જ લટકયો હોત ! પેલા માણસના ગજવામાંથી તને શ્રીમંતાઈનો દાવ ઠીક હાથ લાગી ગયો ! ભારે જબરો ખરો !' પછી તે પ્રિયંવદા તરફ ફરીને બોલ્યો : 'બ્હેન ! આ તારો પ્રિયકર કોણ છે એ હું તને કહું ? તું બિલકુલ ફસાઈ ગઈ છે. શું આ જ તારો મહારાજાનો વારસ ? અરે, આવતી કાલથી સૂર્ય પશ્ચિમમાં તો ઉગવાનો નથી ને ?'

હજી પણ વિનયે પોતાનો ગુસ્સાપૂર્ણ દેખાવ જેવો ને તેવો રાખીને કહ્યું : 'ગદ્ધા ! આ તું શું કહે છે ? જરાક સ્પષ્ટ કહીને સમજાવ.'

'કેમ !' ઝેરીમલે કહ્યું : 'હજી પણ તને મારી ઓળખાણ નથી પડતી ? વારૂ, પણ અહીં બ્હેનને ત્યાં આવીને હું સભ્યતા ધારણ કરવાનું તો વિસરી જ ગયો. ઠીક છે, મહારાજ ! પહેલાં મને આપનું અભિનંદન કરવા દો. હા...હા...હા...હા... આ રાજા અને મહારાજા ! મારે શું ? આવાં બીજાં બે બંડલ મને મળે તો મારૂં કામ થાય.' એમ કહીને ઝેરીમલે ગજવામાંથી પેલું નોટોનું બંડલ કાઢીને બતાવતાં કહ્યું : 'તો પછી મારા મોઢે તાળું, છે કબૂલ ?'

પ્રિયંવદાનું આશ્ચર્ય પણ વધતું જતું હતું. તે એક વાર ઝેરીમલ તરફ તો બીજી વાર પેલા બનાવટી વિનય તરફ જોતી હતી. વિનય પણ સમજી ગયો કે હવે ખોટો દેખાવ રાખી શકાય તેમ નથી. એ વિચારથી તેનો ચ્હેરો પણ ફિક્કો પડી ગયો. પ્રિયંવદાનું આશ્ચર્ય સંશયમાં પરિણમ્યું. તે આગળ આવી, પોતાના ભાઈનો હસ્ત પકડીને તેની પાછળ ઉભી રહી અને બારીકાઈથી વિનય તરફ જોવા લાગી. પછી ઝેરીમલ તરફ વળી, નાકપર આંગળી રાખીને બોલી :—

'ચૂપ રહે ! આ મનુષ્ય કોણ છે એ તું જાણે છે ?'

'હા-હા, હું જાણું છું, પૂરેપૂરો જાણું છું. હા, આ મહારાજા સાહેબ છે, પણ તે લલિતપુરના કારાગૃહના મહારાજા છે ! મારી સાથે તેણે પણ ત્રણ મહિના ત્યાં કાઢયા છે; અને ત્યાંથી છૂટયા પછી તેણે આ મહારાજાનો વેશ ધારણ કર્યો છે.'

'તું ઝેરીમલ તો નહિ ?' વિનયે બ્હીતાં બ્હીતાં પ્રશ્ન કર્યો. પરંતુ એ બીતિમાંયે હજી તેને આશા હતી.

'હા, હા, મહારાજા સાહેબ ! તે જ હું. મેં તો તમને મોટરમાંથી ઉતરી આ મકાનમાં આવતા જોયા કે તુરત જ ઓળખી લીધા હતા.'

'ત્યારે આ મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો ખરો વારસ નથી ?' પ્રિયંવદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

'ભોળી છોકરી ! એ તો બધી ઠગબાજી ! મહેન્દ્રસેનનો ખરો વારસ તો આ મનુષ્યની ઠગાઇનો ભોગ થઇ પડયો લાગે છે ! અને તું આ બદમાસની ઠગાઇનો ભોગ થઇ પડી છે ! આ તો એક ખૂની-લૂટારો છે. પણ કાંઇ નહિ. પ્રથમ તો આ માણુસ પોતાના નસીબને કેવી રીતે ખીલવી શકયો એ જાણુવાની જરૂર છે. કારણુ કે લલિતપુરમાંથી એક ખૂન કરીને તે પલાયન કરી ગયો છે. એ ખૂનીના અંગ ઉપર મેં આ માણુસનાં કપડાં જોયાં હતાં. ત્યારપછી તેણે શું કર્યું અને મહારાજાનો વારસ બનવામાં તે કેવી રીતે ફાવી ગયો એ જાણુવાને હું ઇન્તેજાર છું.'

પ્રકરણ ૩૧ મું

બન્ને સમજી ગયા.

પ્રસ્તુત શબ્દો કર્ણગોચર થતાં પ્રિયંવદા હતાશ બની ગઇ અને જમીનપર બેસી ગઇ. તેના ભાઇએ તેને સાવધ કરીને નજીક પડેલી એક ખુરસીપર બેસારી. પ્રિયંવદાએ તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી વિનય સામે જોયું.

વિનય પણ આ પરિસ્થિતિ જોઇને ગભરાઇ ગયો. તે દયા માગતો હોય એવી મુદ્રાપૂર્વક ઝેરીમલ સામે જોવા લાગ્યો. વિનય કદિ પણ આટલો બધો ગભરાયો ન હતો. તે નિઃસ્તબ્ધ બની નીચું મુખ રાખીને ખુરસીપર બેસી રહ્યો.

'વારૂ, એ તેની હકીકત ન જણાવે તો–બ્હેન! તું જ કહે કે એ મહારાજાનો વારસ કેવી રીતે થયો છે?' ઝેરીમલ બોલવા લાગ્યો: 'પરંતુ તે પહેલાં આ મનુષ્ય વિષે હું જે કાંઇ જાણું છું તે તને જણાવીશ. પછી તે પોતે જ સ્વતઃ બધું જણાવશે. આ માણસને એક વખત મારામારીના ગુન્હા માટે લલિતપુરની પોલીસે પકડયો હતો. તેણે પોલીસના સિપાઇને માર્યો હતો. એથી ન્યાયાધીશે તેને ત્રણ મહિનાની સજા ઠોકી. ત્યાંના કારાગૃહમાં અમે બન્ને કામ કરતા હતા. મારા જોવામાં આજસુધીમાં જેટલા યુવકો આવ્યા છે તેમાં આ મને વધારે ચાલાક લાગ્યો હતો. કોઇ તેની પાસે તેની સ્થિતિ સંબંધી પૂછગાછ કરવાને માટે આવતું તો આ યુવાન પોતાનાં નેત્રોમાં પાણી લાવીને રોજ–રોજ કાંઇ ને કાંઇ નવી નવી વાતો કહેતો. એક મનુષ્ય પાસેથી તેણે પોતાને માટે પોષાક મેળવ્યો

હતો, એક સ્ત્રી પાસેથી પૈસા તથા એક ન્હાનું ધર્મનું પુસ્તક મેળવ્યું હતું.

'અમે બન્ને જણા એક જ દિવસે કારાગૃહમાંથી છૂટા થયા. તેને બીજે જ દિવસે તે એક લોજમાં મૃત્યુ પામ્યો છે એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું. હું કાંઈ તેની તપાસ કરવાને માટે તે લોજમાં ગયો નહિ, પરંતુ જ્યાં પોસ્ટમોર્ટમને માટે શબને લઈ જવામાં આવ્યું હતું ત્યાં ગયો. ત્યાં જઈને જોઉં છું તો શબના ઉપર એનાં વસ્ત્રો હતાં, પેલું ધર્મનું પુસ્તક બાજુમાં પડયું હતું પણ શબ આનું ન હતું. જો કે તે વખતે મેં કશો બૂમાટો કર્યો નહિ કે કોઈને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ. મારા મગજમાં તે વખતે એવી કલ્પના આવી હતી કે આ માણસ કોઈ મોટો દાવ ખેલતો હોવો જોઈએ. ત્યારપછી મેં તેની પુષ્કળ શોધ ચલાવી. પરંતુ તેનો મને બિલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી હું મારો જીવનનિર્વાહ જેમ તેમ ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યાંની પોલીસને મારી હાજરી રૂચી નહિ. તે મારા ઉપર એકસરખી નજર રાખવા લાગી. એવામાં તું અહીં લાખોની કમાણી કરી રહી છે એવું વર્તમાનપત્રો દ્વારા મારા જાણવામાં આવ્યું. એટલે હું એક દિવસ પોલીસની નજર ચૂકવી ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો અને એક ન્હાના સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેસીને અહીં આવ્યો. સારૂં થયું કે હું અહીં બરાબર સમયસર આવી પહોંચ્યો. નહિ તો આ ચોરના પંજામાં તું ફસાઈ ગઈ હોત અને જો તેની સ્ત્રી થઈ હોત તો મારા કરતાં પણ તારૂં નસીબ વધારે ફુટેલું ગણાત.'

ઝેરીમલ જ્યારે આ સર્વ પુરાણ ઉકેલતો હતો તે વખતે વિનય પત્થરના પુતળાની માફક સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો હતો. તેનો ચ્હેરો બિલકુલ ફિક્કો પડી ગયો હતો અને તેના કપાળપર

પ્રસ્વેદબિન્દુ ચમકવા લાગ્યાં હતાં. ઝેરીમલનો દરેક શબ્દ પોતાના હૃદયમાં ખીલાની માફક ઠોકાતો હોય એમ તેને થતું હતું. તથાપિ એક વખત સાવધાન થવાનો પ્રયત્ન કરતો તે ખુરશીપરથી ઉઠ્યો અને બોલ્યો :—

'જૂઠું! તદ્દન જૂઠું!'

'શું! હું ખોટો અને આવી મોટી સોદાગીરી કરી મારી બ્હેનની આંખોમાં ધૂળ નાંખનાર તું સાચો?'

'તું ખોટો છે એમ હું નથી કહેતો. તેં જે હકીકત જણાવી તે બધી કદાચિત ખરી હશે, પરંતુ તારી બ્હેન એક ચોર અને લૂટારાની સાથે લગ્નથીથી જોડાવાનું તું કહે છે એ વાત ખોટી! જો તારૂં આ વાચાળ મુખ હજી પણ મૌન રહે, તો હું હજી પણ મહારાજા મહેન્દ્રસેનનો વારસ થઈ શકું તેમ છે. જ્યારે તેં આટલી હકીકત કહી છે ત્યારે હું બાકીની હકીકત જણાવી દઉં છું. જે લોજમાંથી પેલું શબ મળી આવ્યું ત્યાં એક રાત્રિ માટે મેં રહેવાની ગોઠવણ કરી હતી. લગભગ મધ્યરાત્રિ વીતી ગયા પછી પેલો મનુષ્ય ત્યાં આવ્યો અને દિવસ ઉગ્યા પહેલાં જ તે મરણ પામ્યો. મેં તેનાં ખીસાં તપાસી જોયાં. થોડાક પૈસા, એક ઘડીયાળ, એક વીંટી અને એક પત્ર એટલું જ તેના ખીસામાંથી મળી આવ્યું. પેલો પત્ર મેં વાંચ્યો તે ઉપરથી તેના પિતા અને કુટુંબીઓનો મને ખ્યાલ આવી શકયો અને તેઓ આ તરફના છે એવું મારા જાણવામાં આવ્યું. તેનું નામ વિનય હતું અને તે તારી બ્હેનના પ્રેમપાશમાં સપડાયો હતો એવું પણ એ પત્રમાંથી હું જાણી શકયો.'

'શું! મારા પ્રેમપાશમાં?' પ્રિયંવદાએ ઉત્સુકતાથી ઉદ્ગાર કાઢયો.

'હા તારા જ. તથાપિ એ પત્રમાં એ કરતાં વધુ ખુલાસો ન હતો. તેના બાપે એ પત્ર લખ્યો હતો અને અહીં રાવબહાદુર હરસુખરાયને આપવાને માટે આપ્યો હતો. તે છોકરો અહીં આવનાર હતો અને રાવબહાદુર અહીં કોઈ યોગ્ય સ્થળે તેને નોકરીમાં દાખલ કરવાના હતા. અર્થાત તેને અહીં હરસુખરાય પાસે રાખી, કોઈ રીતે વૃદ્ધ મહારાજા મહેન્દ્રસેનનું મન તેને માટે અનુકૂળ કરવું એવી તેના પિતાની ઇચ્છા હતી. એ તો હવે મરી ગયો હતો. એટલે આ પત્રનો હું કશો ઉપયોગ કરી શકું કે કેમ એવો વિચાર મને આવ્યો. એથી તેનાં તમામ વસ્ત્રો કાઢીને મેં પહેરી લીધાં અને તે પત્ર સાથે અહીં આવ્યો. અત્યારસુધીમાં મારા વિષયમાં કોઈને કશી પણ શંકા આવી નથી. વળી મહારાજાએ પણ મને પોતાનો વારસ નિમવાનું નક્કી કરી પોતાના મૃત્યુપત્રમાં એ હકીકત લખવાનું તેમના સોલીસીટરને સૂચન પણ કરી દીધું છે. એટલે જો તું તારૂં મુખ બંધ રાખીશ તો હજી પણ સર્વ કાર્ય સરલાતાથી સિદ્ધ થઈ શકશે. ખરા વિનયકુમારના જેટલો જ હું બનાવટી વિનયકુમાર મહત્ત્વનો છું અને એ દૃષ્ટિએ તારી બ્હેનને યત્કિંચિત પણ નુકસાન થવાનું નથી. અહીં એવું એક પણ પ્રાણી નથી કે જે ખરા વિનયને ઓળખતું હોય; એટલે હું મહારાજાનો વારસ થાઉં તેની આડે કોઈ પણ વસ્તુ આવી શકે તેમ નથી. તેથી મહારાજાની પદવી અને જાગીર મારી થવાની છે એ ચોક્કસ જ છે. તો પછી પ્રિયંવદાને મારી સાથે લગ્ન કરવામાં શી હરકત છે?'

'શી હરકત છે? કશી નહિ. ઘણી જ ખુશીથી. જો ખરેખર આ પ્રમાણે બની શકે તો હરકત કશીયે નથી. પણ—'

'પણ વળી શું છે?' વિનયે પૂછ્યું.

'પરંતુ જે માણસ મરી ગયો તે વિનયકુમાર જ હતો તેની ખાત્રી શી ?'

'એની ખાત્રી તો પેલો હરસુખરાય ઉપરનો પત્ર જ આપે છે. એ પત્ર તેની પાસેથી મળી આવ્યો હતો.'

'પરંતુ પોસ્ટમોર્ટેમના સ્થાને જે શબ મેં જોયું હતું એ તો મારા એક સહચારીનું હતું. એ સહચારીએ અને મેં એક જ જેલમાં પાંચ વર્ષ સાથે કાઢયાં હતાં. તેનું નામ કાળુસિંગ હતું.'

'શું! કાળુસિંગ ? ત્યારે પેલો ખરો વિનય કયાં છે ?' બનાવટી વિનયે પ્રશ્ન કર્યો.

'એ તો શી ખબર પડે ? તે કદાચ તારી શોધમાં ફરતો હોય કે તેનું ગમે તે થયું હોય, એ કહી શકાય નહિ. બાકી કાળુસિંગને તો હું હજારો માણસોના ટોળામાંથી પણ પિછાની લીધા વગર રહું નહિ.'

'મને તો આ બધો ભયંકર ગોટાળો લાગે છે.' પ્રિયંવદા બોલી. પછી તેણે ગુસ્સાપૂર્વક વિનયને સંબોધીને કહ્યું: 'જા, નીચ! અહીંથી ચાલતો થા. તારા જેવા બદમાશ મનુષ્ય સાથે હું બિલકુલ લગ્ન કરવા ઇચ્છતી નથી. જા, જેમ બને તેમ જલ્દીથી આ શહેરનો ત્યાગ કરીને કોઇ દૂરના સ્થળે ચાલ્યો જજે. મારે રાવબહાદુર સારા છે. તે મહારાજા થવાના નથી; પરંતુ મહારાજા જેટલી સંપત્તિ તો તેમની પાસે છે જ; અને મને પણ મહારાણીની પદવી કરતાં તેમની સંપત્તિની વિશેષ જરૂર છે.'

'પ્રિયંવદે! પ્રિયંવદે! તું આ શું બોલી રહી છે ? અત્યાર-સુધીમાં તારે ખાતર મેં હજારો રૂપીઆ ખર્ચી નાંખ્યા તે શું આટલા ખાતર ? વ્હાલી! કેવળ તારા હાથમાં મારો પ્રાણ છે. હજી પણ મારા માર્ગમાં કશું વિઘ્ન કે સંકટ હોય એમ મને

લાગતું નથી. બનવાજોગ છે કે પેલો ખરો વિનય મૃત્યુ પામ્યો હોય અથવા તો તે અહીં કદિ પણ ન આવે !'

'તે ગમે તેમ હોય; પરંતુ હવે મને તારી જરૂર નથી. તારા જેવા ભિખારી–મહારાજાના બનાવટી વારસ કરતાં મારો રાવબહાદુર સારો. મેં તેને બહુ ટળવળાવ્યો છે. હવે તો હું તેની સાથે જ લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ જવામાં મારૂં શ્રેય સમજું છું.'

'વારૂ જેવી તારી મરજી ! પણ તું મને મારો દાવ તો ખેલવા દઈશ ને ? તેમાં તો કશું વિઘ્ન નહિ નાંખે ને ?'

'ના, એમાં મને કશો વાંધો નથી. વળી તારા જેવા એક ભિખારી અને મહારાજાના બનાવટી વારસ સાથે હું લગ્ન કરવાને તૈયાર થઈ હતી એવું લોકો જાણે તેમાં પણ મારે શરમાવા જેવું છે. એટલે તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે તું કર. માત્ર તારૂં કાળું મ્હોં મને કદિ બતાવીશ નહિ. હું તને અત્યારે એટલી ખાત્રી આપું છું કે હું કિંવા મારો ભાઈ ઝેરીમલ તને તારા કારસ્થાનમાં નુકસાન પહોંચે એવો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારીશું નહિ.'

પ્રકરણ ૩૨મું

મહારાજાની મુલાકાતે

આટલું થયા પછી હવે આવી માનહાનિ કરનારી પરિસ્થિતિમાં ત્યાં બેસવું વિનય ઉર્ફે દેવદત્તને માટે શક્ય ન હતું. ખરો વિનય હજી જીવંત છે અને તેનો તિક્ષ્ણ પંજો ગમે ત્યારે પોતાના ગળાપર પડશે તો પોતાનો તમામ દાવ રસાતલ થઇ જશે એવો વિચાર આપણા આ બનાવટી વિનયને આવ્યો. જો એમ થાય તો અત્યાસુધી જે એશ-આરામ અને વૈભવવિલાસનો ઉપભોગ કર્યો છે એ સર્વ તો જશે જ; પરન્તુ તેની સાથે લોખંડી દરવાજાની પાછળ એકાદિ અંધારી કોટડીમાં કાયમને માટે જીવન વિતાડવું પડશે, એ વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેના શરીરમાં ઉકરાંટા આવવા લાગ્યા. તે પ્રિયંવદાના બંગલામાંથી નીચે ઉતર્યો, મોટરમાં બેઠો અને તેણે 'ઘર તરફ ચલાવ' એવો શોફરને હુકમ આપ્યો.

તે મકાનપર આવી પહોંચ્યો. પ્રથમ વિસ્કીની એક બાટલી ફોડી તે માંહેના પ્રવાહીને ઉદરમાં પધરાવી દીધો. પછી એક હવાના સીગાર સળગાવી ધુમ્રપાન કરતો સ્વસ્થપણે આરામ-ખુરસીપર પડયો અને વિચારનિમગ્ન બની ગયો. તેણે તમામ બાબતોનો એક વાર ફરીથી વિચાર કરી જોયો.

જો તેણે ઉંડો વિચાર કર્યો હોત તો સાચા વિનયને મહારાજાનો વારસ થવામાં તે પરાવૃત્ત કરી શકે તેમ નથી, એમ તેને લાગત. ખરો વિનય અહીં આવે, પોતાના દસ્તાવેજ રજૂ કરે અને લલિતપુરના પોતાના તથા તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાના સંબંધીના પ્રમાણપત્રો રજૂ કરે તો પછી મહેન્દ્રસેનના મનમાં કશી શંકા રહે જ નહિ; અને આ બનાવટી વિનયને તે જ

પળે પલાયન થવાની ફરજ પડે. પરંતુ આવો વિચાર બનાવટી વિનયના મગજમાં ઉદ્ભવ્યો જ નહિ, કારણ કે એક વાર મનુષ્યના પતનનો પ્રારંભ થાય છે એટલે તે હજારો રસ્તે થયા કરે છે. વિનયે તો માત્ર બે બાબત ઉપર જ લક્ષ આપ્યું. એક તો એ કે ખરો વારસ અચાનક આવી પહોંચવાનો સંભવ અને બીજું એ કે આ બધું બનવા પામે તે પહેલાં સહિસલામતીથી પસાર થઈ શકાય કે કેમ?

આ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો અને આજસુધીનાં સુખોપભોગનાં સાધનો વિલય પામવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો, એટલે જયાલક્ષ્મીની મૂર્તિ તેનાં નેત્રો સમક્ષ ઉપસ્થિત થવા લાગી. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે જો જયાલક્ષ્મી સાથે લગ્ન થઈ જાય તો પાછળથી કદાચ ખરો વારસ આવીને ઉભો રહે તોપણ રાવબહાદુર હરસુખરાય પોતાની ભત્રીજીને ખાતર મહારાજા મહેન્દ્રસેનને કોઈ પણ પ્રકારે સમજાવી લે અને એમ થતાં પોતાને બીજી કશી હરકત આવે નહિ.

એટલે પ્રસ્તુત વિચારથી વિનયની સર્વ આશાનો આધાર હવે જયાલક્ષ્મી ઉપર રહ્યો હતો. તેણે રત્નપુર જઈને જયાલક્ષ્મીને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ત્યાં ગયો પણ ખરો. પરંતુ ત્યાં જતાં સનતકુમારના મુખથી જ તેનું જયાલક્ષ્મી સાથે લગ્ન થઈ ચૂકયાની હકીકત તેના જાણવામાં આવી, એટલે તે તનસુખરાયના મકાનપર પણ નહિ જતાં નિરૂત્સાહી હૃદયે વળતી ટ્રેનમાં મુંબઈ આવ્યો. તે જ દિવસે હરસુખરાય તેને મળવાને માટે આવ્યો અને હરસુખરાય પાસેથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે મહેન્દ્રસેન તેને જે માસિક ખર્ચ માટે રકમ આપતા હતા તે બંધ કરવામાં આવી છે. વળી મહારાજાએ તેને મુંબઈમાં નહિ રહેતાં પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા કરી છે એવું પણ હરસુખરાયે તેને જણાવ્યું.

આ સમાચાર મળતાં વિનયનું લોહી ઠંડું પડી ગયું, કારણ કે ખરો વારસ આવીને ઉભો રહ્યો હશે, તેથી જ મહારાજાએ આ પ્રમાણે કર્યું હશે એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. તેણે રાવબહાદુરને નમ્ર સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો : ‘ રાવબહાદુર સાહેબ ! કાંઇ નવીન સમાચાર છે ? ’

‘ મહારાજાની પ્રકૃતિ સારી છે. ’ તેના પ્રશ્નનો હેતુ પોતે સમજી શકયો નથી એવો દેખાવ કરીને રાવબહાદુરે શાંતપણે જવાબ આપ્યો : ‘ પરંતુ મને લાગે છે કે તું તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે બરાબર વર્તતો નથી એવા સમાચાર તેમને મળ્યા છે. વળી તું પેલી પ્રિયંવદા સાથે લગ્ન કરવાનો છે એ વાત પણ તેમના જાણવામાં આવેલી હોવી જોઇએ એવું મારૂં માનવું છે, માટે તું એકદમ તેમની પાસે પહોંચી જા. તેમને તારી સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે. ’

વિનય બીજે જ દિવસે ટ્રેનમાં બેસીને મહેન્દ્રસેનને મળવાને માટે ચાલતો થયો અને તેની એ ગેરહાજરી દરમ્યાન ડા. અરવિંદ, ધીરજલાલ તથા આપણો અપરિચિત રોગી મુંબઇ આવી લાગ્યા.

વિનય મહેન્દ્રસેનની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો. મહારાજાએ તેનું નખથી શિખપર્યંત નિરીક્ષણ કરી લીધું. પછી તે બોલ્યો : ‘ તારો ચ્હેરો તારા બાપના જેવો નથી. કદાચિત તારી માતાના રક્તનો આ દોષ હશે. મારે તારી સાથે માત્ર એક જ વિષયમાં વાત કરવાની છે. મારા જાણવામાં એવું આવ્યું છે કે તું પણ તારા બાપની માફક જ વલણ લેવાનો છે, પરંતુ તારા બાપે મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક ગરીબ કુટુમ્બની છોકરી સાથે લગ્ન કરેલું હોવા છતાં એ છોકરીનું–તારી માતાનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હતું, વર્ત્તન સારૂં હતું. એ સંબંધમાં કોઇ તેને માટે કશીયે ટીકા કરી શકે તેમ ન હતું, જ્યારે તું પેલી પ્રિયંવદા જેવી એક

હલકટ વેશ્યાના મોહમાં ફસાયેલો હોવાની વાર્તા મારા કાનપર આવી છે. તેના પંજામાંથી તું મુક્ત થાય એટલા માટે જ તારા બાપે તને અહીં મોકલ્યો હતો. છતાં પણ તું નફ્ફટની માફક-અહીં પણ એ કુલટા વેશ્યાના પગની ધૂળ ચાટવાને માટે તેની પાસે પડયો ને પાથર્યો રહે છે !'

'આપ જે કહો છો તેમાંનું હું કશું પણ સમજી શકતો નથી. એ પ્રિયંવદાની સાથે મારો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.'

'શું કહે છે ? તારો સંબંધ નથી ! આ તું શું સાચું કહે છે ? ત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં તારા અને તેના સંબંધમાં પ્રગટ થતી હકીકત સાચી નથી ? શરૂઆતમાં તો તું તેની સાથે ખાલી પ્રેમવાર્તા કરતો હોવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ હમણાં તો એવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે તું તેની સાથે લગ્ન કરવાનો છે.'

'વડીલશ્રી ! સાચું કહું ? આપના સાંભળવામાં જેટલી હકીકત આવી છે તે બિલકુલ ખોટી છે. હું જીવન્ત છું એ વાર્તા જેટલી સાચી છે, તેટલી જ હું એ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર નથી એ વાત પણ સાચી છે. મારૂં હૃદય ચીરીને બતાવવાની હનુમાનજીના જેવી મારામાં શક્તિ નથી; નહિતો આ પળે જ એ વિષયમાં હું આપની ખાત્રી કરાવી શકયો હોત '

'તું આ અંતઃકરણપૂર્વક કહે છે ?'

'વડીલશ્રી ! હું કદિ પણ ભાગ્યે જ અસત્ય બોલ્યો છું અને તેમાંયે આપની પાસે તો અસત્યવાદ કરૂં જ નહિ. હું વિનયપૂર્વક કબૂલ કરૂં છું કે હું યુવાન છું. યુવાની અને દિવાની બન્ને બરાબર ગણાય છે. તેથી મારી કદાચ ભૂલ થઇ હશે. હું તેના જલસામાં જતો, કોઇ વાર તેના મકાનપર પણ તેનું ગાણું સાંભળવાને જતો. એ ઉપરથી વર્તમાનપત્રોએ કાગનો વાઘ કરી દીધો. વર્તમાનપત્રકારોની

વૃત્તિ તો આપ જાણો જ છો કે લોકોનાં દિલ ઉશ્કેરનારી, અદ્‌ભુત અને ચમત્કારિક ઘટનાઓ પોતાના પત્રમાં પ્રગટ થાય તો તેની નકલો વધારે ખપે એવી તેમની દાનત હોય છે. પછી તે હકીકતમાં સત્ય હોય કે નહિ તેની તેઓ જરાયે પરવા કરતા નથી. વળી આપણે પણ એ સમાચાર અસત્ય ઠરાવવાને માટે તેમને કશું લખીએ તો એ હકીકત તેઓ પત્રમાં છાપે અને ઉપરથી અધિપતિની નોંધ તરીકે ચિત્રવિચિત્ર, અર્થહીન ટીકા કરે. એનો આપણે જવાબ આપવો, તેમણે તેની નીચે ટીકા કરવી. એ બધી ખટપટમાં શા માટે ઉતરવું જોઈએ? બાકી હું આપને એટલું અંતઃકરણથી અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું કે આપણા કુળને લાંચ્છન લાગે એવી ભૂલ તો મારા હાથે કદાપિ થવાની નથી જ.'

'જો એમ જ હોય તો તેં આટલો ખુલાસો કરીને મારી ઘણી ચિંતા ઓછી કરી દીધી. હવે તારો શો વિચાર છે?'

'મેં તો એટલો જ વિચાર કર્યો છે કે મારે આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું.'

વિનયના આ શબ્દોથી મહેન્દ્રસેનને બહુ જ આનંદ થયો. પોતાના વારસ માટેની ગેરસમજ બિલકુલ દૂર થઈ ગઈ. તે આનંદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો :—

'હવે તું લાયક ઉમરનો થઈ ગયો છે. એટલે તારે માટે એક સારી, સુંદર અને કુળવાન પત્ની શોધી કાઢવી એ મારૂં પહેલું કામ. હું રહ્યો વૃદ્ધ. મારી આંખો ક્યારે મીંચાશે તે કહી શકાય નહિ, એટલે મારા મૃત્યુ પૂર્વે તમારો સુખી સંસાર હું મારી નજરે નિહાળું એથી મને શાંતિ થાય. આ બધું તારૂં જ છે. હવે તું મારી પાસે જ રહે; એટલે તને જાગીરના વહિવટની પણ માહિતી મળે.'

'મેં તો આપને પ્રથમથી જ કહી દીધું છે કે મારા આગલા વર્તનને માટે આપ મને ક્ષમા કરો અને ભવિષ્યમાં આપ મને જે આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું.'

એ સમયે ભોજન તૈયાર થયાની વરધી આવી એટલે બન્ને જમવાને માટે ઉઠયા.

વિનય જે રાજમહાલયનો પોતે થોડા જ સમયમાં માલિક થવાનો હતો તેના એક સુંદર શયનગૃહમાં છત્રપલંગપર મખમલના ગાદલાપર પોઢી ગયો. આજે તેને શાંતિથી નિદ્રા આવી. નિદ્રામાં સુખસ્વપ્નમાં તે મહાલી રહ્યો હતો, પરંતુ જગન્નિયંતા-સૂત્રધારે તો તેને માટે કોઈ જુદી જ યોજના કરી હતી 'न जाने जानकीनाथः प्रभाते किं भविष्यति.'

પ્રકરણ ૩૩મું

ભેદ ખુલ્યો

પ્રિયંવદાએ પોતાના ભાઇ ઝેરીમલને જેમતેમ સમજાવીને મુંબઇમાંથી બહારગામ રવાના કરી દીધો. રાવબહાદુરે વિનયને મહારાજા મહેન્દ્રસેન પાસે મોકલી આપ્યો. પછી રાવબહાદુર અને પ્રિયંવદા વચ્ચેના પ્રેમની કળા વૃદ્ધિ પામવા લાગી. રાવબહાદુરને લાગ્યું કે અહીંથી વિનયને રવાના કરી દેવામાં પોતે બહુ ચાતુર્ય વાપર્યું છે, કારણ કે તેના ગયા પછી પહેલી જ મુલાકાતે પ્રિયંવદાના મૃદુ હસ્ત તેના ગળામાં એટલા ઘટ્ટ ભીડાઇ ગયા કે રાવબહાદુરને તો સ્વર્ગના સુખનો અનુભવ થયો. એક તો આ પ્રિયંવદા પોતાની થઇ રહેશે અને બીજી બાજુએ જયાલક્ષ્મી મહારાણીપદને પ્રાપ્ત કરશે એવી તેમના મનની ખાત્રી થઇ ચૂકી, પરંતુ 'मनसा चिंतित कार्यं दैवमन्यत्र चिंतयेत्' એ ઉક્તિ પ્રમાણે વિધાતાનો ખેલ કોઇ જુદો જ હતો.

હરસુખરાયના મિત્ર ચંદ્રસેનનો વાચકોને અમે અગાઉ પરિચય કરાવ્યો છે. તેણે દુનિયાના ઘણા વારાફેરા જોયેલા હોવાથી તે પાકો ઘંટ બની ગયો હતો. તેને માનવસ્વભાવના છક્કાપંજાનું યથાશાસ્ત્ર જ્ઞાન હતું. તે ગમે ત્યારે રાવબહાદુર પાસે આવતો હતો એ વાચકો જાણે છે. એક દિવસ રાવબહાદુર પોતાની પેઢીપર ઓફીસમાં બેઠા બેઠા હમણાં જ અમે જણાવી ગયા તે વિચારોમાં તલ્લીન બની ગયા હતા. તે વખતે ચંદ્રસેન રાવબહાદુર પાસે આવી પહોંચ્યો. હમેશાં તે આવતો ત્યારે તેનો ચ્હેરો આનંદી દેખાતો પરંતુ આજે તેનું વદન ચિંતાપૂર્ણ દેખાતું હતું.

તેનો એવો ફિક્કો ચ્હેરો જોઇને રાવબહાદુરને લાગ્યું કે આજે ભાઇસાહેબ કોઇ ચિંતા ઉપજાવનારા સમાચાર લઇને આવેલા હોવા જોઇએ. તથાપિ તે સ્પષ્ટપણે પૂછવાની તેની હિમ્મત ચાલતી ન હતી. તે પોતાના ચ્હેરાપર શાંતિને ધારણ કરતો બોલ્યો :—

'ચંદ્રસેન ! આવો, કેમ છો ? આ ખુરશીપર બેસો. આજે કાંઇ ચિંતામાં હો એમ લાગે છે. તબિયત તો સારી છે ને ?'

'મારી તબીયતને તો પત્થરાયે પડવાના નથી. મને તો ચિંતા તમારી થાય છે. તમારા સંબંધમાં મારે કાંઇક કહેવાનું છે. કદાચ તે તમને પસંદ નહિ પડે, પરંતુ એથી ગુસ્સે તો થશો નહિ ને ?'

'ગુસ્સે ! અને તે વળી તમારા ઉપર ? એવી કલ્પના પણ તમને ન આવવી જોઇએ. બોલો, મારા સંબંધમાં તમારે મને શી સલાહ આપવાની છે ?'

'સલાહ તો શી હોય ? મારે માત્ર તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે તમારૂં વર્તન અત્યારે કેવળ ગૌપુત્રના જેવું બની ગયું છે !'

'વાહ ! એમ તમે શા આધારે કહો છો ?'

'શા આધારે કહું છું ? એટલુંયે સમજી શકતા નથી ? તમે પેલા વિનયને બાજુએ ધકેલવાને માટે હલકટ નારી પ્રિયંવદાને તમારા હસ્તમાં રાખવાના પ્રયત્નમાં ચકચૂર બની ગયા છો, પરંતુ તેના પરિણામનો વિચાર કર્યો છે ? પહેલાં તો એ કે જયાલક્ષ્મીનું લગ્ન આજે આઠ દિવસ પહેલાં જ સનતકુમાર સાથે રત્નપુરમાં થઇ ગયાના સમાચાર મને મળ્યા છે. એટલે હવે તમારી જયાલક્ષ્મીને મહારાણી બનાવવાની આશા તમે છોડી દ્યો.'

'અશક્ય ! બિલકુલ અશક્ય ! મને જણાવ્યા વગર તનસુખ એ પ્રમાણે જયાનું લગ્ન કદિ પણ કરી નાંખે નહિ.'

'તમે હમણાં કુંભકર્ણની નિદ્રામાં તો ઘેરાયેલા નથી ને? તેનું લગ્ન કરાવનાર આચાર્ય જ મને ગઇ કાલે મળ્યો હતો અને તેણે જ આ વાત મને કરી છે. આ વાર્તાનું તમને જ્ઞાન થાય એવી તનસુખરાયની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તેમણે કોઇને પણ એ પ્રસંગે નહિ બોલાવતાં ગૂપચૂપ એક જ દિવસમાં એ લગ્ન પૂરું કરી નાંખ્યું હતું. બોલો, હવે જયાલક્ષ્મીને માટે મહારાણી થવાની આશા છે ખરી? એમ છતાં પણ તમારા આવી બજારૂ વેશ્યાના ફંદમાં ફસાવાથી શો લાભ? તે જળોની માફક તમારા તમામ પૈસા ચૂસી લેશે અને પછી તમને ધુતકારી મેલશે. એટલું તો તમે પણ સ્વીકારશો કે તમારા જેવા વૃદ્ધને તે હૃદયપૂર્વક તો પસંદ કરતી નહિ જ હોય.'

આ સમાચાર સાંભળીને રાવબહાદુર દિગ્મૂઢ બની ગયો. તેની સ્થિતિ કિંકર્તવ્યમૂઢના જેવી બની ગઇ. તે નિરાશાપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો : 'તો પછી એ રાંડની મને શી જરૂર છે?'

'હું જાણું છું કે તમારી પાસે તેની બિલકુલ કિંમત નથી, પણ આખું મુંબઇ શહેર તમારે માટે જે વાતો કરી રહ્યું છે તેના તરફ જરાક લક્ષ આપશો ખરા? તેણે તમારી એવી સ્થિતિ બનાવી દીધી છે કે કોઇ તમારી પાસે આવીને તમને હડબડાવે તો જ તમે જાગૃત થાઓ! તમે આ કૃત્યમાં એટલા બધા ચકચૂર બની ગયા છો કે લોકો તમારે માટે શું કહે છે તેની પણ તમને દરકાર રહી નથી.'

'લોકો મારી શી વાતો કરે છે?'

પોતાના મિત્રને આ કુલટાના મોહથી મુક્ત કરવાને માટે ચંદ્રસેને લોકો તેની જે વાતો કરતા હતા તે અતિશયોક્તિપૂર્વક

હરસુખરાયને જણાવી. એ સાંભળીને હરસુખરાય પણ જાણે એકદમ શુદ્ધિમાં આવી ગયો. તેનો નશો બિલકુલ ઉતરી ગયો. પોતે કશો લાભ નહિ મેળવતાં લોકોની દૃષ્ટિએ ઉલ્લુ બન્યો એથી તેને બહુ લાગી આવ્યું અને તેણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે હવે પ્રિયંવદાની સામે પણ જોવું નહિ.

તેણે એ જ ક્ષણથી પ્રિયંવદા સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. પ્રિયંવદા રાવબહાદુર પોતાને ત્યાં હમણાં આવશે એમ વિચારતી નિસાસા નાંખતી હતી, પરન્તુ રાવબહાદુરનાં તો દર્શન જ થયાં નહિ. એવી રીતે બંને શ્રીમંતો પોતાના પંજામાંથી છટકી જવાને લીધે તે અહીં વધુ વખત નહિ રહેતાં બીજા શહેરના શ્રીમંતોને પોતાના ફંદામાં ફસાવવાને ચાલતી થઇ ગઇ. જો કે તે મુંબઇ આવી હતી તે કરતાં વિશેષ શ્રીમંત બનીને વિદાય થઇ.

* * * *

આ આ અંક અહીં ખલાસ થઇ ગયો. હવે મહેન્દ્રસેનના રાજમહેલમાં વિનય શું કરી રહ્યો છે તે આપણે જોઇએ. તે રોજ સ્હવારે ઘોડેસવાર થઇને ફરવા નિકળતો હતો. એ એક દિવસ ફરીને આવતો હતો તે વખતે એક ન્હાની પણ સુંદર ગાડી અને તેને જોડેલ ટટ્ટુ તેના જોવામાં આવ્યાં. એ ગાડીમાં બે સુંદર છોકરીઓ બેઠી હતી. તે આ તરૂણીઓ તરફ આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રોથી જોવા લાગ્યો, કારણ કે મુંબઇ જેવા શહેરથી આટલે દૂર આવા અરણ્યમય પ્રદેશમાં આવું સૌંદર્ય હશે એવી તો તેને કલ્પના પણ ન હતી.

તે આ યુવતીઓના વિચારમાં નિમગ્ન બનેલી સ્થિતિમાં મકાનપર આવ્યો. ' એ કોણ હશે ? ' તેણે સ્વતઃ પ્રશ્ન કર્યો: ' જો આ બેમાંથી એકાદિ હાથ લાગી જાય તો મારૂં ભાગ્ય

હજીયે અનુકૂળ છે એમ જ માનવું જોઇએ. પણ આ ડોકરાના મગજમાં એ વાત ઉતારવી જોઇએ, નહિ તો એમાંનું કશું પણ બની શકે નહિ.'

વિનય જ્યારે એકલો હોય ત્યારે મહેન્દ્રસેનના સંબંધમાં 'ડોકરા' શબ્દનો જ ઉપયોગ કરતો હતો. બાકી મહારાજાની હાજરીમાં તો તે એટલા બધા વિનયપૂર્વક વર્તતો કે મહેન્દ્રસેન પોતાના વારસને આટલો બધો વિનયશીલ અને નમ્ર જોઇ આનંદમગ્ન બની જતા હતા.

આજે મહેન્દ્રસેન અને વિનય બન્ને સાથે જમવા બેઠા. તે વખતે વિનય સહજ ભાવે બોલ્યો : 'આજે સ્હવારે હું ઘોડેસવાર થઇને ફરવા ગયો હતો તે વખતે પાછા ફરતાં એક સુંદર અને નાજુક એક ઘોડાની ગાડીમાં બે રૂપસુંદરીઓ મારા જોવામાં આવી હતી. એ કોણ છે એ તો મારા જાણવામાં નથી. મને લાગે છે કે તેઓ ક્યાંય આટલામાં રહેતી હશે.'

'એક ઘોડાની ગાડી અને તેમાં બેઠેલી એક છોકરી ! એને હું ઓળખું છું. જેણે ગણેશગ્રામની જાગીર ખરીદી છે તેની એ છોકરી છે. મેં તેની પાસે એ જાગીર વેચાતી લેવાને ઘણી વાર કહેવરાવ્યું, પણ તે એકનો બે થતો નથી.'

'એ મનુષ્ય કોણ છે ? કોઇ સાધારણ પ્રતિનો હશે.'

'મને એની કાંઇ વિશેષ માહિતી નથી. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેનો જન્મ તો કોઇ ઉંચા કુળમાં થયો છે. અગાઉ જાગીર પણ હતી. પરંતુ તે બધી જાગીર તેણે વેચી નાંખ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. પાછળથી તે આફ્રિકા ગયેલો અને ત્યાંથી સારી કમાણી કરી આવ્યો છે. તેને માટે એટલું કહેવું જોઇએ કે તે સભ્ય ગૃહસ્થ છે.'

‘ અને તેની છોકરી ? ’

‘ કોણ ? પેલી નીલવર્ણાં નેત્રો અને બારીક વાળવાળી, અત્યંત સુંદર છે તે જ ને ? તે એક વાર મને મળવાને માટે આવી હતી. પરંતુ ત્યારથી તેની પ્રતિમા મારાં નેત્રો સામેથી દૂર ખસી નથી. ’

‘ હા, એ છોકરીનું સૌંદર્ય તો એવું જ છે. ’

‘ હા.’ મહેન્દ્રસેને કહ્યું. પરંતુ એ ‘ હા ’ શબ્દ ઉચ્ચારતાં વિનય પણ આ છોકરીની આટલી સ્તુતિ અને પરપૂછ શા માટે કરે છે તે વૃદ્ધ મહારાજાના લક્ષમાં આવ્યું. તેને લાગ્યું કે ‘ આ છોકરો કોઈ યુવતીનો સુંદર ચહેરો જોતાં તેના તરફ આકર્ષાય છે. એટલે જો આમ ને આમ ચાલશે તો ગમે તે કોઇ સુંદર છોકરી જોતાં તેના તરફ આકર્ષાશે, તેના પ્રેમમાં પડશે અને કદાચ તેની સાથે લગ્ન પણ કરી બેસશે. પછી જો એ ઉંચા કુળની નહિ હોય તો મારા ખાનદાનને બટ્ટો લગાડશે. એ કરતાં આ છોકરીને જ વિનયની સાથે ગોઠવી દીધી હોય તો શું ખોટું ? તે પણ સારા કુલશીલવાળી છે. વળી તેનો બાપ ગણેશગ્રામનો જાગીરદાર છે. તેને આ છોકરી સિવાય બીજું સંતાન નથી. એટલે તેના મૃત્યુ પછી એ જાગીર પણ તેના જમાઈને જ મળશે. એથી તો એક પંથને દો કાજ ! ’

તે દિવસે તો એ વિષય એટલેથી જ અટકી ગયો. પરંતુ બીજે દિવસે તેમણે એ વિષય પુનઃ ઉખેળ્યો. તેમણે વિનયને કહ્યું : ‘ વિનય ! આપણે પેલા વિલાસભુવનવાળા આપણા પાડોશીને મળવાને માટે જવું એવી મારી ઇચ્છા થઇ છે. મારે તેની સાથે જેટલો સંબંધ રાખવો જોઇએ એટલો હું રાખી શક્યો નથી. તેનું કારણ એક તો મારી વૃદ્ધાવસ્થા અને આટલી ઉમરે

એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભલેને ગાડીમાં જતાંયે મને વિશેષ શ્રમ પડે છે. પરંતુ પાડોશી ધર્મને અનુસરીને એક વાર ત્યાં જવું તો જોઇએ જ, અને ત્યાં આપણે બેઉ જઇશું. એથી તેમને પણ આનંદ થશે.'

સરલાના સૌંદર્ય કરતાં તેનું ઉજ્જવલ ચારિત્ર્ય મહારાજાને વિશેષ પસંદ પડયું હતું. તે બાહ્યતઃ નહિ પણ મનમાં તો તેની જરૂર પ્રશંસા કરતા હતા.

'આજે બપોર પછી આપણે ત્યાં જઇશું.' તેમણે વિનયને સૂચના આપી દીધી: 'તું તૈયાર રહેજે.'

તે જ દિવસે સવારે પ્રમોદરાયને ડૉ. અરવિંદનો પત્ર મળ્યો હતો; તેમાં તેણે આજે બપોરે ત્રણ વાગે ગણેશગ્રામ આવતી લોકલમાં નિકળી ત્યાં આવવાનું જણાવ્યું હતું. એથી પ્રમોદરાય તેને લેવાને માટે સ્ટેશનપર ગયો હતો. સરલા તથા સુવર્ણકુમારી આવનાર મહેમાનોને મળવાને માટે અત્યંત ઉત્સુક બની હતી. પરંતુ તેમની એ ઉત્સુકતા એક ચમત્કારિક પ્રસંગથી લય પામી ગઇ. સરલાનો પિતા સ્ટેશને જવાને માટે વિકટોરીયામાં બેસીને નિકળ્યો ત્યારપછી પાંચ જ મિનિટે મહેન્દ્રસેનની ફેટિન વિલાસભુવનના કમ્પાઉંડમાં દાખલ થઇ. દ્વારપાળે તેમના આગમનના સમાચાર અંદર પહોંચાડયા, એટલે સરલાની માતાએ બહાર આવીને મહારાજાનું સ્વાગત કર્યું.

મહેન્દ્રસેન અત્યંત સભ્યતાપૂર્વક સરલાની માતાને સંબોધીને બોલ્યો: 'મારા આ ભત્રિજાને મારા મકાનમાં એકાંતિક જેવું લાગતું હોવાથી બહાર ચક્કર મારવાના હેતુથી અમે અહીં આવ્યા છીએ. આપણે એકબીજાનાં પાડોશી છીએ, પરંતુ આજસુધી જો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો મારા મનમાં તમારે

માટે કોઈ કારણથી એક પ્રકારનો અભાવ પેસી ગયો હતો. તેનું કારણ હું દર્શાવી શકતો નથી. જો કે એ અભાવ હમણાં હમણાં બિલકુલ દૂર થઈ ગયો છે. તમારી પુત્રીના ધૈર્ય અને હિમ્મતની હું અંતઃકરણપૂર્વક પ્રશંસા કરૂં છું. તે દિવસે તે મારે ત્યાં આવી હતી એ વખતે તેને ઉદ્દેશીને અમારા માળીએ બહુ જ અસભ્ય ભાષા વાપરી હતી એ માટે હું ઘણો દિલગીર છું. સરલાદેવીએ શામજીને માટે જે શીફારસ કરી હતી તે નિરર્થક ગઈ નથી. મેં અમારા માળીને તેને પુનઃ કામ ઉપર લેવાની સૂચના કરી લીધી છે.'

તે પોતાનું કથન પૂરૂં કરી રહ્યો ન હતો તે પહેલાં જ સરલા અને સુવર્ણકુમારી બન્ને દિવાનખાનામાં આવી. મહેન્દ્રસેનને બન્નેનું સૌંદર્ય સમાન લાગ્યું. એ બેમાંથી કોને પોતાના ભત્રિજાની વધૂ બનાવવાને પસંદ કરવી એનો તેમને જરીક વિચાર થઈ પડયો. પરંતુ તેમનાં નેત્રો સરલા પ્રત્યે જ આકર્ષાઈ રહ્યાં.

'સરલા! મહારાજા મહેન્દ્રસેન આવ્યા છે. તેમને માટે ચહા અને ઉપાહાર લાવી તેમનું સ્વાગત કરીશને? મહારાજા! આ મારી દીકરી સરલા અને આ તેની સખી સુવર્ણકુમારી.'

'વાહ, આજે આ બન્નેની મુલાકાતની મને તક મળી એથી મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આ મારો ભત્રિજો વિનયકુમાર.'

સુવર્ણકુમારીએ આજસુધીમાં વિનયને કદિ પણ જોયો ન હતો. પરંતુ સરલાના ચ્હેરાપર આશ્ચર્ય પ્રસર્યું અને તે સાથે તેને દુઃખ પણ થયું. સરલાની માતાને પણ પોતાની છોકરી અને વિનયની મુલાકાત થતાં એવું કાંઈક થશે એમ લાગતું હતું. તે એકદમ સરલા પાસે ગઈ, સરલાને અંધારાં આવવા લાગ્યાં.

'સરલા ! તને શું થાય છે, ચક્કર બક્કર તો આવતાં નથી ને ?'

'કાં ! એકાએક સરલાદેવીને શું થઇ ગયું ?' મહારાજાએ ચિંતાક્રાંત ચ્હેરાથી પ્રશ્ન કર્યો. સરલા તિરછી દૃષ્ટિથી મહારાજા સામે જોઇ રહી. તે જ વેળાએ સરલાનો પિતા મુંબઇથી આવેલા મહેમાનો સાથે દિવાનખાનામાં દાખલ થયો.

મહેમાનોને અને તેમાં પણ પેલા અપરિચિત રોગીને જોતાં જ સરલા પોતાની માતાના હસ્તમાંથી જોરથી છૂટી થઇ ગઇ. તે એકદમ દોડીને અપરિચિત રોગીને વળગી પડી.

'વિનય ! મારી સામે નહિ જૂએ ? તારી આ શી અવસ્થા ? કયા દુષ્ટે તારી આ દશા કરી ? તારી આ અલાબલા પ્રભુએ મારા ઉપર શા માટે ન નાંખી ?'

સુવર્ણકુમારી, અરવિંદ, ધીરજલાલ, સરલાનાં માત-પિતા એ સર્વ પુતળાની માફક સ્તબ્ધ બની ગયાં. એ સર્વને એટલું બધું આશ્ચર્ય થયું કે તેમના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ નિકળી શકયો નહિ.

પ્રથમ તો અપરિચિત રોગી બિલકુલ શાંત હતો. આ છોકરી આમ શા માટે કરતી હશે એ પ્રથમ તો તે સમજી શકયો નહિ, પરંતુ તેનાં નીલવર્ણાં નેત્રો અને બારીક વાળ તેના જોવામાં આવ્યાં. તે સરલાના વદન તરફ ભેદક દૃષ્ટિથી ક્ષણવાર જોઇ રહ્યો. પછી તેણે પણ સરલાને પોતાના બાહુ-પાશમાં જકડી લીધી.

'એ જ, એ જ, મને યાદ નહોતું આવતું તે એ જ કે હું વિનયકુમાર છું ! હા-હા, હું વિનયકુમાર જ છું.'

તે સરલાપર પ્રેમનો વષાવ કરવા લાગ્યો.

'વારૂ ત્યારે, હવે હું રજા લઈશ. તમારા આનંદપ્રસંગમાં મારે વ્યત્યય નાંખવો ન જોઈએ.' મહેન્દ્રસેને કહ્યું.

'નહિ, મહારાજા! આપ ન જશો. આપે આ સાપને આપનો ભત્રીજો સમજી આપની પાસે રાખ્યો છે, પરંતુ એ તો કોઈ બીજો જ છે. તે આપનો ખરો ભત્રીજો નથી. આપ કોઈ લબાડની જાળમાં સપડાયા છો. આપનો ખરો ભત્રિજો તો જૂઓ આ રહ્યો! તમારી પાસે બેઠો છે એ તો કોઈ બીજો કર્મચંડાળ છે!'

'આનો શો અર્થ? હું સમજી શકતો નથી.'

'હું પણ આપને બધું સમજાવી શકતી નથી.' સરલાએ કહ્યું: 'પરંતુ હું આપને એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આપના ભત્રિજા વીરેન્દ્રસેનનો પુત્ર તે આ જ. વીરેન્દ્રસેને આને જ પત્ર આપીને મુંબઈમાં રાવબહાદૂર હરસુખરાય પાસે મોકલવાને લલિતપુરથી રવાના કર્યો હતો.'

'છટ્! એ બિલકુલ શકય લાગતું નથી.' એમ કહેતાં મહારાજા મહેન્દ્રસેને પોતાની પાસે બેઠેલા ભત્રિજાની સામે દૃષ્ટિ કરી. પરંતુ તેનો ચ્હેરો બિલકુલ ફિક્કો અને નિસ્તેજ પડી ગયેલો જોવામાં આવ્યો. એથી તેમને સરલાના કથનમાં વિશ્વાસ આવવા લાગ્યો. તે ગુસ્સાપૂર્વક વિનય ઉર્ફે દેવદત્તને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

'બોલ-બોલ, આવો મુખદુર્બળ કેમ બની ગયો છે? તારા ઉપર મૂકવામાં આવેલો આરોપ તેં સાંભળ્યો છે. એનો તારે કાંઈ જવાબ આપવાનો છે? ખુલાસો કરવાનો છે કે નહિ?'

પરંતુ બનાવટી વિનયના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર પડયો નહિ. મહારાજાનો ક્રોધ અત્યંત વધી ગયો. તે થર થર કમ્પવા લાગ્યા.

'બોલ, મૂર્ખા ! કાંઇક તો બોલ ! આ લોકો તેં આ બધી બનાવટ કરેલી હોવાનો તારા ઉપર આરોપ મૂકે છે, છતાં પણ તું બોલતો નથી ?'

બનાવટી વિનયને પોતાનાં બારે વહાણુ ડૂબેલાં લાગ્યાં ! પોતે આ લોકોની સમક્ષ ભયંકર બદમાશ અને લબાડ મનુષ્ય તરીકે ઉભો રહેલો હોઇ જો કશો પ્રયત્ન નહિ થાય તો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ નષ્ટ થશે એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. એ વિચારની સાથે જ તે કૂદ્યો અને દ્વાર તરફ દોડયો, પરંતુ પ્રમોદરાય ત્યાં જ ઉભો હતો. તેણે તેને પકડી રાખ્યો. ડૉ. અરવિંદ પણ તેની મદદે પહોંચી ગયો. હવે અહીંથી પલાયન કરી શકાય તેમ નથી એવું બનાવટી વિનય ઉર્ફે દેવદત્તને લાગવાથી તેણે એ પ્રયત્ન છોડી દીધો.

આ બાજુએ ખરો વિનય સરલાના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો હતો. તેની સામે જોતો જોતો તે બોલ્યો :

'કોણ ! પ્રિયંવદા ! ગા–ગા, એક વાર તારૂં પેલું ગાયન તું ગા !'

'શું ! આ પ્રિયંવદા ?' મહારાજા મહેન્દ્રસેને આશ્ચર્યોદ્‌ગાર કાઢયો.

'હા, હું આપને પાછળની સર્વ હકીકત જણાવીશ એટલે આપને સંતોષ થશે. પ્રથમ એક વાર મને આની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા દો.' એમ કહી તે દિવાનખાનામાં પડેલા હારમોનીયમ પાસે ગઇ અને હારમોનીયમની સાથે ઉચ્ચ સ્વરે ખરા વિનયે સૂચવેલું ગાયન ગાવા લાગી.

તે ગાયન સાંભળ્યા બાદ ખરો વિનય સ્વતઃ પરંતુ મોટેથી બોલવા લાગ્યો : 'હા તે જ ગાયન ! તે જ સ્વર ! બરાબર

તે જ! પણ એ ક્યાં છે? આ તે જ તે જ—છે’ એમ બોલતાં પુનઃ તેણે સરલાને બાહુપાશમાં લીધી.

‘ પરંતુ હજી મને વિશ્વાસ આવતો નથી.’ મહારાજા બોલ્યા.

‘મહારાજ! હું આપને સર્વ કહું છું. જે પ્રિયંવદા અત્યારે આખા મુંબઈને ગાંડું બનાવી રહી છે, તે ખરી પ્રિયંવદા નથી. મારા પિતાશ્રી જ્યારે આફ્રિકા ગયેલા ત્યારે મેં એક વાર લલિતપુરમાં પ્રિયંવદાનું નામ ધારણ કરીને એક જલસામાં ગાયનો ગાયાં હતાં અને તે જ દિવસથી એ સાચી પ્રિયંવદા એટલે કે હું તમારા ખરા ભત્રિજા આ વિનયકુમારની સાથે પ્રેમથી બદ્ધ થઈ હતી. તેને કાંઈ મુંબઈમાં મહાલતી પેલી બજારૂ વેશ્યા સમજવાની નથી. મને અમારૂં પેટ ભરવાને માટે એકે ઉપાય સૂઝ્યો નહિ અને બીજા દિવસનું અન્ન અમારા ઘરમાં હતું નહિ, એટલે એક દિવસ એક જલસામાં મેં હાજરી આપી, તેના બદલામાં મને તેના મેનેજરે આપેલા એકસો રૂપીઆમાં કરકસરથી મારી માતાનો અને મારો નિર્વાહ અમુક સમય પર્યંત મેં ચલાવ્યો. બાકી તે સિવાય ફરીથી હું રંગભૂમિપર કદિ પણ ચડી નથી. આજે તે જ ગાયનપર અત્યારની પ્રિયંવદા લાખો રૂપીઆ કમાય છે. વિનય લલિતપુરથી મુંબઈ આવતી વખતે મને મળવાનો હતો, પરંતુ તે મને મળ્યો જ નહિ. એક જ દિવસના મારાં ગાયનોથી લલિતપુરના લોકો મુગ્ધ બન્યા હતા. પરંતુ હું તો ફરીથી રંગભૂમિપર ગઈ નહિ. એટલે મેનેજર એક ભિખારીની છોકરીને ઉપાડી લાવ્યો. તેનો કંઠ મધુર હતો. એટલે તેને સંગીતમાં તૈયાર કરીને પ્રિયંવદાના નામથી રંગભૂમિપર ઉતારી. જો કે લોકો તો તેના સંગીત કરતાં તેના સૌંદર્યપર જ વિશેષ આફ્રીન હતા.’

આ ખુલાસો સાંભળીને મહારાજા મહેન્દ્રસેન બનાવટી વિનય ઉપર પુષ્કળ ચિડાયા. તેમણે તે જ વખતે પોલિસ અધિકારીને બોલાવી એ વિનય ઉર્ફે દેવદત્તને ઠગાઇ કરવાના ગુન્હા-પર તેને હવાલે કર્યો.

પ્રકરણ ૩૪મું

ઉપસંહાર

પ્રિય વાચક ! આ આઘાતથી અપરિચિત રોગીની સ્મૃતિ પુનઃ પૂર્વ સ્થળે આવી ગઇ. મહારાજા મહેન્દ્રસેને પોતાના આ ખરા વારસ વિનયકુમારના નામપર પોતાની તમામ જાગીર ચઢાવી આપી અને તેનું ભારે ધામધુમથી સરલાની સાથે લગ્ન કર્યું. પ્રમોદરાયને પણ પોતાને આવો શ્રીમંત અને કુળવાન વેવાઇ મળવાથી આનંદ થયો. તે જ અરસામાં લલિતપુરથી શંકરપ્રસાદ અને તેની પત્ની મુંબઇ આવેલાં તેઓ આ લગ્નમાં ભાગ લેવાને માટે અહીં આવ્યાં હતાં. તેમણે પણ આનંદમાં આનંદ એ વિચારથી સરલાના મુહૂર્તે જ સુવર્ણકુમારી અને અરવિંદનું લગ્ન કરી નાંખ્યું.

દેવદત્તને સાત વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથે કેદની સજા કરવામાં આવી અને તેને યરોડાની તુરંગમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. રાવબહાદુર હરસુખરાયે તો પ્રિયંવદા-પેલી વેશ્યાનો સંબંધ કયારનોયે તજી દીધો હતો. તેની પાછળ તેમણે ઓછામાં ઓછું એક લાખનું પાણી કર્યું હતું. શંકરપ્રસાદ, અરવિંદ, સુવર્ણકુમારી વગેરે થોડાક દિવસ પ્રમોદરાય અને મહેન્દ્રસેનની મહેમાનગતિ ચાખીને લલિતપુર જવાને માટે નિકળ્યાં, તે વખતે અપરિચિત રોગી-વિનયકુમારે અરવિંદના હાથમાં ત્રીશ હજાર રૂપીઆનો ચેક મૂકયો. અરવિંદે તે રકમનો ઉપયોગ ગરીબો અને મજૂરોને મફત દવા આપવાને માટે ન્હાનાં ન્હાનાં દવાખાનાં ખોલવા પાછળ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધીરજલાલ અરવિંદની સાથે જ રહેતો અને અરવિંદે પણ લલિતપુર જઇ આવ્યા બાદ પુનઃ અહીં ગણેશગ્રામમાં આવી ત્યાં જ દવા-

ખાતું ખોલવાનો નિર્ણય કર્યો. તેનો એ નિર્ણય સુવર્ણ-કુમારી, સરલા, વિનય સર્વને ગમી ગયો.

આજે તે સર્વ સ્નેહીઓ સુખમાં કાલક્રમણ કરી રહ્યાં છે. પેલી પ્રિયંવદા અને કેદની સજા ભોગવીને છુટા થયેલા ઝેરીમલની ભાઇ–બ્હેનની જોડી ગામોગામ ભટકે છે અને સંગીતના જલસા કરે છે, પણ પ્રિયંવદાની ઉમર અત્યારે વિશેષ થઇ જવાથી તે અગાઉના જેટલું લોકોનું આકર્ષણ કરી શકતી નથી. છતાં પણ તેના નિર્વાહમાં વાંધો આવતો નથી.

જે મનુષ્ય લલિતપુરની હોટેલમાં મદ્યપાનના અતિરેકને કારણે મૃત્યુ પામ્યો હતો તેના સંબંધમાં અત્રે એક ખુલાસો કરવાનો રહે છે. એ મનુષ્યે ખરા વિનયકુમાર ઉપર લલિતપુરમાં પૂલ પાસે હલ્લો કરી તેનાં વસ્ત્રો વગેરે લૂંટી લીધાં હતાં અને પછી તે એ હોટલમાં ગયો, જ્યાં તેનું મૃત્યુ થયું. તેના શબને ઝેરીમલે પોલીસ ચોકીપર જોયું કે તુરત જ એ તેને ઓળખી ગયો. કારણ કે એ પણ ઝેરીમલના જેવો જ તેનો એક સહચારી હતો; પરંતુ ઝેરીમલે તેનું ખરૂં નામ જાહેર કર્યું નહિ અને પોલીસે તેને દેવદત્ત સમજીને જ દફનાવી દીધો !

રાવબહાદુર હરસુખરાય તેમની પેઢીના કામકાજમાં બરાબર લક્ષ આપે છે. ચંદ્રસેન જ્યારે મળે છે ત્યારે પોતાની શુદ્ધબુદ્ધ ઠેકાણે લાવવા માટે તેનો આભાર માને છે. તેમને પણ સંતાન નહિ હોવાથી તેમણે પોતાના વસીયતનામામાં પોતાની વારસ તરીકે પોતાના ભાઇ તનસુખરાયની પુત્રી જયાલક્ષ્મીને નોંધી છે. જયાલક્ષ્મી અને સનતકુમારનો સંસાર સર્વ પ્રકારે સુખી છે.

ખરો વિનયકુમાર બદમાશ દેવદત્તની ‘ ઠગાઇનો ભોગ ’ થઇ પડયો હતો ખરો, પરંતુ ‘ અંતે સત્યનો જ જય ’ થયો છે.

[સમાપ્ત]